

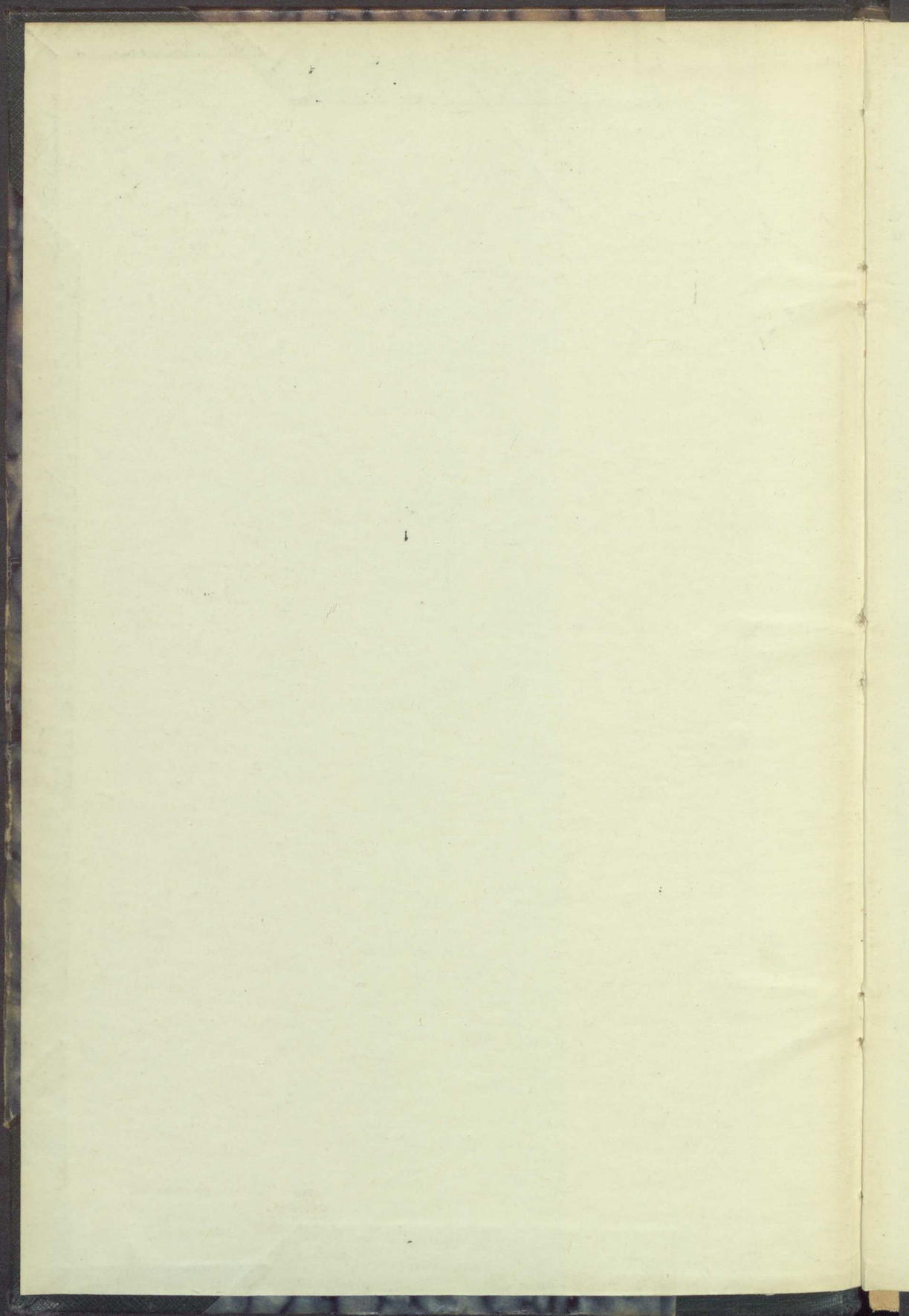
23968

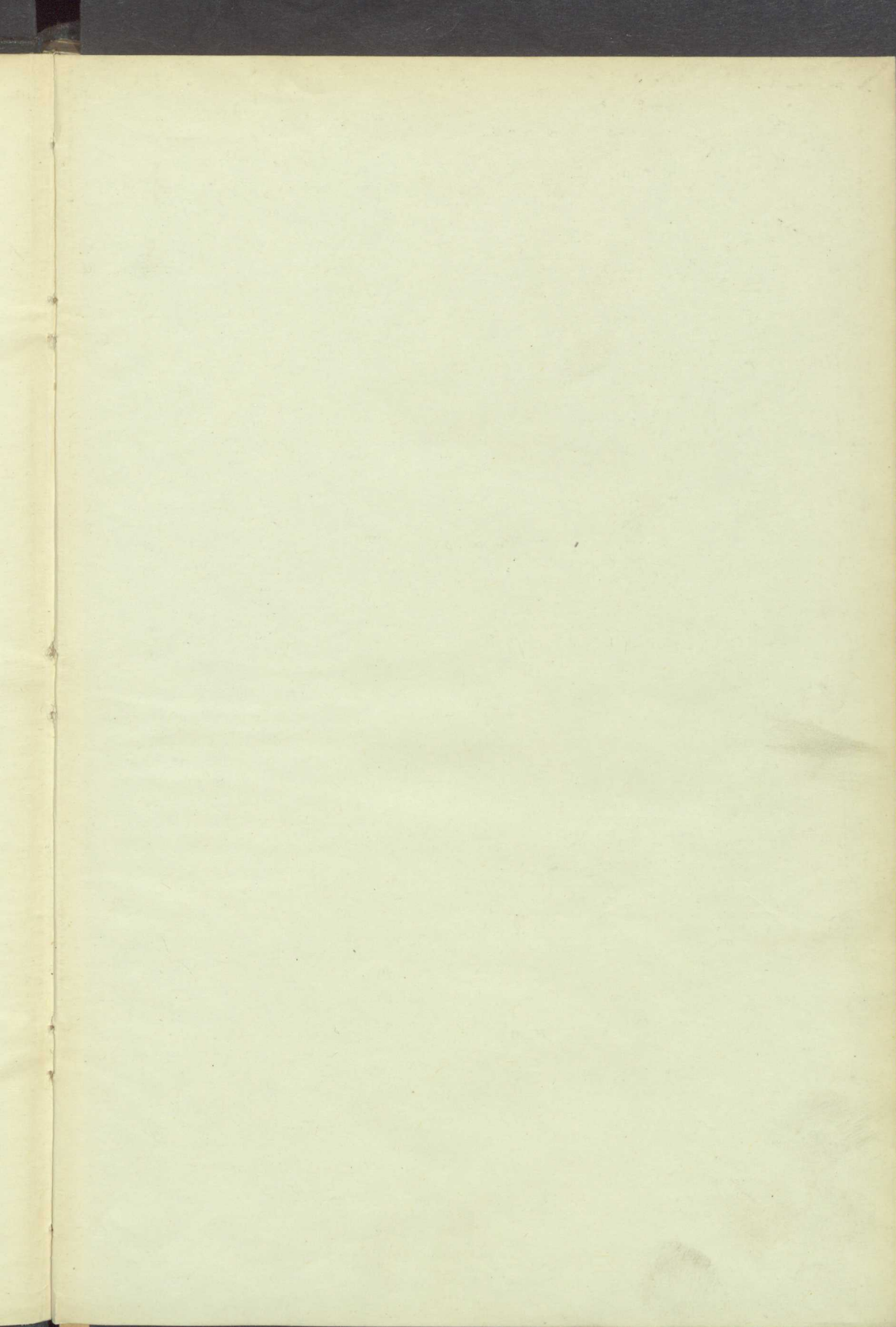
Gombocz
Zoltán
összegyűjtött
művei

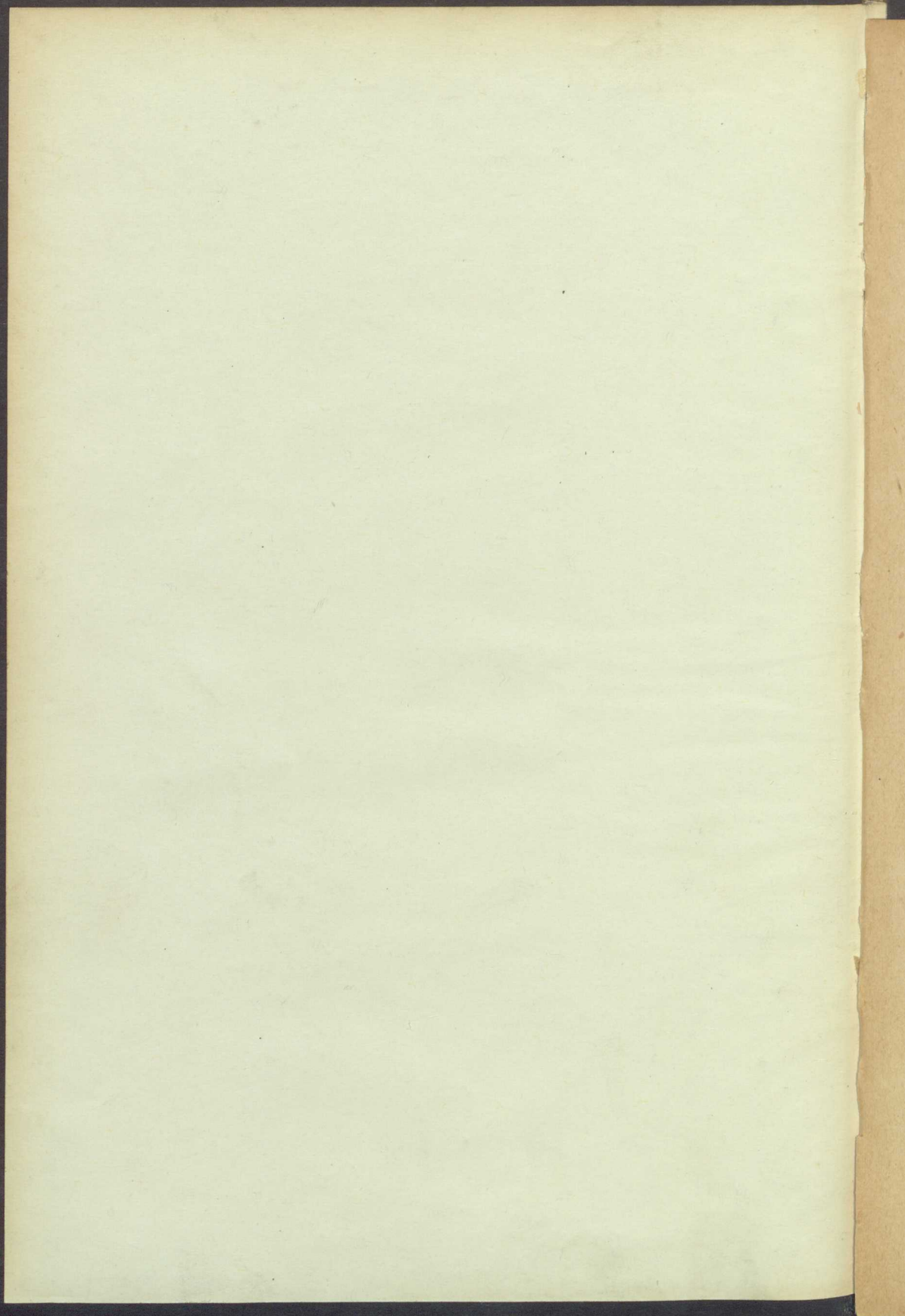

I.

N. M.

13.968

GOMBOCZ ZOLTÁN

ÖSSZEGYÜJTÖTT MŰVEI

ELSŐ KÖTET

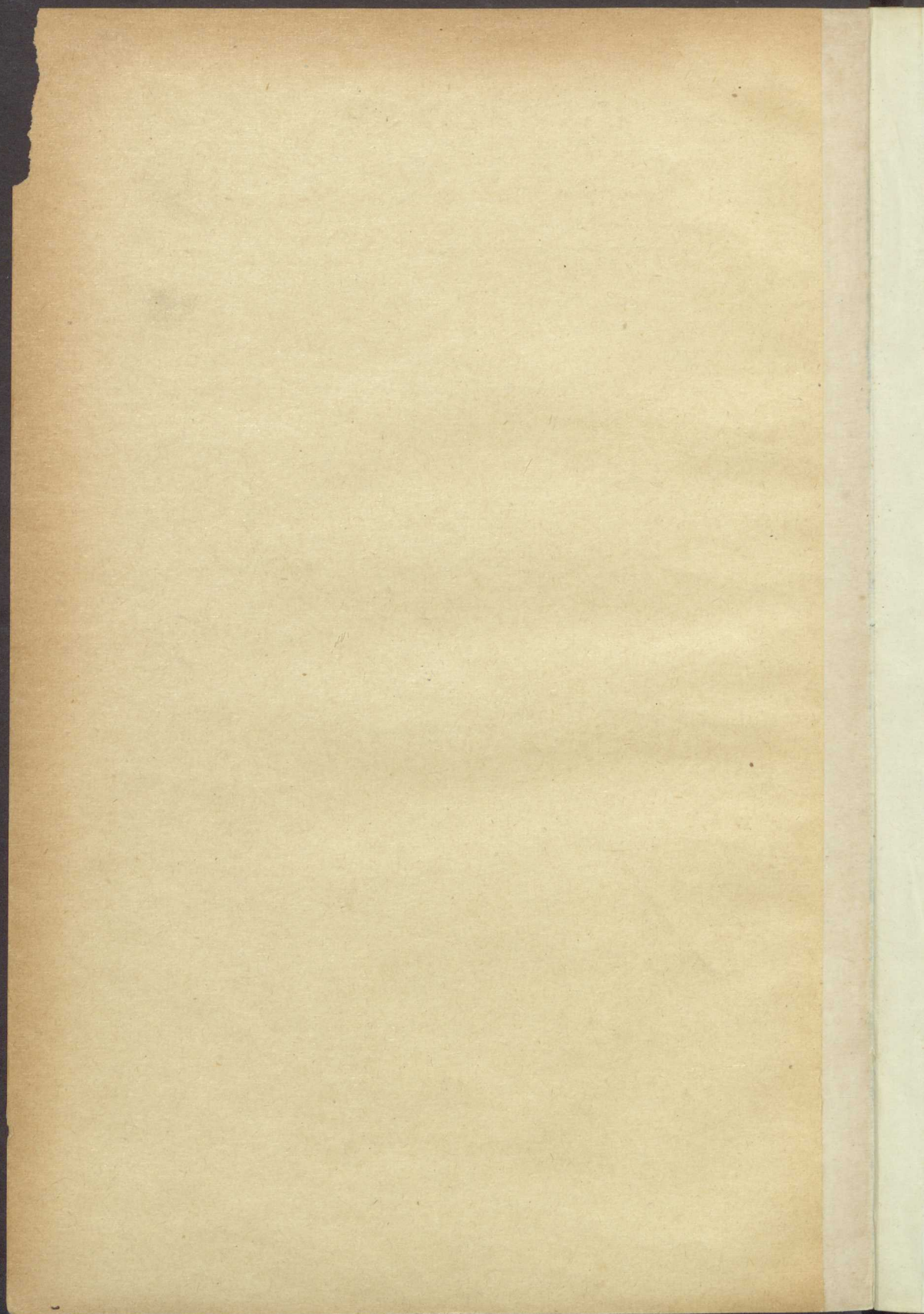
A KÖTET ANYAGÁT ÖSSZEVÁLOGATTA ÉS A KIADÁST GONDOZTA

ZSIRAI MIKLÓS

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1938

Gombocz Zoltán

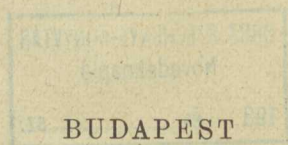
GOMBOCZ ZOLTÁN

ÖSSZEGYÜJTÖTT MŰVEI

ELSŐ KÖTET

A KÖTET ANYAGÁT ÖSSZEVÁLOGATTA ÉS A KIADÁST GONDOZTA

ZSIRAI MIKLÓS

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1938

13.968/1

ORSZ. SZÉCHENYI-KÖNYVTÁR
Növedéknapló
193. év. 4218. sz.

ELŐSZÓ.

Gombocz Zoltán egyetemi ny. r. tanár, az Akadémia ig. és r. tagja s I. osztályának elnöke 1935. május 1-én meghalt. Az Akadémia Nyelvtudományi Bizottsága 1935. december 2-án tartott ülésében elhatározta, hogy kiadja az elhunynak összegyűjtött munkáit, s e végett Szinnyi József elnöklete alatt albizottságot szervezett, melynek tagjai Melich János, Németh Gyula, Pais Dezső, Zsirai Miklós és Laziczius Gyula akadémiai tagok, előadója Melich János.

Az albizottság a Nyelvtudományi Bizottság ülései alkalmával, meg négy külön ülésen behatóan foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy mit adjon ki az Akadémia Gombocz Zoltán munkáiból és milyen sorrendben. Kezdetben az volt a tervünk, hogy valamennyi nyomtatásban megjelent dolgozatát, valamint jegyzetek alakjában kiadott egyetemi előadásait közzétesszük. A nyomtatásban megjelent dolgozatokról Zsirai Miklós állított össze gondos jegyzéket (I. Nyelvtudományi Közlemények XLIX. k.), azt meg, hogy Gombocz Zoltán egyetemi magán- és rendes tanári működése alatt milyen előadásokat tartott a kolozsvári, majd a budapesti egyetemen; Úrhegyi Emília okleveles középiskolai tanárnő gyűjtötte össze (I. Magyar Nyelv XXXII. k. és A Magyar Nyelvtudományi Társaság kiadványai 36. sz.). Gombocz Zoltán rendkívül gondosan készült egyetemi előadásaira. Mikor ugyanazt a tudománykört újra előadta, fölfogása egyben-másban megváltozhatott, ezért felszólítást intéztünk a Magyar Nyelvben (XXXI, 353) volt tanítványaihoz s arra kértük őket, hogy akinek az előadásokról gondos jegyzetei vannak, bocsássa az albizottságnak rendelkezésére. Így akarjuk ellenőrizni azokat a változtatásokat, amelyeket a részéről gondosan felülvizsgált és kiadott jegyzetek megjelenése után előadásain végzett. Kérésünkre tanítványai közül Kalmár Eszter tanárnő, Kalotás (Kohlrusz) Árpád, Kovalovszky Miklós, Lakó György, Meskó Lajos, Mikos József, Ullmann István tanárok bocsátották jegyzeteiket rendelkezésünkre, s ezenkívül a Pannonhalmi Tanárképző Főiskola is elküldte a birtokában lévő gépirásos jegyzeteket.

A művek kiadásának sorrendjére nézve több terv merült fel. Néhány más körülmény gátolta a tervek megvalósítását, végre az albizottság abban állapodott meg, hogy az Összegyűjtött Műveknek első kötete Gombocznak azon nyomtatásban megjelent kisebb dolgozatait foglalja magában, amelyek nyelvészeknek nehezen hozzáférhető hazai és külföldi

folyóiratokban vagy gyűjteményes munkákban jelentek meg. Amit az első kötet 10 ívén — ennyi költség állt rendelkezésünkre — megjelentethettünk, azt itt nyújtjuk. A következő kötetbe szánjuk a nehezen hozzáférhető dolgozatok közül a még közre nem adottakat, valamint «kéziratul» azokat az egyetemi előadásokat, melyeknek könyomatos vagy írógépes sokszorosítását Gombocz maga készítette elő.

Az első kötet anyagát az elnökséggel egyetértve Zsirai Miklós válogatta össze; ő végezte a szerkesztés és a nyomdai gondozás munkáját is. A cikkek időrendben következnek egymás után; mindegyik végén fel van tüntetve, hogy hol és mikor jelent meg.

Az eredeti szövegen csak a következő változtatásokat tettük:

- a) Kijavítottuk az eredetinek nyilvánvaló sajtóhibáit;
- b) *c*z helyett *c*-t írtunk, egységesítettük a helyesírást s az idézett szerzők nevét kapitálissal szedettük.

A műnek formája olyan, mint a Magyar Nyelvtudomány Kézíkönyvéé.

Az egyetemi előadásoknak «kéziratul» való sajtó alá rendezésére a következő szakembereket kértük fel:

1. Zsirai Miklóst a Nyelvtörténeti módszertanra, valamint a Finn-ugorok és indogermánok című előadásra;
2. Lazicius Gyulát a Magyar fonétikára és fonológiára;
3. Pais Dezsőt a Magyar hangtörténetre és az Alaktanra, továbbá A magyar igeragozás történetére;
4. Csúry Bálintot a Magyar mondattanra;
5. Németh Gyulát a Bolgár-török jövevényszavaink, valamint a Törökök és magyarok című előadásra;
6. Melich Jánost Oszét és szláv jövevényszavainkra.

Meg vagyunk győződve róla, hogy ha megjelennek Gombocz Összegyűjtött Munkái, s megjelennek nagy gonddal készült egyetemi előadásai, kiterjedésében még jobban fokozódik Gombocznak nyelvtudományi irodalmunkra tett nagy hatása.

Végül köszönetet mondunk Gombocz Endre dr. magyar nemzeti múzeumi igazgató, egyetemi c. ny. rk. tanárnak, aki a család nevében, továbbá mindazoknak a kiadóknak, akik saját nevükben ingyen átengedték Gombocz dolgozatainak közlése jogát. Hálás köszönetet mondunk a Magyar Tudományos Akadémiának, hogy elvállalta Gombocz Zoltán összegyűjtött munkáinak kiadását, s amint a pénzügyi helyzet megengedi, az első kötet után folytatja a kiadást. Végül mély köszönetünket fejezzük ki azért, hogy az Akadémia igazgatótanácsa megengedte Gombocz idegen nyelveken megjelent dolgozatainak felvételét is.

Budapesten, 1938. február 28-án.

Melich János,
a Bizottság előadója.

A NYELVEK EGYSÉGE.

Minden tudománynak vannak olyan problémái, amelyekben csodálatosan szívós életerő lakik. Hiába mutatja ki róluk a pozitivisták kutató, hogy megoldásuk a tények és a jogos hipotézisek határán belül lehetetlenség, hiába űzi el magától e ködképeket: egyre feljárnak sírjukból kísértő szellemek gyanánt. Ilyen problémája a nyelvtudománynak a nyelvek egységes eredetének, monogenezisének kérdése.

A nagy közönség — ide számítom a más tudománnyal foglalkozókat is — nem igen érdeklődik a nyelvészet iránt. Legfeljebb nyelvhelyességi viták zavarják meg néha-néha az asztaltársaságok nyugalma; nagy elvétve akad olyan laikus is, akit a szófejtés, ennek vagy amannak a szónak eredete érdekel. De hogy a nyelvtudománynak — holmi nyelvhelyességi kérdéseken túl — vannak nagy történeti és lelki problémái, amelyek módszeres megfejtése közelebb visz bennünket a nagy célhoz, az emberi lélek megismeréséhez, arról a legtöbbször sejtelve sincsen. Hány komoly munka jelent meg az utolsó évtizedek alatt, amelyet a sajtó hallgatással mellőzött; hány nagyszabású, a nyelvészeti felfogás történetében korszakot alkotó mű, amelyről a közönség tudomást sem vett. S íme, alig jelent meg pár évvel ezelőtt egy jobb nevű olasz tudós, ALFREDO TROMBETTINEK könyve a nyelvek egységéről,* a sajtó — még a magyar is, vagy talán éppen a magyar — egyértelműleg hozsánnát kiáltott a nyelvtudomány új Messiásának: TROMBETTI bebizonyította a nyelvek egységes eredetét.

Nézzünk egy kissé szeme közé a dolognak. Olyan probléma-e a nyelvek monogenezisének kérdése, amelyet szilárd talajon mozogva, a nyelvtudomány módszerével és segédeszközeivel megoldhatunk, vagy azok közé a problémák közé tartozik, amelyekkel szemben kénytelenek vagyunk belátni erőnk véges voltát: ignoramus et ignorabimus?

Ha az egységet bizonyos formális értelemben vesszük, éppen annyi joggal beszélhetünk a nyelvek egységéről, mint ahogy beszélünk az emberi faj egységéről. Amint az öt világrészt benépesítő embermilliók a

* L'unità d'origine del linguaggio.

mélyreható különbségek mellett is ugyanazon emberfajba, a homo sapiens fajába tartoznak, úgy a világ összes nyelvei, végtelen változatosságuk mellett is, egy egységbe, az emberi nyelv egységébe foglalhatók össze. Az afrikai emberek társadalmában lényegükben ugyanazok a lélektani erők hatnak, mint az európaiakéban, a társadalmi együttélés Afrikában is ugyanazon törvényszerűséggel teremti meg a fejlődő emberi tudattal egyidejűleg és párhuzamosan a nyelvet, a mythikus képzeteket s a jog primitív formáit, mint Európában.

A monogenezis hívei azonban nem ezt a formális egységet, hanem a reális egységet, az eredet egységét tanítják. Szerintük a világ összes nyelvei egy és ugyanazon alapnyelvnek, az emberiség őshazájában beszélt ősn nyelvnek hajtásai; a mai változatosság későbbi, fokenként történt differenciálódás eredménye. E tétel bizonyítására csak egy eszközünk volna, a meglévő nyelvanyagból vont regresszív következtetések, a nyelvhasználat.

Ha két vagy több nyelv szóalakjainak túlnyomó részében hasonlóságot vagy szabályos különbséget találunk, s ha különös okunk nincs arra, hogy az egyezéseket kölcsönhatásból magyarázzuk, azt szoktuk mondani, hogy az illető nyelvek rokonnyelvek. Abból a feltevésből indulva ki, hogy az egyező elemek közös örökség az ősn nyelvből, az egyes nyelvek sajátos hangviszonyainak figyelembe vételével rekonstruáljuk azt az alapalakot, amelyből a ma is élő vagy feljegyzett variánsok leszármaztak. A görög, latin, germán, szláv, ó-ind stb. szóalakok alapján rekonstruálhatjuk az indogermán, a magyar, finn, vogul stb. alakok alapján a finnugor, a török, mongol, mandsú alakok alapján az altaji alapalakot.

A további teendőnk, mondhatná a monogenezis híve, nagyon egyszerű. Az egymással rokonnak mutatózó alapnyelveket magasabb egységbe kell összefoglalnunk, s folytatnunk é műveletet mindaddig, amíg el nem jutunk valamennyi közös forrásához, az ősn nyelvhez.

Volt idő, a nyelvhasználat boldog gyermekora, amikor rendületlenül bíztak e regresszív úton nyert eredményekben, s az alapnyelv rekonstruálását tekintették a nyelvhasználat legfőbb feladatának. Ma ilyen hiú ábrándképek nem csábítanak többé, szerényebbé és óvatossabbá lettünk. Szigorúan különválasztjuk a ténnyt a feltevéstől; ma is rekonstruálunk alapalakokat, de nem tulajdonítunk nekik reális létet. Nem mondjuk, hogy a latin *pater*, német *vater*, görög *πατήρ*, ó-ind *pitár* indogermán **patēr* alapalakra mutatnak, tehát az indogermán ősnép az atyát **patēr*-nak hívta. Ma azt valljuk, hogy az effajta rekonstruált alak csak az egyes konkrét szóalakok fejlődésére vonatkozó

hipotézisek rövid, jelképes összefoglalása, föltevése, igaz, hogy jogos vagy legalább nekünk jogosnak látszó feltevések, de amelyek a fejlődő tudománnyal együtt változnak.

De meg fölteve, hogy az egyes nyelvek hangtörténetét pontosan átkutattuk, s így következtetéseinket lehetőleg széles alapokra fektettük, mi biztosít bennünket arról, hogy a talán helyesen rekonstruált alapalakok kronológiailag egy korba tartoznak s egyidőben voltak az alapszavak alkotó elemei?

De ha az alapszavak rekonstrukciójáról még abban az esetben is le kell mondanunk, midőn a következtetéseink alapjául szolgáló egyes nyelveknek gyakran több évezredes története úgyszólván szemünk előtt folyt le, hogy akarunk ezen az ingatag alapon pozitív tények nélkül még tovább építeni?

Ilyen körülmények között az egyes nyelvcsaládok rokonsági viszonyainak kutatása sem biztat olyan eredménnyel, amelyet további kutatásainkban kiindulási pontul használhatnánk. Igaz, hogy az újabb kutatások sok esetben lerontotta azt a magas választófalat, amelyet az elődök egyes nyelvcsaládok közé emeltek, de amíg így egy-egy lépéssel előbbre jutunk, más oldalról ott bukkanunk legyőzhetetlen nehézségekre, ahol a kapcsolatot már biztosítva láttuk. Jellemző ebből a szempontból az indogermán és az urál-altaji nyelvcsalád története.

Az urál-altaji nyelvek rokonsága már majdnem egy évszázad óta nem mint bizonyításra váró föltevés, hanem mint kész igazság szerepelt. STEINTHAL és követői az indogermányságot mereven szembeállították az urál-altaji nyelvekkel; amazok, a kedvelt megkülönböztetés szerint «formsprachen», emezek «formlose sprachen». Azóta a rendelkezésünkre álló nyelvanyag, különösen ami az urál-altaji nyelveket illeti, megtízszereződött, az egyes nyelvek történetével szakszerű, részletekbe menő kutatások egész sora foglalkozik. S mi az eredmény? Éppen az ellenkezője annak, amit vártunk. Tudásunkkal együtt nőtt kétkedésünk. Nem egy azok közül a hangtani és morfológiai argumentumok közül, amelyeket az urál-altaji nyelvrokonság bizonyítására felhoztak, szétfoszlik az újabb kutatás világánál. A magánhangzóilleszkedésről pl., amely mint e nyelvek fonetikai egységének egyik legfőbb bizonyítéka szerepelt, kitűnt, hogy igen sok esetben az egyes nyelvek külön életében végbement fejlődés eredménye, s nem az urál-altaji ősnelv hagyatéka. Bebizonyult, hogy az agglutinatio és a flexio fogalmai nem alkalmasak arra, hogy e két nyelvcsaládot egymással szemben jellemezzék stb. Ma is valljuk ugyan, — s ma hitünknek szilárdabb alapja van — hogy egyes nyelvcsoporthoz, a török-mongol-mandsú-tunguz s talán a finnugor és a szamojéd is

szorosabb egységet alkotnak, de vajjon ki merne ma arra vállalkozni, hogy e két csoport összetartozását a szókinés és az alaktan részletes egybevetésével mutassa ki?

Amíg így egyrészt az urál-altaji nyelvegység kérdése egyre jobban a bebizonyíthatatlan hipotézis jellegét ölti fel, addig egyre jobban elmosódik az az éles határvonal, amelyet még közvetlen tudománybeli elődeink is az indogermán és a finnugor nyelvcsalád között húztak. WIKLUND egy nemrég megjelent mélyenjáró értékezésében* ügyesen csoportosította azokat az érveket, amelyeket az indogermánság és a finnugorság ősrökonsága mellett fel lehet hozni, de siet hozzátenni: a közös ősnyelv szétválása olyan régi időbe esik, hogy szemünk előtt mindig sűrű fátyol fogja eltakarni. Ismereteink e két nyelvcsalád rokonságáról mindig fölületesek lesznek, s azokat, akik mindenütt matematikai bizonyítást követelnek, eredményeink sohasem fogják kielégíteni.

S csakugyan, már az egyes nyelvcsaládok rokonsági viszonyainak vizsgálatával eljutottunk ahhoz a határkérdéshez, amely még az elfogadható hipotézisek határára belül van ugyan, de amelyet csak egy lépés választ el a fictiók birodalmától.

Önámítás volna azt hinni, hogy ezen az úton haladva — pedig ez az egyetlen, amely a cél felé vezet — valaha megoldhajtuk a nyelvek egységének problémáját. Minél magasabbra emelkedünk, annál gyakrabban elveszítjük lábunk alól a tények talaját, s az eredmények, futó homokként, szétfolynak kezünk között. Be kell látnunk, hogy az egységes eredet problémája mindig hipotézis marad, amelyet bebizonyítani sohasem fogunk; igaz, hogy megcáfolni sem. Vajjon a monogenezis hívei nem érhetik be ennyivel?

A tények teszik a tudomány tulajdonképeni és egyetlen tárgyát, de nem egyszermind egyetlen tartalmát is. Hipotéziseket felállítani nem csak szabad, hanem kell is, csak hogy ne legyenek azok üres fictiók, hanem olyan feltevések, amelyek a tényekből nőnek ki. A Newton-féle mondásban: *hypoteses non fingo*, a hangsúly a mondat állítmányán van.

A nyelvtudománynak is vannak hipotézisei, amelyek évtizedekre megtermékenyítették a kutatást s új eredményekre vezettek. Vajjon jó lélekkel közjük számíthatjuk-e a nyelvek egységének problémáját is?

(Megjelent: Szerda I. évfolyam [1906] 2. szám.)

* «Finnisch-ugrisch und indogermanisch». Le Monde Oriental I, 43—65.

THÚRY JÓZSEF

„MAGYAR-TÖRÖK ÖSSZEHASONLÍTÓ SZÓTÁRA“.

(Az Akadémiában 1907. május 6-án felolvasott jelentés.)

Néhai THÚRY JÓZSEF özvegye megboldogult tagtársunk keleti kéziratgyűjteményével együtt kéziratos «Magyar-török összehasonlító szótár»-át is felajánlotta az Akadémiának megvételre. Az I. osztály engem bízott meg azzal a feladattal, hogy a kéziratot átvizsgálva, értékről véleményt mondjak.

A terjedelmes kézirat két részre oszlik ; első fele, 758 sűrűn teleírt oldal, a Bevezetésen és a magyar-török összehasonlító hang- és alaktanon kívül, az *a—h*-ig terjedő szavak eredetének fejtegetését foglalja magában ; ez a rész teljesen ki van dolgozva. A kézirat másik fele, amely az *i—z*-ig terjedő szavak eredetével foglalkozik, inkább csak anyaggyűjtemény. Az első részt THÚRY, a Bevezetés dátuma szerint, 1889. október havában fejezte be.

THÚRY JÓZSEF «Magyar-török szótára»-ról Akadémiánk nem első ízben mond véleményt. A szerző már ezelőtt 16 esztendővel, 1890-ben beküldötte kéziratát (illetőleg a kézirat említett első, kidolgozott részét) kiadás végett, s a bírálattal megbízott BUDEN JÓZSEF terjedelmes s tanulságos jelentését, amely érdemes arra, hogy egész terjedelmében ideiktassuk, 1891-ben a novemberi ülésen mutatta be:

THÚRY JÓZSEF «Magyar-török összehasonlító szótára»-ból mutatványul adta be az Akadémiához az I. részt, az *a—h*-ig való cikkeket és bevezetésül magyar-török hangtant és szóképzést.

Thúry úr azon alaphézetből indul ki, hogy a magyar nyelv egyenes rokona a török nyelvnek, vagyis hogy a magyar nyelv szinte egyik török nyelv vagy dialectus. Úgy jár el munkájában, mintha egyéb altájiság, melyhez a magyaroknak valami eredeti közössége volna, nem is léteznék : jelesen az ugor nyelvek rokonságát teljesen ignorálja. — s az előtte sem ismeretlen magyar-ugor szóegyeztéseket, melyeket a törökségben nem lehet megtalálni, egyszerűen idegen elemeknek magyarázza, melyet a magyar nép vándorlásai közben fölszedett és bekebelezett, csak úgy, mint holmi perzsa elemeket vagy a német, latin, olasz, oláh stb. nyelvekből való szókat (IX. lap). Neki minden magyar-török szóegyeztés az egyenes és eredeti rokonsághoz való adat, kölcsön vett török ele-

meket a magyar nyelvben általában nem ismer el (tán csak a *csalma*-t, melyet csak a török hódoltság korában bejutottnak mond, s talán majd az *iker*-t is, ha rákerül a sor).

Mi ugristák ennek ellenében azt tartjuk, hogy a magyar nyelv alapjában az ugor nyelvek csoportjához tartozó nyelv — már csak annál fogva is, mert nem tudjuk elképzelni, hogy az (t. i. a magyar), ha ugyancsak török eredetű, azaz megállapodott török alakú szókinccsel és alakrendszerrel bíró nyelv volt, hogy tudott volna ebből (t. i. speciális törökségből) annyit elhányjni s helyébe idegent (bár altájit) fölszedni az ugarságból. Nem lehet eredeti török nyelv, amely pl. *bir*, *iki*, *üç*-t tudott elfeledni, mely a *köz*, *baş*, *tiş* helyett *szem*, *fej*, *fog*-at mond, melyben *küt*- és *bar*- nem közönséges igék, stb. stb. Igen jól tudjuk e mellett, hogy van magyar-török közösség is, részint speciális, csak e két nyelvben található szóegyeztetés, részint olyan, melyben a törökön kívül még más altáji nyelv is részes, pl. akár az ugor nyelvek. És pedig az egyezések egyik része világosan mutatja a kölcsönvétel jellemét, sok alak tekintetben (a törökségen belül végbement változás, amelytől a magyar különben idegenkedik, vagy pedig jelentésére nézve, kulturális műszo-féleségénél fogva). Másik része meg nemcsak magyar és török szóegyeztetés, hanem pl. ugor is, s ezekre nézve meg nem egyszer apróbb momentumok mutatják magát a közvetlen egybetartozást is. Így pl. az *al*- 'dormire' helyesen egyeztethető a török *udu*, *uju*-val, mert megvan az abszolút alak egyezés lehetősége; de ugarságban is van *udo*-, *ode*- és *ol*-, *ul*-, a törökben, bár lehetne abszolút *l*-es alak, de tényleg *n i n c s* (csak még *uzu*- van), de van az oszt.-vog.-ban az ugarság egy részében, ahol egyéb szó is a magyarral egyezőleg *l*-et mutat más ugor nyelvek *d*-je ellenében; így a m. *kél*-, t. *käl*-, 'venire', de nem 'surgere', mint a vog.-oszt. *küt*-, *kual*; *öl*- 'interficere', t. *öl*- 'mori' (csak *öldür*- caus. = 'interficere'), föltéve, hogy helyesen van egybevetve m. *gyalog* a t. *jadak*-, *jajak*-val, az ebből következtethető 'ire' igé megvan a szamojéd *jada*-ban s így itt is (nem tekintve az ugor *jalg* 'láb' szót) voltaképpen altáji eredetű igével van dolgunk. Ilyeneket tekintve állapotott meg abbéli nézetünk és felfogásunk, hogy ami csak van, különben alaposan állítható magyar-török szóegyeztetés, az egy a) kölcsönvételen alapuló, b) ősrökönsságon, t. i. nem közvetlen és egyenes magyar-török rokonságot föltüntető csoportbeli eredetű, hanem az altáji csoportok hajdani egyezéséből folyó.

Hogy Thüry úr e felfogásban, melyet ő jól ismerhetett (NyK. X.), se-hogy sem tudott osztózni, annak oka, hogy praecoccupált véleményrel fog a nyelvészeti munkához: a magyar nép nemzetisége a legrégebbi historiai források tanúsága szerint török lévén, úgy véli, hogy a magyar nyelvnek is szükségképpen török eredetűnek kell lenni — s ezt okvetetlen meg is kell, hogy bizonyíthassa. Ez a hite pedig arra viszi, hogy világosan szóló tényeket ignorál, s nem veszi ki a tanúságot, melyet részrehajlatlan, elfogulatlan megfontolás azokból meríthetne. Tudja pl., hogy *hall*- 'audire' ellenében van az ugor nyelvekben *küle*- (*kol*-, *kul*-) kész ige 'audire' jelentéssel, mégis ennél jobbnak tartja a török *kulak* (*kulyak*) szót, mely pedig 'auris' jelentésű, az ige *ışit* lévén. Észre sem akarja venni, hogy ennek esetleges 'hallás' értelme (pl. *zulyazır* 'süket') nem egyéb tropikus használatnál, mely az eredeti 'fül' jelentésén semmit sem változtathat. Meg nem tudja becsülni, hogy mit ér a magyar *jél* (*fele*) mellett a készen megállapodott ugor *pele* névszó és a török *böl*- 'osztani' ige, melynek a török nyelvek mégsem használják valamely származékát a 'fél, oldal' fogalomra. A nyelvhasonlításban pedig többet ér a kész szóegyeztetés, a melyhez nem kell okoskodás — mint a bár lehetséges és akár tetszetős fejtegető (etymologizáló) egyeztetés.

Egyébiránt nem tekintve Thüry úr nyomozásának fent jelzett hiányos felszégét és irányának elfogult célzatosságát, mégis el kell ismernem, hogy sok tanulságot szolgáltathat, különösen a mellett, hogy szorgalmas kutatás a török nyelvek szókinccsében, az adatok pontos följegyzése és megvilágítása, s általában magyarázó fejtegetéseinek ügyes intézése a munkának ajánló sajátosságai, mely azt a nyelvész olvasó előtt érdekessé is tehetik. De pozitív becése is van, bár ez kívül áll a szerző célzatán: bővebben, mintsem eddig, ismerjük belőle a magyar-török kölcsönvétel anyagát — meg másrésről

segítséget vagy adalékot nyújt az altáji ősrököntségnek a magyar és török nyelvek részéről való nyomozásához. Ennélfogva ajánlom is a munkát, minden fogyatkozása mellett, kiadásra — ha szerző meg nem változtatja vagy módosítja is alapnézetét — azon szempontból, hogy legyen alkalma az úgynevezett török-magyar iránynak a maga nézetét rendszeresen kifejteni és előadni, s ez által ismételt megvitatásra módot nyújtani.

Mégis óhajtom, hogy szerző a maga munkájára szigorú bírálatot alkalmazzon, jelesen arra ügyelve, hogy a jelentések való lényegét találja el s az esetleges fordításokat ne vegye mindjárt igazi alapjelentéseknek, amelyre a hasonlítást állapítja (v. ö. a fent idézett *hall* és *kulak* hasonlítást; más példa a székely *arté* 'derék, pompás pl. vendégség' = török *artik* tkp. 'a több (jobb, többet érő)' egyik dalban így fordítva 'derék, kitűnő, szép, többet érő', pedig a constructio pl. *adamdan artik katındardan artik*, mutatja, hogy csak comparativusi értelme van; a székely *arté* pedig jóformán = *némét artig*, mely nemcsak 'jó viseletű, udvarias', hanem azt is teszi, 'csinos, jeles, módos, takaros'. A magyar *ad* igének sem lehet az *adogál* miatt 'igérni' jelentést tulajdonítani, mert ez következik a frequ. képzés conativ alkalmazásából (geben wollen). A magyar *aldi* 'segg, alfel' sem tartható valami régi magyar szónak, hanem inkább csak tréfás népies képzésnek.

A beosztásban a «Hangtani fejezet», úgy amint van, nem tartható meg. Tételeinek bizonyítására nem veszi számba a hangok helyzetét, mely alatt és néha miatt esetleg változás történik. Célja már a magyar hangtannál úgy mutatni be, mint a mely egészen törökös volna. Közönséges hangváltások (pl. *r—l* csere), melyek akárhol fordulhatnak elő (rokon és nem rokon nyelvekben), nem tesznek török-magyar specialitást. Aztán esetleges hang-eltérésekből, melyeknek külön okuk van, összerántásokból nem lehet általános szabályt csinálni (pl. *kerbe: kert, tesvér: testvér, heljen, tör. dos: dost, m. baracz: barack*). Voltaképen egészen fölösleges az ilyen magyar hangtan, mert úgyszólván a hangalak eltérés megengedhető mértékét a hasonlításban — az analog esetek összeállításával s általános hangtörténeti tapasztalás alapján óvatosan meg kell állapítani. Amúgy is történik efféle a Szótár egyes cikkeiben. Ezen magyar-török hangtan helyett kívánatos volna a török dialectusok átnézhető, külön jellemzése, a melyre aztán hivatkozni lehetne. Hogy a magyar hangtannál a török nyelvekébe beiktassuk, annak csak úgy volna helye, ha egyszersmind hangtani kritériumok alapján lehetne a magyar nyelvnek a török nyelvek (dial.) közt a maga helyét kijelölni.

Vége még egy megjegyzés az adatok közlése módjára. Helyeslem, hogy jelesen a török szók eredete (melyik dialectusból való) pontosan meg van jelölve, sőt szükség szerint használati példával illusztrálva. De a török nyelvek voltaképen dialectusok lévén, gyakran merőben identikus szóalakok ismétlődnek, pl. *apa* alatt: *kojb. aba* 'vater', *k. kirg. aba*, *tel. aba*, *szag. aba*, *sór aba*, *szoj. aba*; ezt ám rövidebben is lehet közölni: pl. a m. ad ige jelentéseit teljes alapossággal 3—4 sorban lehet elmondani, természetesen codex-idézetek halmozása és semmi különöst nem közlő példák nélkül. A török adatokban is fordul elő ily fölösleg, pl. *csikkan* alatt a *čikar*-hoz való példa az orenburgi Lukács-fordításból. Az ilyen szükségtelen terjengés kerülendő, kivált a közismertes szókknál, melyek úgyszólván több dialectusból való fölhozás által kellően illusztrálva vannak.

Külső körülmények s más irányú tanulmányai megakadályozták Thuryt abban, hogy a kívánt módosításokat megtegye. Kézirata ma is abban az alakban van, mint ezelőtt majdnem húsz esztendővel; csak egy későbbi bejegyzést találtam, amely arra mutatna, hogy az időközben megjelent kutatásokat is figyelembe vette.

Húsz esztendő minden tudomány életében nagy idő, hát még az olyan fiatal, fejlődése kezdetén álló tudományban, mint a magyar

szófejtés. Nem csoda tehát, ha azoknak az egyeztetéseknek nagyobbik fele, amelyeket THÚRY JÓZSEF az általa vallott magyar-török rokonság bizonyítására összeállított, nem állja meg a mai kritika tűzpróbáját.

Igen sok esetben a magyar nyelvtörténet ismerete elégséges s nem kell magyarázatért a török nyelvekhez folyamodnunk. VÁMBÉRY a NyK. VIII, 181. lapján a magy. *tökéletes* szót az újg. *tökel*, kún *tügel*, csag. *tökel* 'vollkommen' szavakkal veti össze. Elfogadja ezt az egybevetést BUDENZ (NyK. X, 90) és THÚRY is, pedig nyilvánvaló, hogy a régi magyar *tékélleni*, *tökélleni* 'facere, perficere' éppen olyan *-kél* gyakorító képzős származéka a *tesz* igének, mint a *járkál*, *bujkál*, *irkál*, *nézkél* a *jár*, *buj*, *ír*, *néz* igéknek, s a *tökéletes* jelentésfejlődése ugyanaz, mint pl. a lat. *perfectus*-é a *perficere* igéből.

A nyelvtörténet adatai mondanak ellent az *orca*, *átkoz*, *keres*, *érez*, *tündér*, cserben hagy, *irány*, *kérdszik*, *kocsi* stb. szavak török eredetének is.

Ki kell rekeszteniünk továbbá a magyar-török rokonság bizonyítékai közül a jövevényszavakat, amelyek már mai hazájában kerültek a magyarság nyelvébe. A szláv jövevényszavakat: *akol*, *bodacs*, *irha*, *bútor*, *déd*, *dolog*, *gomolya*, *görbe*, *kanca*, *kánya*, *köböl*, *rozs*, *takács*, *gomba*, *zuvat* stb. stb.; a németeket: *csődör*, *harc* stb.; a latinokat: *arté* stb.

Az anyag e megrostálása után azonban még mindig marad több száz olyan eset, amidőn a magyar szónak csakugyan van köze a vele egybevetett török szócsoporthoz. THÚRY, elméletéhez híven, mindezen eseteket a magyar-török rokonság bizonyítékainak tartja. «A török-magyar nyelvegység korából fennmaradt és még kimutatható szavak összességét tekinti e Szótár — írja a Bev. 8. lapján — eredeti magyar szókinsnek, melyhez . . . a magyar nép történetének folyamában különböző idegen elemek járultak érintkezés és beolvadás útján, még Ázsiában az ugor és perzsa népektől, Európában a szláv, német, latin, olasz, oláh stb. nyelvekből».

Kétségtelen evvel szemben, hogy azok a helyes vagy mai tudásunk mellett helyeselhető török-magyar szóegyeztetések, amelyek THÚRY szerint a rokonságot bizonyítják, legalább is négy, ill. öt külön csoportba tartoznak, s legnagyobb részük *jövevényszó* a már történeti időkbe eső török-magyar érintkezések és beolvadások korából.

Az első, a legfiatalabb réteg a hódoltság-korabeli oszmán-török jövevényszavak rétege. Nagyonbízott nem is közvetlenül, hanem a délszláv nyelvek közvetítésével, bolgár-szerb úton kerültek nyelvünkbe, úgyhogy e szavak szorosán véve nem is a török, hanem a szláv jövevényszavak csoportjában volnának tárgyalandók. Ilyen cikkek pl.: *burnót*,

buzogány, csalma, csanak, csizma, csőrege, domosz, dögöny, kalauz, csuma, dalma, gajdina stb.

A második réteget, a kún-besenyő jövevényszavakat legnehezebb különválasztani egyrészt a hódoltság-korabeli, másrészt a honfoglalás előtti bolgár jövevényszavaktól. Mindamellet hangtani és tárgyi kritériumok alapján ilyeneknek kell tartanunk egyebek közt a *boza, koboz, árkaný* szavakat.

A legrégebbi réteg a honfoglalás előtti bolgár jövevényszavak rétege. Ebbe a rétegbe tartozó török-magyar egyezést fejteget a szótár legtöbb cikke: *alma, arat, árpa, árok, báj, balta, bátor, barom, béka, békó* stb. Ezek a cikkek teszik THÚRY szótárának legértékesebb részét. Kevesebb gondot fordít az északi törökségre (a mongolt egészen figyelmen kívül hagyja), de annál jobban ismeri az oszmanlit és a csagatájt. Részben saját nyelvtudása, részben a nehezebben hozzáférhető kéziratok szótárak alapján tanulságos példákkal és fejtegetésekkel világítja meg az egyes török szavak jelentését és használatát körét. Sok az új egybevetés is, pl. ilyenek a *bëgy, berke, beleget, birke, bodacs, boszú, bú, im, int, ívik* stb. Igaz, hogy azóta ezen egyezéseket, amelyek különben szerintem csak részben elfogadhatók, újabb kutatók is észrevették, de a prioritás kétségkívül THÚRY JÓZSEFÉ.

A legvégére hagytam az egyezések negyedik csoportját, azokat az egyezéseket, amelyek kölcsönvételből nem magyarázhatók, s így nem ugyan a szorosabban vett *magyar-török*, hanem igenis a *finnugor-török* *ősrokonságot* bizonyítanak.

A finnugor-török rokonság egyike azon feltevéseknek, amelyeket az utolsó félszázad alatt gyakran hangoztattak, szinte kész igazságnak vettek, a nélkül, hogy valaki rendszeres bizonyításukra vállalkozott volna. Hogy csak egy nyilatkozatot idézzek, SZILASI MÓRIC «Adalékok a finn-ugor palatalis hangok történetéhez» című értekezésében még legutóbb is ezt írja: «... az a meggyőződés, hogy az ural-altáji nyelvcsaládba sorozott nyelvek, ha talán nem is mindannyian, de sokan közülök szoros rokonságba tartoznak össze egymással, például bizonyosan a finn-ugor és a török nyelvek».

Az egyezések összeállításában természetesen a legnagyobb óvatossággal és körültekintéssel kell eljárunk.

Íme egy példa. A magy. *nyal* igét VÁMBÉRY (NyK. VIII, 165) és THÚRY is összevetik a köztörök *jala-* 'lecken' igével. Az első pillanatra a finnugor nyelvi alakok alapján (v. ö. magy. *nyal*, osztj. *ñnl-*, vogul *ñál-*, zürj.-votj. *ñul-*, cser. *nâlem*, mordv. *nolams*, finn *nuolla*, lapp *ñualluot*) feltehető fi.-u. *ñslv-* csakugyan egyezni látszik a köztör. *jala-*val

(csuv. *śola-*, jak. *salā-*); de mihelyt figyelembe vesszük, hogy a megfelelő mongol alak *dolo-ju* 'lecken' (v. ö. GOMBOCZ: NyK. XXXV, 268), s ennél fogva az altaji alapalak *δalu-*, könnyű az egyezés látszatos voltát belátni.

Vannak persze, ha nem nagy számmal is, olyan esetek is, ahol az alapalakok egyezése meglepő. Csak néhány igét idézek példaképen.

1. Magy. *al-szik*, *ál-om*, vogul *ālām*, *ōlām* 'álom', osztják *ālām*, *ōbām*, zürj. *un*, *on*, votj. *um*, *un*, id., mordv. *udoms* 'alszik', *udomo* 'álom', lapp *oaððet* 'aludni'; finnugor alapalak: **uð-* 'dormire' ~ kún, oszm., csag., kirk. *uju-* 'schlafen, einschlafen, erstarren, gerinnen', újg. *udj-*, szoj. *udu-*, szag., kojb., sor *uzu-* id., jak. *utui* 'einschlafen'; török alapalak: **uð-* 'dormire'. V. ö. VÁMBÉRY: NyK. VIII, 126, BUDENZ: NyK. X, 76.

2. Magy. *ajang-*, finn *ujo-* 'szégyenlős, félénk' ~ csag., alt., kirk. *ujal-* 'sich schämen', kojb., szag., sor *ujat-* id.; alt., kirk., kojb., tob., csag. *ujat* 'scham, schande'.

3. Magy. *csap-*, votj. *tšapki-*, zürj. *tšapki-* 'tapsol; hajít, dob',? md. *tappams*, finn *tappaa* 'üt, csap', lapp *tšuppast* 'vág' (v. ö. SZINNYEI, Nyelvhas. 152, másképp SETÄLÄ: FUF. II, 237); finnugor alapalak **tšap-* ~ újg., alt., csag., kaz., tar. *čap-* 'mit einem schwunge schlagen', csuv. *šap-* 'ütni'; mong. *cab-či-* 'couper, abattre, trancher, faucher'; alapalak: **tšap-*. V. ö. VÁMBÉRY: NyK. VIII, 135, BUDENZ: NyK. X, 79; SZINNYEI, Nyelv. 152.

4. Magy. *em-ik* 'saugen', osztják *āmām*, finn *imeä* 'szopni', fi-u. **im(ü)-* ~ kaz. bask. *im-*, oszm. csag. *ām-*, csuv. *ōm-*, 'szopni', jak. *āmü* 'brust, zítze', alapalak **im(ü)-*. V. ö. VÁMBÉRY: NyK. VIII, 141, BUDENZ: NyK. X, 80, SZINNYEI, Nyelv. 153.

5. Magy. *hagy*, vogul *χūl-*, osztják *χūi-*, zürj. *kol-*, votj. *kił-* 'marad', eser. *koðem* 'hagy', mordv. *kadoms*, finn *kadota* 'elvéssz', lapp *guððet* 'relinquere', finnugor alapalak: **kud(ü)-* 'relinquere' ~ kún, oszm., csag., kirk., alt., szag., kojb. *koi-* 'lassen, verlassen, hinlegen, hinstellen', újg. *kod-* (KSz. II, 251); szag. kojb. *kus-* 'ausgiessen, ausstreuen', csuv. *χor-*, *χêvar-* 'hagyni', alapalak **kud-*. V. ö. VÁMBÉRY: NyK. VIII, 148, BUDENZ: NyK. X, 82, SZINNYEI, Nyelv. 154.

6. Magy. *kap-*, vogul *χāp-*, votj. *kabi* 'megkap, elkap', mordv. *kap-pâðams*, finn *kaappaa* 'megkap', alapalak: **kapp-* (**kapp-*) ~ köztör. *kap-* 'fassen, anfassen, ergreifen'; mong. *χab* 'action de saisir avec avidité'. V. ö. VÁMBÉRY: NyK. VIII, 157, BUDENZ: NyK. X, 85, SZINNYEI, Nyh. 155.

7. Magy. *kel*, vogul *kāl-*, osztják *kil-*; eser. *kela·m*, mordv. *kālams*,

lapp *källēt* 'gázol', alapalak: **käl-* ~ ujg., kún, csag., alt. stb. *käl-* 'kommen, ankommen', oszm. *gäl-* id., jak. *käl-* id. V. ö. VÁMBÉRY: NyK. VIII, 158 (BUDENZ: NyK. X, 120).

8. Magy. *val-*, *vol-* 'esse', vogul *ālī*, osztj. *uol-*, zürj. *vel-*, votj. *vīl-*, cser. *ālam*, mordv. *uľems*, finn *olla*, alapalak: **wal-* 'esse' ~ csag., kaz., bask. *bol-* 'lenni', jak. *buol-*, csuv. *pul-* id.; mong. *bol-* 'être, devenir', alapalak: **bal-*. V. ö. VÁMBÉRY: NyK. VIII, 187, BUDENZ: NyK. X, 92, SZINNYEI, Nyh.³ 158.

A finnugor és a török nyelvcsaládok formális, alaktani és mondat-tani rokonsága tagadhatatlan; annál feltűnőbb, hogy a szókészletnek milyen kis része egyezik. Mert föltéve, hogy pontosabb utánjárással a ma ismert egyezések számát megtízszerezzük, számuk még akkor is elenyészően csekély lesz ahhoz képest, amit a törökség és a mongolság között fölületes vizsgálattal is kimutathatunk.

Van azonban fontosabb érvünk is a török-finnugor ősrakonság feltevése ellen.

Semmiféle okunk és jogunk nincsen arra, hogy a finnugorság (s velük együtt a magyarság) őshazáját Ázsiában keressük. A finnugorság ázsiai eredete egyike azoknak a minden alap nélkül való, valószínűleg a biblia hatása alatt keletkezett legendáknak, amelynek még annyi jogosultsága sincsen, mint annak a rég lomtárba került feltevésnek, hogy az indogermánság őshazája Ázsiában, pl. a Pamir-fennsíkon lett volna.

Ellenben nyomós okaink vannak arra, hogy a finnugorság őshazáját is ugyanott keressük, ahova az újabb kutatók az indogermánság őshazáját is teszik, t. i. Európában, szorosabban véve a nagy orosz síkságon. A finnugorság legrégebbi iráni jövevényszavai kétségtelenül még a finnugor nyelvközösség korából valók (ilyenek pl. *név*, *méz*, *száz*, *méh*); mivel pedig hangalakjuk az indogermánságnak úgyn. *satem*-csoportjára vall (v. ö. magy. *száz*, vog. *sāt*, osztj. *söt*, zürj. *šo*, votj. *šu*, mordv. *šado*, cser. *šūđō*, finn *sata*, lapp *čuotte*, alapalak: **sata* < ó-ind. *ṣatā-m*, av. *satəm*, litván *siūntas*, óbolg. *szo* — lat. *centum*, gör. *é-κατόν*, ófelném. *hūnt*, indogermán alapalak **kmtó-m*), fel kell tennünk, hogy az őskorban a finnugorság területi kapcsolatban volt valamely *satem*-nyelvvél, pl. az árjasággal vagy a trák-frig csoporttal (így SETÄLÄ, SUS. Aik. XVII/4: 29). Ezzel tehát arra a területre jutottunk, ahova különben a többi, történeti és archaeologiai ok is vezet, t. i. a Volga és az Ural között elterülő végtelen rónaságra. Még inkább az európai őshaza mellett volna az indogermán-finnugor ősrakonság hypothesis, amelyet legújabban WIKLUND K. B. (Le Monde Oriental, I, 43—65, NyK. XXXVII, 1—13) sok elmélettel védett.

Ezzel szemben kétségtelen, hogy a török-mongol őshazát a közép-ázsiai felföldön kell keresnünk s a törökség első hullámai csak időszámításunk első századaiban érhatték el Európát.

Ezt az ellentétet mai ismereteinkkel nem tudjuk eloszlatni, s így egyelőre a finnugor-török ősrökség problémáját is az okokkal nem támogatható feltevések közé kell sorolnunk.

E kis kitérés után, amelyre különben szintén THÚRY szótára adott alkalmat, véleményemet röviden a következőkben foglalhatom össze: Igaz ugyan, hogy THÚRY szótára mai alakjában közzé nem tehető, mindamellett tagadhatatlanul annyi értékes nyelvanyag, annyi becses észrevétel és megfigyelés van benne, hogy kíváncsún tartanám, hogy az Akadémia könyvtára, illetőleg kéziratára számára megszerezze. Ezzel Akadémiánk nemcsak kegyeletes kötelességét teljesítené elhúnyt tagtársunk iránt, hanem a tudománynak is szolgálatot tenne.

(Megjelent: Akadémiai Értesítő XVIII, [1907] 508—515. 1.)

A MONDAT ZENEI HANGSÚLYÁRÓL.

(Válasz K. J. úr kérdésére.)

Őn azt kérdi, hogy «vajjon az értelmes hangsúlyos beszéd közben, avagy a szép szónoklat és szép olvasás közben az emberi hang zeneileg hány hangterjedelemben mozog?»

Kérdésére ilyen általánosságban nehéz volna megfelelni.

Csak a legkritkább esetben történik meg, hogy beszéd közben szavakat vagy szólamokat ugyanazon a hangon ejtünk: a rendes beszédhangtól (amely körülbelül az egész hangterjedelem közepére esik) minduntalan el-eltérünk. Hangunk majd fölszökik, majd leszáll s hogy a beszédnek ez a melódiája vagy ahogy nem éppen szerencsés kifejezéssel nevezni szoktuk, *zenei hangsúlya* milyen fontos eszköze a megértésnek, azt a mindennapi életben is lépten-nyomon tapasztaljuk. Ugyanavval az egy szóval, különböző zenei hangsúllyal ejtve, kifejezhetjük a haragot, a kételkedést, a szigorúságot, a csodálkozást, a fájdalmat, egyszóval a legkülönbözőbb lelkiállapotot. S mivel a hallgató is rögtön megérti vagy talán inkább megérzi, hogy az, aki hozzá szólt, a mondat ilyen vagy amolyan modulációjával mit akar kifejezni, nyilvánvaló, hogy a zenei hangsúly, legalább egyes nyelveken vagy nyelvjárásokon belül, állandó s így szabályokba foglalható.

A beszédhang magassága a hangszalagrezgésekkel áll egyenes arányban, valamely szó vagy szólam melódiáját tehát a benne előforduló *zöngéhangok* magassága határozza meg. Ebben a hangcsoportban például: *kutatás*, csak az *u*, *a*, *á* hangok jönnek tekintetbe (éneklés közben is csak ezeken énekelhetnénk!), míg a *k*, *t*, *s* zöngétlen hangok a mi szempontunkból mellékesek. A zöngé magasságának meghatározására szolgáló kísérleti eljárások közül legegyszerűbb az, amellyel például E. A. MEYER is élt a japán zenei hangsúly vizsgálatában («Der musikalische Wortakzent im Japanischen», Le Monde Oriental I, 77), s amelynél a hangszalagoknak, illetve a gégefő külső falának rezgését egy Marey-féle hártás doboeska íróúje rajzolja egy forgó henger bekormozott papírköponyegére. Ha az így nyert rezgés-vonalat összevetjük a Deprez—Marey-féle hangvillás szignál idővonalával, könnyű az egyes rezgés-

sek tartamát megállapítani; evvel pedig meg van adva a zönge magassága is.

A mérések azt is megmutatták, hogy mi a fő különbség a beszéd és az ének, a beszédmelódia és az énekmelódia között. Beszéd közben a zönge magassága folytonosan ingadozik, egy ugyanazon hangon belül — 0.1 vagy akár 0.01 másodpercenként változva — a hangok egész során végigsiklik, ami bennünk az ingadozás, zavarosság, a zeneietlenség benyomását kelti. Éneklés közben az egyes hangokat rövidebb vagy hosszabb ideig kitarthatjuk s a *glissando* aránylag ritkábban fordul elő. Ha a hang nagyobb intervallumokon mintegy átugrik (például az olaszban), a beszédmodulatio is gazdagabb lesz és jobban hasonlít a zenéhez.

A szólamok zenei hangsúlyának általános schémája egyes nyelveken vagy nyelvjárásokon belül állandó. A magyar köznyelvben például a kérdőmondatoknak két fő melódia-típusa van. Ha a mondat kérdőszóval kezdődik, a kérdőszót ejtjük legmagasabb hangon s azután a hang a mondat végéig fokozatosan süllyed. Tehát például: *Ki volt itt? Hol járkálsz?* (*ki, hol* magas hangon, *volt, jár-* közép- és *itt, -kálsz* mély hangon). Ha a mondat nem kezdődik kérdőszóval, a hang az utolsóelőtti szótagig emelkedik s az utolsóban hirtelen visszaesik, például: *Te voltál itt? Korcsolyázni akarsz menni?* (schéma: $\nearrow \searrow$). A franciában a kérdőmondatoknak, meg a csodálkozást, kétkedést, ellentmondást kifejező mondatoknak hangja mindvégig emelkedő (tehát: \nearrow), például: *Tiens, c'est toi?, Il n'est pas tard du tout!* A magyar fülnek az ilyen fajta kérdés-mód idegenszerű (pedig a budapesti iskolákban elég gyakran hallani).

Amíg a mondat-melódia általános schémája egyes nyelveken belül állandó, addig az intervallumok nagysága nem csak nemzetenként, illetőleg nyelvekként s egyénenként változik, hanem egy ugyanazon ember is — az egyes melódia-típusokon belül a legkülönbözőbb intervallumokat használja. BREMER erre a következő példát említi (Deutsche Phonetik, 195): «Társaságban elmesélem, hogy Párizsba szándékozom menni (*nach Paris*): terz). Nehéz hallású szomszédom, aki nem értette meg a város nevét, megkérdi, hogy hova utazom. «*Nach Paris*» (quint), felelem nyomatékosabban. Mivel azonban szomszédom még mindig kérdőleg tekint rám, megerőltetem magamat, «*nach Paris*» s hangom egy egész oktávával emelkedik» stb.

Még nagyobb az eltérés az egyes nemzetek között. A magyar, a finn, a dán aránylag kisebb hangközöket használ, mint pl. az olasz vagy a francia. Olasznak a magyar vagy a finn beszéd egyhangúnak tetszik, viszont a magyarnak az olasz beszéd éneklőnek, gyakran szinte komikusnak tűnik fel. TAINE pl. ezt írja egy helyen (Notes sur l'Angleterre p. 66):

«les anglais parlent extrêmement bas; une société italienne, dans laquelle je me suis fourvoyé par hasard, m'a positivement assourdi; je m'étais habitué à ce ton modéré des voix anglaises».

Az egyes nyelvek zenei hangsúlyára vonatkozó vizsgálatok még a kezdet kezdetén állanak; a magyarra vonatkozólag ezen a téren még semmi sem történt, a többi nyelvekre vonatkozó kutatások száma sem nagy (v. ö. SCRIPTURE, *Studies of Melody in English Speech*, Wundts Philos. Studien, 19: 599; PIERSON, *Métrie naturelle du langage*). Ide iktatom, mutatványképpen, PIERSON átírásában LESAGE *Gil Blas*-ának egy sorát:

J'n'a-vaïs pas en - core man - gé l'pre-mier mor - ceau que
l'hôte en - tra, sui-vi d'l'homme qui l'a-vait ar-rê-té dans la rue.

A központozás sem a magyarban, sem más nyelvben nem jelzi a mondat zenei menetét. A hang leeresztésével szoktuk jelezni, ha mondani-valónkkal készen vagyunk, természetes tehát, hogy a pont előtt a hang mélyebbre száll. Ennek az oka részben akusztikai, részben fiziológiai. A fül megkívánja, hogy a zenedarab az alaphanggal záródjék; így van ez a beszédben is. Másrészt meg természetes, hogy a mondat vége felé, mikor a tüdő levegőjét már majdnem elhasználtuk, a hangszalagok rezgése lassúbbá válik s a hang leszáll. A vessző előtt a hang majd emelkedik, majd száll, a mondat értelme s a beszélő hangulata szerint. Ebben a mondatban például «Az az ember, aki nem csak mondogatja, hanem meg is teszi, nem érdemes a kíméletre», az első és a második vessző előtt a hang kissé leszáll, míg a harmadik vessző előtt, ha nem is szökik fel, de legalább egy magasságban marad az utolsóelőtti szótagokkal. A magyar nyelvre vonatkozólag még nem áll annyi kísérleti anyag a rendelkezésünkre, hogy a zenei hangsúly összes típusait pontosan megállapíthatnók.

(Megjelent: *Uránia* VIII. [1907] 129—131.)

VANHIMMISTA UNKARINKIELISISTÄ UUDEN KALEVALAN KÄÄNNÖKSISTÄ.

E. N. Setälä on Valvojan Kalevalavihossa julkaissut mielenkiintoisen kirjoituksen Kalevalan kääntäjistä ja käännöksistä. Ehkä voisi lukijata huvittaa saada esityksen unkarilaisia kääntäjiä koskevan osan täydennykseksi muutamia uusia tietoja.

V. 1849 ilmestyneen n. s. uuden Kalevalan ensimmäinen unkarilainen selostaja (ja osittainen kääntäjä) ei ollut ISTVÁN FÁBIÁN, vaan uudemman unkarilaisen kielitieteen perustaja PÁL HUNFALVY (1810—91).

Albert Pákhin ja Pál Gyulain toimittamana ilmestyneessä «Szépirodalmi Lapok» (Kaunokirjallisia Lehtiä) nimisessä aikakauskirjassa hän v. 1853 pitkässä useaan vihkoon jatkuvassa (ss. 147-, 163-, 179-, 771-, 787-, 803) kirjoituksessa tekee selkoa Kalevalan synnystä ja esittää seikkaperäisesti viidentoista ensimmäisen runon sisällyksen, välillä tarjoten yksityisiä osia sananmukaisesti käännettyinä. Näyttää siltä kuin Hunfalvyn aikomus ei alkuaan olisi ollut julkaista runopukuista käännöstä; usein hän kääntää niin sananmukaisesti, ettei noudata edes säkeiden kahdeksantavuisuutta; esim. 1:sen runon ensimmäiset neljä säettä kuuluvat näin:

Elmém azon ösztönöz,	Mieleni minun tekevi,
gondolatim hajtának,	Aivoni ajattelevi
kezdenem az énekléshez,	Lähteäni laulamahan,
hozzáfognom szóváltáshoz ...	Saa'ani sanelemahan ...

Myöhemmin hän yhä paremmin syventyy Kalevalan runomittaan, ja vaikkei hänen käännöksensä olekaan runollinen, niin se kuitenkin kilpailee Barnan käännöksen kanssa. Tässä näytteeksi 4:nnen runon 137—144 säkeet:

Mikor még leányka voltam,	Ennen neinnä ollessani,
Mikor mint szűzecske élttem,	Impenä eläessäni
Bogyóért erdőre mentem,	Läksin marjahan metsälle,
Hegy alára szép málnáért,	Alle vaaran vaapukkahan,
Hallám kötni a hold lányát,	Kuulin Kuuttaren kutovan,
Hallám fonni a nap lányát,	Päivättären kehreävän
Egy két berek oldalánál	Sinisen salon sivulla,
Csendes erdőnek szélénél.	Lehon lemmen liepehellä.

Pisin yhtäjaksoisesti käännetty kappale on «raudan synty ja verensulku-sanat» (9 r. 29—266. s.).

Usean kerran Hunfalvy kiirehdytti koko Kalevalan kääntämistä. Äskennämainitussa tutkielmassaan hän hieman katkerasti lausuu: «Ensimmäisen ilmoituksemme jälkeen meille on saapunut saksalainen käännöskin; kokonaan käännettynä Kalevala on jo ruotsalaisilla, Aleksander Castrénin (1841), ranskalaisilla, Léouzon Le Duc'in (1845) ja saksalaisilla, Schiefnerin (1852) kääntämänä. *Me emme siis tässäkään ennättäisi toisten edelle, onpa vielä erinomainen onni, jos voimme toisia seurata.*»

Jo vuotta myöhemmin (kirjoituksessa «Altáji nyelvészeti mozgalmak», Új Magyar Múzeum, 1854, s. 333) hän kirjoittaa: «Että valiokirjallisuuteemme tulisi kuulua onnistunut käännös Kalevalasta, niinkuin käännös suomalaisista kansanlauluistakin, siitä ei ole epäilystäkään.»

Joskaan ei Hunfalvyn persoonallisesta kehoituksesta, niin ilmeisesti mainittujen lausuntojen vaikutuksesta ryhtyi Kalevalankäännökseensä ISTVÁN FÁBIÁN, joka on ensimmäisen unkarinkielisen suomen kieliopinkin tekijä.

Ensimmäinen näyte, 1:sen ja 2:sen runon käännös ilmestyi Hunfalvyn «Magyar Nyelvészeti» aikakauskirjan 6: nnessa osassa (ss. 182—197) v. 1861. Melkein samaan aikaan tämän kanssa esitti myös János Arany julkaisema «Szépirodalmi Figyelő» vuosikerrassaan 1861—62. (ss. 135—6, 151—2, 167—9, 183—5, 214—6, 247—51, 262—5) hänen käännöksestään pitkän yhtäjaksoisen kappaleen, nim. Kullervo-runot (31—36 r.). Tässä näytteeksi 32 runon säkeet 84—97:

Nyár leánya, te jeles nő,
dél-tündér, teremtes anyja,

szép szűz, gyalogfenyő lánya,
s te lány! berkenye tündére
Tapio lány! fagyal tündér
Mielikki, erdő menye,
Tellervo, Tapio szűze,
örizzétek meg nyájamat,
vigyázzatok jószágomra
szépségesen egész nyáron,
szelíden a galy idején,
miglen suhog fán a levél,
ingadoz a földön fűszál.

Suutar, valio vaimo,
Etelätär, luonnon eukko,
Hongatar, hyvä emäntä,
Katajatar, kaunis neiti,
Pihlajatar, piika pieni,
Tuometar, tytär Tapion,
Mielikki, metsän miniä,
Tellervo, Tapion neiti!
Katso'ote karjoani,
Viitsiöte viljoani
Kesä kaikki kaunihisti,
Lehen-aika leppeästi,
Lehen puussa liehuessa,
Ruohon maassa roikatessa!

Siinä ei ole alku- eikä loppusointuja, mutta on kuin siinä rytmi olisi sujuvampi kuin ensimmäisissä runoissa. Ehkä runoilija-toimittajan huolellenen käsi on sitä silitellyt, parannellut!

Paitsi tätä on vielä painosta ilmestynyt ainoastaan 50:s runo, kuusi vuotta myöhemmin «Idők Tanúja» nimisen päivälehden 8:nnessa vuosikerrassa 1867 tammikuun 1 ja 2 päivänä, tällä nimellä: «Kalevala-nimisen suomalaisen eepoksen 50:s runo».

József Szinnyeï vanhemman mukaan (Magyar Írók élete III, 20—3) on säilynyt 3—12:nnen ja 37:nnen runon käännös käsikirjoituksena. Missä tämä käsikirjoitus on, en tiedä; Kansallismuseon ja Unkarin Tiedeakatemian arkistossa sitä ainakaan ei ole.

Fábián oli tosin vuodesta 1858 Unkarin Tiedeakatemian jäsen, mutta että hän Kalevalankäännöstään olisi tarjonnut julkaistavaksi, en pidä todennäköisenä; ainakaan 1:sen osaston pöytäkirjoista en löydä siitä mitään jälkeä.

(Megjelent: Valvoja XXX, [1910] 192—195. 1.).

KÉPZETTÁRSULÁS ÉS JELENTÉSVÁLTOZÁS.

(Adalék a nyelv lélektanához.)

Néhány évvel ezelőtt egy ismertetés keretében, amely a Magyar Nyelvőr 31. és 32. kötetében jelent meg, már utaltam arra, hogy véleményem szerint WUNDT Nyelvlélektanának legértékesebb része az utolsóelőtti, 8. fejezet, amely a jelentésváltozások lélektani interpretációjával foglalkozik. Időközben ANTON MARTY 1908-ban megjelent *Untersuchungen zur Grundlegung der allgemeinen Grammatik und Sprachphilosophie* c. kötetében WUNDT jelestéstani rendszerét éles kritika tárgyává tette.* Elismerem, hogy MARTY e műben WUNDT rendszerének több gyengéjére rámutatott, így különösen az úgynevezett szabályos és szórványos jelentésváltozások kissé mesterkélt szétválasztására; mindamellet nem látok okot arra, hogy régebbi véleményemet WUNDT szemaziológia-rendszerének értéke felől megváltoztassam, annál kevésbbé, mert e véleményt nem annyira elméleti megfontolások, mint inkább a gyakorlati nyelvkutatás, a magyar nyelvtörténet tényeinek megfigyelése érlelték meg bennem. Ez bátorít egyszersmind arra is, hogy e kérdésre még egyszer visszatérjek, s hogy megkísértem WUNDT rendszerének kissé más alakot adni, olyan alakot, mely meggyőződéseim szerint jobban símul a nyelvtörténet tényeihez.

A jelentésváltozás nem logikai, hanem lélektani folyamat; a szokásos logikai interpretációnak — amely mellett HERMANN PAUL még legújabban *Prinzipien der Sprachgeschichte* című munkájának 4. kiadásában is lándzsát tört — a legjobb esetben descriptív értéke van; a megfigyelt jelenségek mélyebb megértéséhez csak a lélektani interpretáció vezethet el. A jelentésváltozások logikai osztályozása és lélektani rendszere között olyan mélyreható, értékbeli különbség van, mint pl. az állatok szín szerint való osztályozása és fejlődéstani rendszerük között volna. Amaz megelégszik a régi és az új jelentés logikai viszonyának megállapításával; emez a nyelvtörténeti és kultúrtörténeti tények részletekbe

* V. ö. különösen a könyv függelékét: *Zu Wundts Lehre vom regulären und singulären Bedeutungswandel und seiner Kritik der teleologischen Sprachbetrachtung*, 543. és kk.

menő, gondos megfigyelése alapján igyekszik egy-egy nyelvközösségen belül a képzettársulás és az appercepció lassú megváltozásának törvényeit megállapítani.

Valamely szó hangalakját és jelentését — a szorosabban vett hangutánzó szavakat nem számítva — csak külső asszociatív kapocs fűzi össze; hangváltozás és jelentésváltozás között szines belső összefüggés: a jelentés megváltozhatik állandó hangalak mellett és viszont. A jelentésváltozás tehát az esetleges egyidejű hangváltozástól független folyamat, melynek okait és feltételeit egyedül a hangalakhoz fűződő képzetek (és fogalmak) sajátos természetében kell keresnünk.

Ha valamely A hangsorhoz, amelyhez eredetileg csak az x képzet vagy képzetkomplexum kapcsolódott, a nyelvfejlődés bizonyos pontján y képzet is, vagy később csak az y képzet kapcsolódik, azt mondjuk, hogy az Ax szó jelentése részben vagy egészen megváltozott. Nyilvánvaló, hogy ez az átvitel csak úgy történhetik meg, ha az x és y képzetek között kapcsolat van, vagy más szóval, a nyelvemlékekből megállapított

$$Ax > Axy > Ay$$

fejlődéssor az illető korra nézve az x és y képzetek asszociatív kapcsolatát is bizonyítja. Ha valamely nyelvközösség történetén belül a végbement jelentésváltozások nyelvi és kulturális feltételeit rendszeresen vizsgáljuk, nem lesz nehéz egyszersmind azokat az általános kereteket is megállapítanunk, amelyek között a változások alapját tévő képzettársulások mozognak.

*

A jelentésváltozások első csoportját egy WUNDT szellemében konstruált műszóval *Bedeutungswandel durch associative Contactwirkung*-nak, magyarul *tapadásnak* * nevezném.

Szintaktikai szerkezetek tagjait külső asszociatív kapocs fűzi össze, amely annál erősebb, minél gyakrabban, minél állandóbban szerepelnek ugyanazon tagok azonos szintaktikai kapcsolatban. Az ily módon kialakult lazább vagy szorosabb asszociációs csoportokon belül indul meg a jelentésváltozásnak az a formája, amelyet *t a p a d á s*-nak neveztem, olyképen, hogy a gyakori vagy állandó mondattani kapcsolatok egyik tagja mintegy magába szívja a másik tag képzettartalmát.

* V. Ö. M. BRÉAL, *Les lois intellectuelles du langage, fragment de Sémantique* (Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France) 1883, 132. l.; A. DARMESTETER, *La vie des mots*, 5. édit. Paris, 1899, 124. l.

A tapadás jellemző példája a francia *ne-pas, ne-rien, ne-jamais* kapcsolatok története. A második tag eleinte pozitív értelmű volt: *pas* < latin *passum* 'lépés'; *rien* < lat. *rem* 'dolog, valami'; *jamais* < lat. *jam* + *magis* 'valaha'; még ma is *si rien* 'ha valami', *si jamais* 'ha valaha'. Lassanként azonban a *ne* képzettartalma átömlött a vele kapcsolatos *pas, rien, jamais* szavakba, úgyhogy a mai köznyelvben nemcsak a *rien* és *jamais* lett tagadó értelművé, hanem a *pas* is mindinkább kiszorítja a *non* tagadószócskát: *vous y allez? — Pas*. Gyakori eset, hogy állandó jelzős összetételek egyik tagjához hozzátapad a másik tag jelentése is. A magyar *költő, kocsi, sertés, hitves* szavak, a fr. *fromage*, ol. *formaggio*, a fr. *fouace*, ol. *focaccia* mai jelentésüket a *vers-költő, kocsi-szekér, sertés-marha, hitves-feleség*, ill. *caseus formaticus, panis focacius* kapcsolatokban nyerték. A régiségben a *marha* szó általában vagyont jelentett, de természetesen, hogy állattenyésztő népnél, amelynek legfontosabb, sokszor egyetlen vagyona a háziállat volt, a *lábasmarha, vágómarha, szarvasmarha, vonómarha* (Nyelvtört. Szót.) kapcsolatok gyakoribbak voltak, mint az *ezüstmarha, ruhamarha, kalmármarha* (NySz.) kapcsolatok, s hogy így a *marha* szó lassanként az egész nyelvterületen a 'vieh' jelentést vette fel. Egészen hasonló a *jószág* és *barom* szavaink története; etimonja szerint mindkettő 'vagyont' jelent (az utóbbi török jövevényszó, a tör. *barym* 'habe' átvétele), de *barom* már a nyelvemlékek kora előtt az egész nyelvterületen, *jószág* újabban az Alföld egy részében a 'szarvasmarha' egyik nevévé lett. A 'vagyont' jelentésű arab *mal* szót az állattenyésztő török népek szorosabban 'pecus' értelemben használják; a lat. *solidus* 'goldmünze' Bretagne-ban *saout* alakban általában 'barmot' jelent. A latin *scrūpulum, scripulum* (súly vagy mérték legkisebb része) szóból származó walesi *scribl* eleinte 'pénzt', a XII. században ugyanaz a szó *ysgrubl* alakban már 'marhát' jelent.

Az utóbb felhozott példákkal lélektani szempontból rokontermészetűek azon esetek, midőn valamely szóhoz az egyfoglalkozásúak kisebb csoportján belül az állandóan egyirányú asszociáció folytán új képzetemek tapadnak. A német *gerben*, ófelném. *gariwen* a *gar* 'bereitgemacht, fertig' szó származéka s eredeti jelentése 'garmachen, bereitmachen, zurüsten'. Mai speciálisabb jelentése (kb. 1300 óta) nyilván a cserzővargák szűkebb körében állandósult, ahol a 'zubereiten' képzete természetszerűleg leggyakrabban a 'Leder' képzetével társult s ahol a *Leder gerben* kapcsolat is mindennapos volt.

A nyelvi jelenségek sokkal komplikáltabb természetűek, hogysem minden esetben rá tudnánk mutatni arra a nyelvi vagy szociális okra, amely az asszociációkat egy irányba terelte. Különösen áll ez a neutrális

jelentésű szavakról (*voces mediae*), amelyek idő folytán rendszerint vagy jó, vagy rossz mellékértelmet vesznek fel.

A lat. *famosus* neutrális értelmű volt; ép úgy használták dícsérő, mint ócsárló értelemben. Az olasz *famoso* is egyaránt jelent híreset és hírhedtet: *una commedia famosa, un ladron famoso*. Az angol *famous*-t s különösen a belőle képzett *famousness* főnevet csak jó értelemben használják. *Híres* és *hírhedt* régen egyet jelentett; még Vörösmarty is így aposztrofálhatta Liszt Ferencet: «*Hírhedett zenésze a világnak*». Ma «hírhedt» csak ,berüchtigt‘ s nem ,berühmt‘. A *succès* eredetileg akár jó, akár rossz ,kimenetelt, eredményt‘ jelentett; nemcsak *bon succès*-t, hanem *malheureux succès*-t is mondtak. *Ce n'est pas le succès que mon âme redoute*, olvassuk CORNEILLE-nél (*Polyeucte*). Ma a *succès* csak ,szerencsés kimenetelt, sikert‘ jelent. Hasonló irányú a magyar *szerencse* jelentésfejlődése is, amely régebben a 'sors' egyértékese volt. Ezzel szemben a francia *fatal, accident, altération*, magyar *végzet, végzetes* esetében a kedvezőtlen értelem győzött.

Lélektani szempontból a felsorolt jelentésváltozások is a *tapadás* csoportjába tartoznak, ha nem tekinthetők is mindig szorosabban vett szintaktikai tapadásnak, amennyiben a mellékképzetet nem mindig külön szó, hanem gyakran csak a kísérő gesztus vagy hanghordozás fejezi ki. Ha pl. ezt a mondatot: «*No te híres !*» gúnyos hanghordozással mondom, a *híres* mindjárt a *komisz* szinonimjává lesz.

A jelentésváltozások második fajtát a *tapadással* szemben *Bedeutungswandel durch associative Fernwirkung*-nak, magyarul *vonzás*-nak nevezném. Azt akarom e névvel jelezni, hogy az a képzettársulás, amelynek a jelentésváltozások e második főformája külső nyilvánulása, nem az állandó vagy gyakori mondatbeli kapcsolatokból indul ki, hanem a képzetek belső, tartalmi vagy hangulati affinitásában gyökeredzik. Kétségkívül itt is a *szimultán* asszociációnak jut a főszerep, az *asszimilációnak*, ha ugyanazon érzékterület képzetei asszociálódnak, s a *komplikációnak*, ha a társulás különböző érzékterületek képzetei között történik. A megfelelő jelentésváltozásokat röviden *asszimilációs* és *komplikációs jelentésváltozásoknak* nevezhetjük.

Az asszimilációs jelentésváltozás leggyakoribb formája két azonos elemekkel bíró képzetkomplexum apperceptív asszimilációján alapul. E lelki folyamat természetes következménye, hogy úgy érezzük, hogy az asszimiláló képzethez asszociált hangsor az asszimilált képzethez is tartozik. Pszichológiai szempontból *identifikációval*, a külső, nyelvi változást tekintve, *névátvitellel* van dolgunk.

A lelki folyamat egyszerűségét bizonyítja az a körülmény is, hogy

rendszerint legközvetlenebb megfigyelésünk körébe eső tárgyak nevét visszük át tőlünk távolabb eső tárgyakra, tehát mintegy ismertebbtől ismeretlenebb felé haladunk. Idetartozik mindenekelőtt az asszimilációs jelentésváltozásoknak az a gazdag csoportja, midőn saját testrészeink és cselekvéseink nevét visszük át a természeti tárgyakra és folyamatokra is. Beszélünk a hegy *lábáról*, *derekáról*, *gerincéről*, a korszó *szájáról*, *hasáról*, *füléről*, *talpáról*, a mák *fejéről*, a hárang *nyelvéről*, a gabona *lábon áll*, a hegyen köd *ül*, a könyv az asztalon *fekszik* stb. Ez az anthropocentrikus szemlélet — ha szabad magamat így kifejeznem — nemcsak a magyar nyelvet jellemzi; hasonló jelentésváltozásokat százával idézhetnénk bármely más nyelvből. A rügyet a latin is *oculus*-nak, a mákfejet *capita papaverum*-nak hívta. Nemcsak a magyar fejezi ki a finire fogalmát a *befejez* igével; ugyanez a szemlélet van a francia *achever*, spanyol *acabar*, olasz *accapere*, finn *päättää* (<pää ,fej'), török *başlamak* (<baş ,fej') igékben is. A magyar *mellett*, *felett*, *hátra* kifejezések lélektani szempontból nem különböznek a finn *rimalla* ,mellett' (<rinta ,mell'), *päällä* ,felett' (<pää ,fej'), vagy a török *başında* ,mellett' (*baş* ,fej'), *arkanda* 'mögöttem' (<arka ,hát, nyakszirt') kifejezésektől.

Az ellenkező irányú jelentésfejlődésre, amilyen lat. *musculus* ,izom' < *mus* ,egér', magyar *száj-padlás*, *kobak* (eredetileg ,tök') sokkal kevesebb példánk van.

Az idetartozó jelenségek egy részét a stilisztika a metaforák fejezetében tárgyalja, holott nyilvánvaló, hogyha a korszó nyílását *száj*-nak nevezzük, nem hasonlósági átvittel van dolgunk, ami az egyező és nem egyező jegyek tudatos mérlegelését feltételezné. Ilyesmiről itt szó sem lehet; a felhozott esetben nem átvitel, hanem identifikáció történt. Az appercepció pillanatában az uralkodó képzetek egyezése mellett az eltérő elemek annyira háttérbe szorulnak, hogy a *száj* hangsor a korszó-nyílás adäquat nevének tűnik fel.

Az eddig tárgyalt legegyszerűbb esetekben az uralkodó képzet a jelentésváltozás megtörténte után is ugyanaz maradt; sokkal változatosabb, érdekesebb jelenségcsoportot alkotnak azok az esetek, midőn az asszimilációt és névátvitelt nyomon követi az uralkodó képzet megváltozása. A környező természeti viszonyok megváltozásával, szociális átalakulásokkal s az ember által teremtett kultúra száz meg százirányú fejlődésével szükségképen együtt jár az appercepció külső feltételeinek gyökeres megváltozása. Innen van, hogy míg a fentebb tárgyalt esetekben némi eszmélkedés bárkit rávezethet a régi és az új jelentés kapcsolatára, az uralkodó képzet megváltozása esetén rendszerint az új jelentéssel bíró szó etimológiai kapcsolatának tudata is elhomályosul.

Némi túlzással azt mondhatnók, hogy abban a szó- és szóláskészletben, amelyet a mindennapi életben használunk, tudattalanul is régi jogszokások, babonák, társadalmi berendezések emlékét, egyszóval multunk egész történetét őrizzük. Egy-egy szó története gyakran meglepő kultúrtörténeti távlatot nyit. Milyen jellemző pl. a pénz- és a cserekereskedés történetére a latin *pecūnia* és *pecus*, a gót *faihu* 'geld', angol *fee* 'lohn, bezahlung' és a német *vieh*, a német *schatz* és az ófriz *sket* 'vieh, geld', szláv *scotŭ* 'vieh', az orosz *grivjenka* 'harmadfél vagy három rubel értékű pénzdarab' s a *griva* 'lósörény' etimológiai kapcsolata. Ha tudjuk, hogy az északi népeknél, pl. az osztjácoknál az evetbőr nemcsak a legfőbb jövedelmi forrás, hanem a cserekereskedésben áregység is (v. ö. *Journal de la Soc. Finno-ougrienne* XX. 2: 9), nem fog meglepni, hogy az északi török népeknél *täjin*, *tĭn*, az osztjácoknál *täkŋ* nemcsak 'evetet', hanem 'pénzt, kopekát' is jelent, s hogy a finn *raha* 'pénz' szónak a Kalevalában még 'bőr' jelentése is van. A primitív vesszőfonadékos őskori ház emlékét őrzi a német *wand* szó, amely egytölvű a *winden* igével, s a magyar *fal*, amelynek eredeti jelentése szintén 'fonadék' volt, v. ö. finn *pato* 'sepimentum, quo aqua in rivis cohibetur'. A német *buch*, *buchstabe* eredetileg 'bükkfa-pálca, amelybe a rúnajegyeket metszették', az ősi rovásírás emléke. A finnugor nyelvek megfelelő szavai egészen más kultúrtörténeti előzményekre utalnak: finn *kirja* 'könyv', *kirjoittaa* 'írni' ~ *kirjava* 'tarka'; magyar *ír* ~ *íratos* 'tarka'; vogul *xansi* 'ír' ~ *xansäŋ* 'tarka'. V. ö. még szamojéd *pádau* 'bunt machen, schreiben'.

Hogy fiatalabb jelentésváltozásokat is említsek, a *lábos* szónál, ha az etimológiai kapcsolat tudata még nem is, az uralkodó képzet már meglehetősen elhomályosult, különösen az olyanok előtt, akik a régi, nyílt tűzhelyek jellemző háromlábú fazekait már csak hallomásból ismerik. Az ország több vidékén a sors útján jutott rét- vagy erdőrészt még ma is *nyilas*-nak nevezik, pedig a kisorsolás már századok óta nem nyílvetéssel, hanem szalma- vagy gyufaszállal történik.

Kétségkívül ebbe a csoportba tartoznak az efféle szavak is, mint *hirtelen* (eredetileg: híre, tudta nélkül) vagy a német *ungefähr* (eredetileg: ohne feindselige Absicht; középeln. *âne gewoere*), bár itt alkalmasint e szavak szintaktikai kapcsolatainak hatása is szerepet játszott.

Az uralkodó képzet megváltozásának egyik leggyakoribb oka, hogy olyan szót, amely régebben csak egy szűkebb, homogén csoporton belül volt használatos, a nyelvközösség többi tagjai is eltanulnak, vagy más szóval, ha a műszóból közszó lesz. A fr. *arriver* (<**ad-ripare*) és *aborder* 'vkit megszólítani' hajósműszavak voltak; *arriver* eredetileg 'partra szállani', *aborder* 'hajóval közeledni'. Ha SCHUCHARDT szellemes etimonja

helyes, a fr. *trouver*, ol. *trovare*, prov. *trobar* a latin *turbare* folytatásai, amely, mint halászati műszó, a ,zurboklás, gubulás' egy nemére vonatkozott. A fr. *acharner* ma ,uszítani'; *acharnement* ,vérszomj, elkeseredés'; a középkori solymárok nyelvéből maradt, a *chair* szó származéka s voltaképpen azt jelentette: a solymot a *húsrá* uszítani. A magyar *gyertya* halászati műszó volt: szurokfenyőfáklya, amelyet az éjjeli halászat egy neménél használtak. *Kontár* ma általában az ügyetlen ember, aki elrontja, amihez hozzáfog; régen csak az olyan mesterember, aki a céhen kívül dolgozott. A *csökönyös* jelzőt még a XVIII. század végén is csak lóra alkalmazták; ez a jelentés felel meg eredetének is; *szélhámos* a ,szélső hamba fogott ló' volt, amely a többenél szabadabban fickándozhatott. Az eredeti uralkodó képzet nyilván olyan emberek körében homályosult el, akiknek lóval, kocsival nem sok dolguk akadt.

A szólások körében is gyakori az uralkodó képzet megváltozása. *Körömszakadtáig tagad* ma egyértelmű ezzel: állhatatosan tagad s nem is gondolunk arra, hogy régen, kínvallatás közben egy e célra szerkesztett hüvelykszorító-félével csakugyan beszakították a vádlott körmét, ha vallomást akartak belőle kicsikarni. Ha valakinek sietős, sürgős dolga van, azt mondjuk: *körmire égett* a dolog. Kevesen tudják, hogy e szólásmód a régi kolostorokból került ki, hol az éjjeli ájtatosságok alkalmával a barátoknak bizonyára nem egyszer sietniök kellett az olvasással, hogy a körmükre ragasztott gyertyadarab a *körmükre ne égjen*. A *földhözragadt szegény* kifejezés uralkodó képzete ma nem ugyanaz, mint volt a jobbágyvilágban, amikor a szegény ember csakugyan *glabrae adstrictus* volt.

Bármilyen tanúságosak is az asszimilációs jelentésváltozások kultúrtörténeti szempontból, lélektani értékre nem mérkőzhetnek a *vonzás* második főformájával, a *komplikációs jelentésváltozással*. Bármely nyelv történetében megfigyelhető, szinte kimeríthetetlen változatosságuk mindennél világosabban bizonyítja, hogy milyen rendkívül fontos szerep jut a különböző érzékterületekhez tartozó képzetek asszociációjának egész lelki életünk kialakulásában.

Vegyünk egy egyszerű esetet. A *rikító* szó a *ri*, *rikat*, *rikolt* szócsaládba tartozik s eredetileg hangérzetre vonatkozott. Ha ma az ,eleven pirost' is *rikító* pirosnak mondjuk, az átvitel nyilván nem a két képzet tartalmi közöségén, hanem a hozzájuk fűződő hangulat rokonságán alapul. Igaz, hogy a két disparat képzet kapcsolata nem olyan erős, mint az asszimiláció, de még mindig elég erős ahhoz, hogy a névátvitelt természetesnek találjuk s hogy a *rikító* hangsor bizonyos színérzet adáquat nevének tűnjék fel.

Az említett *rikító* szó egyszersmind példa a komplikációs jelentésváltozások legegyszerűbb formájára, amidőn t. i. érzéki érzetek nevét

visszük át egyik érzékterületről a másikra. Itt is megjelölhetjük azokat az általános kereteket, amelyek között a képértársulás mozog. Az átvitelek legnagyobb része a tapintási érzetek köréből van véve vagy más szóval szín-, hang-, szag- és ízbenyomások leggyakrabban rokonhangulatú tapintási érzeteket idéznek tudatunkba. A magyar *langyos* és *lággy* egy szócsaládba tartoznak; az eredeti jelentést ez utóbbi őrizte meg. A francia *aigre*, olasz *agro* 'savanyút, fanyart' jelent (<*lat. *acrum*), de eredetileg tapintási érzetre vonatkozott, v. ö. *acies*, *acutus*. Tapintási érzetek nevét visszük át más érzékszervek érzeteire, midőn *nehéz szagról*, *lággy*, *meleg*, *kemény*, *hideg hangról*, *meleg*, *hideg színről* beszélünk. Az *édes*, *keserű* szavak nem csak íz-, hanem szagérzetet (a mandulának *keserű szaga* van) és hangérzetet (*édes hang*, *keserű hang*, *süsse Stimme*, *voix douce*, v. *amère*) is jelelnek. A szín- és a hangképzetek asszociációját bizonyítják a már említett *rikító* szón kívül (v. ö. német *grell*, de angolsz. *gryllan* 'knirschen'; francia *couleur criarde*) a német *hell* is, amely a *hallen* igével azonos tövű, eredetileg csak hangérzetre vonatkozott.

A felhozott pár példából is láthatni, hogy a névátvitel nagyobb-részt egy irányba történik (tapintás → ízlés → szaglás → hallás → látás); az ellenkező irányú átvitelre alig akad egy-két példa, inkább csak a látási és hallási képzetek között, v. ö. az ilyen kifejezéseket: *hangszín*, *klangfarbe*, vagy a német *dumpf* szót (< *dampfen*), amely régebben csak látási, ma főképp hangérzetet jelel.

Az irodalmi és a költői nyelv is minduntalan felhasználja a diszparat képzetek kapcsolatában rejlő jellemző erőt. Gondoljunk csak zenekritikusaink vagy műtörténészeink stereotip frázis-készletére: 'a zenei *vonalak lágy-sága*'; 'X. énekes *sötét tenor-hangja*'; 'korunk a metszet *vonalt* *hideg-nek találja*'; 'a karcoló művész ... *halk tónus*-okkal adja a *tompá színeket*'; 'a *vonalt puhán* gömbölyítve ... elvész a szakáll hullámzásában' stb. Az 'Émaux et camées' szerzője Théophile Gautier egyik versének ezt a címet adja: *Symphonie en blanc majeur*. *Contralto* című bizarr versében azt fejtegeti, hogy a louvrei hermafrodita látása a kontraalt hangot juttatja eszébe:

... seulement il (mon caprice) se transpose,
et passant de la forme au son,
trouve dans sa métamorphose
la jeune fille et la garçon'.

Ady Endrének is van *Fehér csönd* című költeménye.

Tagadhatatlan persze, hogy e kapcsolatok jórészt tudatosak, sőt affektáltak; a képértársulás iránya is gyakran az ellenkezője annak, amit a nyelvi jelenségeknél megfigyelhettünk.

A komplikációs jelentésváltozások most tárgyalt csoportjához szorosán csatlakoznak azon esetek, amidőn a névátvitel alapja rokon érzelmi tartalmú képzetek asszociációja. A német *elend* (ófelném. *eli-lenti*) eredeti jelentése 'száműzött, külföldön élő' volt, s csak ebből fejlődött 'szenvedő, nyomorban élő' jelentése. Egészen hasonló a francia *chétif*, olasz *cattivo* (<lat. *captivum*) s a francia *piètre* (<lat. *pedestrem*) szavak jelentésfejlődése is. A mi *vad* melléknevünk eredeti jelentése 'erdő' volt (v. ö. még ma is *vadon*), tehát itt is olyan jelentésváltozás történt, mint a fr. *sauvage*, olasz *selvaggio* < lat. *silvaticum* esetében. A német *wald* és *wild* is alkalmasint egy szócsaládba tartoznak. A *rideg* a régiségben s a nép nyelvében ma is 'nőtlen fiatalembert, legényt; magános, páratlan, meddő, nem szaporítani való marhát' jelent. A 'magában élő, nőtlen' > 'unfreundlich, mürrisch' jelentésfejlődés sok tekintetben az említett ném. *elend* történetére emlékeztet.

A komplikációs jelentésváltozások második csoportját azok az esetek alkotják, midőn érzéki érzetek nevét lekiállapotokra visszük át, vagy lelkiállapotot a velejáró testi változás nevével jelelünk. A fejlődés első fázisában a szónak fiziológiai és pszichikai vonatkozása is van s eredeti testi vonatkozása csak később enyészik el teljesen.

Itt is a tapintási és ízérzetek dominálnak. *Elkeseredik*, *keserv* a *keserű* melléknév származéka; ugyanezt a lelkiállapotot a német is *Erbitterung*, a francia is *aigreur*-rel fejezi ki. *Komor* szavunk régi jelentése 'sötét' volt. A *nekihevül*, *heves*, *elhül* szavak érzéki vonatkozása már alig érezhető; csak a nyelvtörténeti kutatás derítette fel, hogy a *hülye* < *hülő* is a *hül* ige származéka (v. ö. a népnél *hült szájú*, *szájahült* 'buta'). Hogy szagérzetet is említsek, *büszke* szavunk a *bűz* deminutivuma (v. ö. 'büdös a gögtől'); Bethlen Miklós a XVII. században még 'putidus' értelemben használja.

Az *aggódás* a szorongás, szívelszorulás érzésével szokott járni. A hasonló etimonok egész sora bizonyítja a testi és a lelki állapot kapcsolatának közvetlenségét: francia *angoisse*, olasz *angoscia* < lat. *angustia*; német *angst* ~ *enge*; görög *ἄγχω* 'zusammenpressen' és 'ängstigen'; magyar *aggik*, *aggódik*, *aggodalom* eredetileg 'szorul, szorongás' (v. ö. a népnyelvben még ma is: a szőlő *megaggódik*: összeesik; az aludt tej *megaggik*: túróvá keményedik), magyar *szorongás*, *töprengés*, amely utóbbi kétségkívül a *töpiik*, *töporódik*, *töppedt* szócsaládba tartozik. A *büszke* ember fennhéjázó, *fennhordja az orrát*; ugyanez a képzettársulás magyarázza a *gőgös* szavunkat is. *Gőgös* az olyan ember, aki kitolja a gégejét, vagy mint régen mondták: a *gégjét*, *gőgjét*. Jellemző ebből a szempontból Baróti Szabó következő mondata: 'Festeni orcáját, *kiülő gőggel* (t. i.

gégével), felgombolt ajakkal... lépcselni tavai kevélység volt, ma házasságárulás'. Aki fél, az reszket, remeg, haja felborzad: francia *craindre* < lat. **cremere* < *tremere*; *retteg* a XVI. sz. még 'reszket', v. ö. pl. *rettegő nyárfa* 'Populus tremula'; *rémül* a *remeg*, *reng* szócsaládba tartozik; a *borzad*, *megdöbben* etimonja még ma is világosan érezhető.

De nem folytatom tovább a példák felsorolását, hanem áttérek a jelentésváltozások utolsó csoportjára, a *másodlagos komplikáció* eseteire, midőn külső cselekvések nevét lelki folyamatok jelzésére használjuk. Az eredeti és a belőle fejlődött jelentésnek semmi közös eleme nincsen, mindamellett fel kell tennünk itt is olyan közbeeső fokot, amidőn a szó külső és belső folyamatot is jelzett egyszerre.

Itt is a tapintási érzetek és a kéz reflexmozgásai dominálnak. Ha csak a magyar nyelvet vesszük is, hat idetartozó esetet sorolhatunk fel. A magy. *tud* 'wissen' finn megfelelője, *tuntea* nem csak 'tud, érez', hanem (legalább *tunnustaa* származéka) 'megérint, megtapogat' is. *Tapasztal* a *tapint*, *tapogat* szócsaládba tartozik s még a XVII. században is gyakran előfordul 'tapogat' jelentése: 'A falt vagy asztalt, ha *megtapasztalja* az ember, melegséget érez', írja Mikes. Az *ér* 'attingere, tangere' három származékát használjuk ma is lelki folyamat jelzésére: *érteni*, *érezni* (hasznolt átvittel a ném. *fühlen*), *érdekni*, *érdekelni* (v. ö. francia *toucher*). Ez utóbbi a nyelvemlékekben még gyakran előfordul 'hozzá-hozzá ér' jelentéssel: 'Az erős tornyot... kosokkal *érdekni* kezdék', írja Balassa; Molnár is a latin *agitare equum calcaribus* mondatot így fordítja magyarra: *sarkantyúval érdekelni*. A *megfog* (régén csak így, v. ö. *megfoghatatlan*; *fölfog* a német *auffassen* hatása alatt) esetében az etimológiai kapcsolat még nem homályosult el. A magyar *megfog* szakasztott párja a francia *comprendre*, olasz *capire*, német *begreifen*, *auffassen*, finn *käsittää* (< *käsi* 'kéz').

A *tapintás* mellett a jelentésváltozások e csoportjában még leginkább a *látás* és az *ízlés* jöhet számba. A német *wissen* = lat. *video*, görög *εἶδω* eredetileg a látásra vonatkozott, ahogy ma is mondjuk *einsehen*, *átlátni*, míg a román nyelvek 'tudni' jelentésű igéje, francia *savoir*, ol. *sapere* < lat. **sapere*, *sapiens* voltaképpen ízeletést jelent.

*

Azt hiszem, e futólagos áttekintésből is kiviláglik, hogy az egyes nyelvek életében végbement jelentésváltozások rendszeres tárgyalása s e monografiák egybevetése nemcsak nyelvtudományi, hanem az individuális pszichológia és a néplélektan szempontjából is hálás feladat volna.

Nem állítom, hogy WUNDT, ki nyelvi adatait csak másodkézből

vehette, e feladatot megoldotta s hogy szemaziológiai rendszere tökéletes; magam is megkísérlettem javítani, az egyes jelenségesoportok értékelését módosítani. De annyit bizton állíthatok, mert ítéletemet a gyakorlati nyelvkutatás ellenőrző próbájára alapíthatom, hogy WUNDT rendszere az eddigieknél tartalmasabb, s ami fő, olyan hipotézis, amely, hogy úgy mondjam, megnyitja a kutató szemét, s figyelmét olyan kapcsolatokra fordítja, amelyek irányítása nélkül talán elkerülték volna a figyelmét.*

(Megjelent: A Magyar Filozófiai Társaság Közleményei XXXVII. füzet [1911] 1—14. l.)

* Irodalom: W. WUNDT, *Völkerpsychologie*, I. Bd. 2. Hälfte (2. Aufl.), 448—613. H. PAUL, *Prinzipien der Sprachgeschichte*,⁴ 1909. 74—105. M. BRÉAL: *Essai de sémantique*,³ 1904. B. DELBRÜCK: *Grundfragen der Sprachforschung*, 1901. 154—175. W. WUNDT: *Sprachgeschichte und Sprachpsychologie*, mit Rücksicht auf B. DELBRÜCK'S *Grundfragen der Sprachforschung*, 1901. SZEREMLEY CSÁSZÁR LÓRÁND: *Jelentéstanulmányok a komplikációs jelentésváltozásokról*. *Nyelv. Füzetek* 36. *Jelentéstanulmányok*. Magyar Nyelv. IV—V. SZOLÁR FERENC: *Jelentéstanulmányok az asszimilációs jelentésváltozásokról*. *Nyelv. Füz.* 35. MOHAI LAJOS: *Jelentéstanulmányok a másodlagos komplikációs jelentésváltozásról*. Székesfehérvár, 1908. CSÜRI BALINT: *Az ige*. *Nyelv. Füz.* 63.

ZUR FINNISCHUGRISCH-SAMOJEDISCHEN LAUTGESCHICHTE.

Kürzlich hat Prof. H. PAASONEN in seinem interessanten Aufsätze über die hypothetische finnischugrisch-indogermanische Urverwandtschaft (Finnisch-ugrische Forschungen VII, 13—31) nebenbei darauf hingewiesen, dass die ursprüngliche Verschiedenheit der *fiu.* mouillierten und nicht-mouillierten Sibilanten sich auch in der nächstverwandten samojedischen Sprachgruppe widerspiegelt, und aus dieser Tatsache die richtige Folgerung gezogen, dass diese Verschiedenheit schon in der uralischen (= finnischugrisch-samojedischen) Ursprache vorhanden war.

Da die Wichtigkeit der samojedischen Vertretungen für die Vorgeschichte der *fiu.* *s*-Laute augenscheinlich ist, dürfte es wohl angezeigt sein, das reichere Belegmaterial, das ich schon vor einiger Zeit gesammelt habe, zu veröffentlichen.

Für die Geschichte der *fiu.* (anlautenden) *s*-Laute stehen uns zwei vorzügliche Arbeiten zur Verfügung, von Prof. E. N. SETÄLÄ (Über die finnisch-ugrischen *s*-Laute, FUF II, 248—76 = S.) und von Prof. H. PAASONEN (Die finnisch-ugrischen *s*-Laute, Helsingfors, 1903 = P.); hier habe ich mich also auf das notwendigste beschränken können, indem ich einfach auf die Stellen hinweise, wo das betreffende Wort eingehender behandelt wird.

Für das Samojedische ist eigentlich das Castrén'sche Wörterbuch noch immer unsere Hauptquelle; ausserdem habe ich nur das Jurak-samojedische Wörterverzeichnis von BUDENZ—REGULY (Nyelv-tudományi Közlemények XXII, 321—76) und die handschriftlichen ostjak-samojedischen Aufzeichnungen von KARL PÁPAI benützen können.

Von den *fiu.*-*sam.* Vergleichen finden sich die Nr. 3—5, 7—8, 11, 16—30 schon bei I. HALÁSZ, Az ugor-szamojéd nyelvrokonság kérdése (Nyelvtud. Közl. Bd. XXIII—XXIV).

A) *Anlaut.*

1. Belege für einen nicht-mouillierten s-Laut.

a) Mord. lp. perm. *s* — wog. *t*, ostj. *l*, *t*, *j*, ung. *o*.1. fi. *silava*, *silevä* 'Speck, Fett' | tscher B. O. *šel*; Malm. *šel* 'Speck, Fett, Talg' | syrij. *sil* 'Fett, Talg' (S. 256; P. 29).~ samJur. *tu* | samTawgy *tu* | samJen. *tū*, *tu* 'Talg'.2. lpN. *suognat* | mordE. *sova-*; M. *suva-* 'eingehen' | wotj. *zum-*; syrij. *sun-* 'tauchen' | wogK. ML. *tui-* 'hineingehen' | ostjN. *taŋlem*; K. *taŋam* id. | ung. *av-* 'penetrare' (S. 253; P. 21).~ samJur. *tūr*, *tuŋu* 'angehen, kommen, eingehen'; *tuŋu-* 'intrare' (REGULY).3. lpN. *suuddet* | fi. *soutaa* || lp. *sukkat* | tscher. *šuem* | syrij. *syn-* | wogN. ML. P. *tāwi*; T. *tuwē* | ostjDN. *təu-*, *təuatta-*, Vach. *joŋal-* 'rudern' (S. 254).~ samO. Narym. *tu-*; Ketsche, Tschaja *tuwa-*; Natspump. *tugga-*; Baicha, Tasow. Karass. *tūga-*; Jel. *tūga-* | samKam. *thu'b-* 'rudern'.4. lpN. *suoladet* 'stehlen' | fi. *sala* 'clandestinus' | mord. *sala-* | tscher. *šolə* 'Dieb' | wogN. *tūli* 'verbergen'; *tūlāmti* 'stehlen' | ostjDN. *tōdəm-*; Vasjug. *iāləm-*; Obd. *lāləm-* 'stehlen' (S. 254; P. 48).~ samJur. *tale-*, *tālie-*; *tale-* (BUDENZ) | samTawgy *tola-*, *tole-* | samJen. *tali-*, *tare-* | samO. *tuela-*, *tuele-* | samKam. *thole-r-* 'stehlen'.5. lpN. *salla* g. *sala* | fi. *syli* g. *sylen* | mordE. *sel*, *sāl*; M. *šel* | tscherO. *sülö*; B. *šəl*; Malm. *šülö* | wotj. *sul*; syrij. *syl* | wogN. *tal*; K. *tāl* | ostjDT. *tāt*; Vasjugan *iol*; Obd. *löl* | ung. *öl* 'Klafter, Faden; Schoss, Busen' (S. 253; P. 18).~ samJur. *tūwie*; REGULY *tibe* | samTawgy *tīmi* | samJen. *tīe*, *tibe* | samO. Narym. *tī* 'Klafter'.6. syrij. *suž*, *sus*; permO. *sus* | wogAHLQV. *tēt*, *tjēt* | ostjDN. *tēŋat*; Vasjugan *ŋtŋal* 'Ceder' (S. 255).~ samJur. *tydy*, *tede*; REGULY *tide* | samO. Narym. *tādäk*; MOB. *tādäk*; Ketsche. OOb. *teten*; Tschulym. *tāceŋ*; Baicha, Tasow. Karass. *tyten*; Karass. *tytel-* (*pu*) | samKam. *thēden* 'Ceder'.7. lpN. *soagja* g. *soaja* | tscherO. *šokš*; B. *šökžš* 'Ärmel' | wotj. *sajās*, *sās*, *seās*; permO. *sus*; syrij. *sos* (Stamm: *sosk-*) | wogN. *tait* | ostjDN. *tīt*; Vasj. *ŋit*, Obd. *lit* | ung. *ujj* 'Ärmel' (S. 254; P. 69).~ samJur. *tu* | samTagy *tija* | samJen. *tiojo*, *tieijo* | samO. Narym. *tōnak*; MOB. *tōnaŋ*; Ketsche *tūnaŋ*; Natspump. *tūnnay*; Tschaja, OOb. *tūnaŋ*; Baicha *tūnaŋ*; Jelogui. Karass. *tūnaŋ* | samKam. *thū* 'Ärmel'.

8. lpN. *suodna* g. *suona* | fi. *suoni* g. *suonen* | mord. *san* | tscher. *šön*, *šün* | wotj. *sən*; syrj. *sön* | wogN. *tān*, T. *tān* | ostjN. *lōn*; K. *tōn* | ung. *ín* 'Sehne' (S. 253; P. 20).

~ samJur. *tē*, *tea*, *ty*, *tī* 'Sehne'; *tean*, *tē*, *tōn*, *teay* 'Ader'; *tuanaiko* (BUDENZ; dem.); *teän* 'Sehne' (zum nähen) (REGULY) | samTawgy *tāy* | samJen. *tā*, *tī* | samO. Narym. *čat*; MOB. *čen*; Baicha, Tasow. *čèn*; Tschulym *čän*; Natspump. OOb. *čäne*; Karass. *ten* | samKam. *then* 'Sehne'.

9. fi. *suvi* g. *suven* | wogN. *tūw*, *tūj*; L. *tuj*; T. K. *tōj* | ostjDN. *tōy*; Vasjungan. *iōy*; Obd. *lōy* 'Sommer' (S. 255; P. 134).

~ samJur. *ta*; *ta*, *tauiko*, *tavuko* (BUDENZ); *ta* (REGULY) | samTawgy *taya* | samJen. *tō* | samO. Narym. *tagi*, *taī*; Natspump. *tagge*; Jellog. *tag*; Baicha, Tasow. *tāy* | samKam. *theya* 'Sommer'.

10. syrj. *zor* 'Stange, Baum, Pfahl'; wotj. *zīr* 'Stange, Hebebaum' (S. 261; P. 109).

? ~ samJur. *tur* 'Treibstock'; *tur* id. (REGULY) | samO. Narym. *čūr*; Tschaja, Karass. *tūr*; OOb. *tūr*; Jel. Baicha *türe*; Ketsche *cūr*; Natspump. *čüre* | samKam. *šürü* 'Stab'.

β) Lapp. *s* — wog. *s*, ostj. *s*.

11. lpN. *soarvve* g. *soarve* 'pinus v. abies arida'; *soarvvat* 'exarescere' | wogN. *sūr*-; ML. *šurr*- 'trocknen' | ostjTrj. *sūrəmt*- (v. mom.) ~ *sā'r*- 'trocken werden' | ung. *szárad-ni* 'trocken werden'; *száraz* 'trocken' (S. 252).

~ samJur. *tyra*-, *tyranu*-, *tyrana*- 'trocknen, trocken werden'; *tirepta*- 'trocknen' (REGULY).

γ) Mord. lap. perm. *s* —

in den ugrischen Sprachen der Anlaut schwankend.

12. lpN. *siegja* g. *sieja* | mord. *sij*, *si* | tscher. *šüj*, *šü* | wotj. *sis*, syrj. *sis* | wogN. *sai*; UL.K. *säi* | ostjN. *lī*; K. *tai*; I. *lūi* | ung. *ev* 'Eiter' (S. 255; P. 15).

~ samTawgy *tidi* | samKam. *tä* 'Eiter' | ? samO. *te*, *tō* 'Fäulnis'.

13. wogN. *tārās*; ML.K. *tōrās* | ostjN. *sōres*, *sūrt*; J. *sūrt* 'Spanne'.

~ samJur. *tārvua* 'Spanne' (REGULY); *terua*, *tervua* 'ein Viertel'.

14. mordE. *sornoms* | wotj. *sīrmü*-, *sīrjal*-; syrj. *sīrmü*-, *sīrzi*- 'zittern, beben' | ostjN. *serymlem* 'schüchtern werden'; I. *serem*, *serejem* 'zittern' (S. 249).

? ~ samO. Baicha *tarelban*, *tarelnay*; Karass. *tarennay* 'zittern'.

Oder sind die samojedischen Wörter mit wogN. *tāri*; P. *tārri*; T. *tārkhe* 'zittern, schwingen' | ostjN. *torilem* zu verbinden?

2. Belege für einen mouillierten s-Laut.

a) Mord. perm. *ś*, lp. *č* — wog. ostj. ung. *s*.

15. lpN. *čuobma* 'pellis piscis' | fi. *suomu* | md. *śav* 'Geld' | tscherO. *šüm*; B. *šöm* 'Schale, Schuppe' | wotj. *šəm*; syrj. *šöm* | wogN. *sām*; T. *sām* | ostj. *sòm*, *sàm* 'Schuppe' (S. 260; P. 35).

~ samJur. *šjau* 'Schuppe' (REGULY).

16. fi. *savi* g. *saven* | mordE. *šovəñ*; M. *šovəñ* | tscher. *šon*, *šun* | wotj. *šuj*, *šüj*; syrj. *soj* | wogN. *śul*; ML. *söl*; T. *sol* | ostjK. *sava*; I. *sàwì*; oN. *soyta*, *soyti* 'Lehm, Ton' (S. 259, P. 41).

~ samJur. *saed* | samTawgy *satu* | samO. Baicha *sū*; Tasow. *sō*; Mob. *süe* 'Lehm, Ton, Erde'. Ein verschiedenes Wort ist wohl samJen. *tobo* = samO. *ču*, *tū* 'Erde, Lehm'.

17. lpN. *čidna* g. *čina* 'Kohle' | mord. *čatna* 'Kohlendunst' | ung. *szén* 'Kohle' (P. 67).

~ samTawgy *simi* | samJen. *sio*: *tū-s*. 'Kohle' (eig. 'Feuerkohle') | samO. Ketsche, Baicha, Natspump. *sīde*; OOb. *sete*; Tschaja *seteä*; Narym. *šyž*; Jel. Tasow. Karass. *sīt*; Mob. *hīz* | samKam. *si* 'Kohle'.

18. lpN. *čārda* g. *čārda* 'Species, Genus, Modus' | syrj. *šer* 'Sitte, Mode' | wogN. *sir*; ML. *sir*; P. *sər* 'Art, Weise, Beschaffenheit' | ostj. *sir*, *sər* id. | ung. *szer* 'Ordnung, Reihe; Art, Weise' (P. 107).

~ samJur. *sier*, *šer* 'Sache'; *šer* 'Art, Weise' (BUDENZ); *hu-sir*, *huñ-šār* 'wie' (BUDENZ) | samTawgy *sier* | samJen. *sie*, *siero* 'Sache'.

19. lpN. *čađa* 'durch' | fi. *sydän* g. *sydämen* 'Herz' | mordE. *śedej*; M. *śedī* | tscherO.B. *šüm*; Malm. *šüm* | wotj. *śulem*; syrj. *śělēm* | wogN. *sim* | ostj. *səm*, *sām* | ung. *szív* 'Herz' (S. 262, P. 30).

~ samJur. *scai*, *sici* | samTawgy *sa*, *soa* | samJen. *seo*, *seijo* | samO. *šid* (PÁPAI) | samKam. *ši* 'Herz'.

20. lpN. *čodda*; S. *čuvva* 'Guttur' | fi. *suu* 'Mund' | tscher. *šu*: *ime-šu* 'Nadelöhr' | wotj. *šu*: *šu-kwašmen* 'das Dursten' (eigentl. 'das Mundtrockensein') | wogN. *sünt* 'Öffnung' | ung. *száj* 'Mund'; *szád* 'Öffnung' (S. 265; P. 97).

~ samJur. *šo* 'die (essbare) Kehle'; *hugu*, *hugo* 'die (ungeniessbare) Kehle' | samJen. *sū*, *sō*, *so* 'Kehle' | samO. Narym. *hoi*; Ketsche, Natspump. *soi*; OOb. Tschaja *sui*; Baicha, Tasow. *suol*; Karass. *sul* | samKam. *soi* 'Kehle'. Gute semasiologische Parallele bietet p. *čuvva* 'Guttur' = fi. *suu*, s. oben.

21. lpN. *čalbme* | fi. *silmä* | mordE. *šelmé*; M. *šelmé* | tscherO. *šinža*; B. *šindžä* | syrj.-wotj. *šin* | wogN. *sam*; K. *säm* | ostjN. *sēm* | ung. *szem* 'Auge' (S. 262; P. 34).

~ samJur. *sæu*; Kond. *haem* | samTawgy *šaime* | samJen. *sei* | samO. *sai*; Narym. *hai*; Tschaja, Ob. *sei*; Natspump. *saiji* | samKam. *sima*.

22. lpN. *čiečča* | fi. *seitsemän* | mordE. *šisem*; M. *šisem* | tscherO. *šošem*; B. *šäm* | wotj.-syrj. *šizim* 'sieben' (S. 266; P. 40).

~ samJur. *siu*, *šeu*; *siu*, *šiu* (BUDENZ) | samTawgy *šaibua* | samJen. *se'o* | ? samO. *sēlde*, *sieldē*; *hēlz'* | samKam. *sei'bū* 'sieben'.

B) Inlaut.

1. Belege für einen nicht-mouillierten s-Laut.

23. lpN. *guossa* g. *guosa* | fi. *kuusi* g. *kuusen* | mordE. *kuz* | tscher. *kož* | wotj. *kiz*, *kēz*; permO. *kyz*; syrj. *koz* | wogN. *χāut*; KL. *khāut* | ostjDN. *χūt*; Vasjuga. *k'ōl*, Obd. *χōl* 'Fichte, Tanne'.

~ samJur. *hādy*; *hādi* (REGULY) | samTawgy *ku'a* | samJen. *kari*, *kadi* | samO. *kūt*; Narym. *kāde*; Tschaja, OOb. *kūtō*; *khade* (PÁPAI) | samKam. *ko'd*, *ko'n* 'Tanne'.

24. lpN. *gossat* 'Husten' | mord. *koz* 'der Husten'; *kozan* vb. | wotj. *kiž-*, *kiz-* 'Husten'; syrj. *kiz-* 'Husten'; *kizom* 'der Husten' (DONNER, Wb. Nr. 119).

~ samJur. *hō'*, *ho'* 'der Husten'; *hōdombi-*; *hodorya-* (REGULY) 'Husten' | samJen. *ku'*, *ko'*; *kuro'*, *kodo'* | samO. *kot*; Jel. *kut* | samKam. *ku'd*, *ku'n* 'der Husten'.

25. lpN. *bässe* g. *bäse* | fi. *pesä* | mordM. *pizä*; E. *pize* | tscher. *pəžäš* 'Nest' | wotj. *puz*, *piz*; syrj. *pōz* 'Ei' | wogN. *piŋi*; ML. *pit* 'Nest' | ung. *fészek* id.

~ samJur. *pidea*; BUDENZ id. | samJen. *fire*, *fide* | samO. Narym. *ped*; Ketsche *pitta*; OOb. *pötä*; Baicha, Tasow. *pite*; Jel. *pit* | samKam. *phidä* 'Nest'.

26. fi. *poski* g. *posken*; estn. *pōsk* g. *pōze* 'Wange'.

~ samJur. *pādu*, *padu*, *pady* | samTawgy *fatua* | samJen. *faede*, *faru* | samO. *pūtel*; Narym. *pudal*; Tschaja, Ob. *pudōl* | samKam. *pu'ma* 'Wange'.

27. lpN. *muökse* | fi. *maksa* | mordE. *makso*; M. *maksä* | tscherO. *mokš*; B. *mōkš* | wotj.-syrj. *mus* | wogN. *majt*; K. *mēt* (Stamm: *māit-*) | ostjDN. *mūžēt*; Vach *mūžēl*; Obd. *mōžēl* | ung. *máj* 'Leber'.

~ samJur. *mued*, *muid*; *mud'* (REGULY) | samTawgy *mita*, *mida* | samO. *mīde*; Narym. *myd*; Jel. Karass. *mid*; Tasow. *mīte* | samKam. *mīt* 'Leber'.

2. Belege für einen mouillierten s-Laut.

28. estn. *mōska*-, *mōsk*- | mordE. *muške*-; M. *muške*- | syrj.-wotj. *miskä*- | ung. *mos* 'waschen'.

~ samJur. *māsa*- (BUDENZ id.) | samJen. *masu*- | samO. *musa*- | samKam. *beze*-, *bez*- 'waschen'.

29. lpN. *goikes*, *goikes*; K. *koške* | mordE. *koške*; M. *koške* | tscherO. *kukšo*; B. *kukšə* 'trocken, dürr' | syrj. *košmü-nü*; wotj. *kwašmü* 'trocknen, vertrocknen' | ? wogK. *xoš*, *xoš-jiu* 'harte Fichte' (DONNER, Wb. Nr. 106).

~ samJur. *hāsui*, *hasui* | samTawgy *košua* | samJen. *kasua*, *kasue* 'trocken' | samKam. *kō* 'trocken werden'; *khiški*- 'abtrocknen'.

30. lpN. *väikke* g. *väike*; K. *vieške* | fi. *vaski* g. *vasken* 'Kupfer' | mord. *uške*, *viškä* 'Draht' | ung. *vas* 'Eisen'.

~ samJur. *jēsea*, *jēse*; *wese*; *jezä* (REGULY) | samTawgy *basa* | samJen. *bese* | samKam. *baza* 'Eisen'.

Wenn wir auf die vorstehenden Wortvergleichungen zurückblicken, so können wir, was zuerst den Anlaut anbelangt, als Resultat folgendes verzeichnen.

1. Ein anlautender fiu. *s-Laut wird in den samojedischen Sprachen folgendermassen vertreten: samJurak *t*- (8), *t'* (5); samTawgy *t*- (3), *t*- (4); samJen. *t*- (4), *t*- (2); samO. *t*- (6), *t*- bzw. *č*-, *c*- (2); samKam. *th*- (6), *š*- (1), *t* (1). Es unterliegt keinem Zweifel, dass hier (besonders vor engen Vokalen) eine sekundäre Palatalisation bzw. Affrikation vor sich gegangen ist (*t* > *t'*; *t* > **th* > *ts*-, *tš*-) und als ursamojedischer Anlaut ein nichtmouilliertes **t*- vorausgesetzt werden muss. Dies wird indirekt auch dadurch bewiesen, dass das fiu. anlautende **t*- im Sam. ebenfalls durch *t*-, *t*-, Kam. *th*-, *š*- vertreten wird:

lpN. *dovdda*-; K. *tönte*- | fi. *tunte*- | syrj. *tědnü*; wotj. *tođinü* | ung. *tud* 'wissen, kennen' ~ samJur. *tumda*- | T. *tumtu*- | Jen. *tudda*- 'erfahren' | Kam. *thümnä*- 'wissen'.

fi. *tuohi* | wotj. *tuj* 'Birkenrinde'; *tujes*, syrj. *tujös* 'Korb aus Birkenrinde' ~ samJur. *täe* | T. *tie* | Jen. *tē* | O. *tüe*, *tüe* | Kam. *šo* 'Birkenrinde' (weitere Beispiele s. bei HALÁSZ a. a. O. S. 261—8).

Besonders wichtig in lauthistorischer Hinsicht scheint mir die Nr. 11 zu sein, die auch ihrerseits zur Stütze der Ansicht SETÄLÄS dient, dass durch das heutige ob.-ugrische anl. *s* nicht nur ein ursprünglicheres *š*, sondern auch ein *s* vertreten werden kann (vgl. auch die Nr. 12—14).

2. Ein anlautendes fiu. *š*- wird auch in den samojedischen Sprachen

durch einen *s*-Laut vertreten: samJur. *s*- (4), *ś*- (3), *š*- (1) | T. *s*- (3), *ś*- (2) | Jen. *s*- (6) | O. *s*- bzw. in einigen Mundarten ein sekundäres *h*- (5); *š*- (1) | Kam. *s*- (5). Als ursamojedischer Anlaut muss wahrscheinlich **ś*- vorausgesetzt werden, welches die Mouillierung in den meisten Fällen eingebüsst hat.

3. Auch im Wortinnern lässt sich die ursprüngliche Verschiedenheit der Sibilanten verfolgen: das fiu. **s*~*z* wird durch einen dentalen Explosivlaut, fiu. **ś*~*ž* dagegen durch einen Sibilanten vertreten. Aus den Vergleichen Nr. 6 und 23—30 ergibt sich als Resultat folgendes: fiu. **s*~*z* (zwischen Vokalen) = samJ. *d* (4) | T. *o* (2) | Jen. *d* bzw. *r* (3) | O. *t* (4) | Kam. *d* (4); fiu. **s*~*z* (nach *k*) = samJur. *d* | T. *t*, *d* | O. *t*, *d* | Kam. *t*; fiu. **sk* = samJur. *d* | T. *t* | Jen. *d*, *r* | O. *t*, *d* | Kam. *o* (?). Dagegen fiu. **ś*~*ž* (vor *k*) = samJur. *s* (3) | T. *s* (1), *ś* (1) | Jen. *s* (3) | O. *s* (1) | Kam. *z* (2), *š* (?).

Das Hauptergebnis dieser Untersuchungen kann folgendermassen zusammengefasst werden. Für die uralische Ursprache müssen zwei *s*-Laute, ein *ś* und ein *s* vorausgesetzt werden. Der mouillierte *ś*-Laut bleibt im Sam. (wie auch in den meisten fiu. Sprachen) als Sibilant erhalten. Der nicht-mouillierte *s*-Laut wurde dagegen schon in der ursamojedischen Periode zu *t* verschoben (ähnlich wie im Wogulischen und in einigen ostjakischen Mundarten) und hat mit dem ursprünglichen *t*-Laut gemeinsame Wege eingeschlagen.

(Megjelent: Festschrift Vilhelm Thomsen [Leipzig, 1912] 8—14. 1.)

ETYMOLOGISCHE STREIFZÜGE.

1. Ung. *bízik*.

Ung. *bízik* 'hoffen, vertrauen, sein vertrauen auf jemanden od. auf etwas setzen' MÁRT.; *bíz* (zumeist mit präverbien: *megbíz*, *rábíz*) 'constituo, praeficio, vorsetzen' NySz.; 'anvertrauen, auftragen'; *bizony* 1. 'wahr, wahrhaft; wahrheit; zeuge' NySz., MTsz.; 2. 'wahrlich, fürwahr, gewiss' (*bizony* zu *bízni*, wie *vagyón* 'vermögen' zu *vagyok*, *haszon* 'gewinn' zu mord. *kasâms* 'wachsen'; *bizony* 'fürwahr' wohl kaum nach ZOLNAI, NyK. XXIII, 153 aus *bizom* 'ich traue'). Zu dieser wortsippe hat man bisher keine passende etymologie finden können. Die von BUDENZ Szóegy. nr. 451 aufgestellte gleichung: ung. *bízik* = tscher. *pitem* 'hoffen, vertrauen', *pitâmas* 'hoffnung' (NyK. VI, 202) ist nicht zu billigen; das tscher. wort scheint türkisches lehnwort zu sein (vgl. die türk. wortsippe: dsch. tat. *büt* 'croire, se fier' BUDAGOV, I, 243; PAVET DE COURTEILLE, p. 163; *bütük* 'hoffnung', NyK. VIII, 132). Aber auch BUDENZ' zweite erklärang (MUSz. nr. 487) ist nichts weniger als überzeugend. Die zusammenstellung: ung. *bízik* = finn. *maksaa* 'solvere (debitum)' | mordE. *maksoms*, mordM. *maksâms* 'geben' PAAS. Mord. Chr. p. 92 | lpL. *maksēt*, *maŋvsay*, lpN. *makset*, *maŋsam* 'zahlen' ist wegen lautlicher schwierigkeiten (fiogr. **ks* = ung. *j*, vgl. fi. *maksa*, mord. *maksa*, *maksä*, lp. *muökse* = ung. *máj* 'leber', vgl. SZINNYEI, Nyhas.⁴ p. 40) jedenfalls abzulehnen.

Ich möchte für ung. *bízik* eine neue etymologie vorschlagen und es mit wotj. *baz-* 'hoffen, vertrauen, sich verlassen auf; wagen' (MUNK-Wb. 607); *bazon* in *jun-sulmo bazon* 'mut' (WIEDEMANN, Wb. 464) verbinden. Die von BUDENZ angenommene bedeutungsentwicklung: 'geben' > 'anvertrauen' > 'vertrauen, hoffen' wäre an und für sich wohl möglich, doch auch die entgegengesetzte: 'hoffen, vertrauen' > 'anvertrauen' ist ebenso wahrscheinlich, wenn nicht wahrscheinlicher (vgl. fr. *confier*, ital. *affidare*, russ. *верять*, *поверить*), und ich sehe keinen zwingenden grund anzunehmen, dass gerade die *-ik*-lose form (*bíz*) die ursprüngliche bedeutung bewahrt hätte. Ob die gleichung ung. *bíz* = wotj. *baz-* auch in lautlicher hinsicht einwandfrei ist, lässt sich vorderhand, da dass wort aus anderen finnisch-ugrischen nicht belegt ist, kaum entscheiden.

2. Ung. *mer*.

Ung. *mer* 'wagen, sich getrauen' (mit offenem *e*, *ê*, vgl. *mèr*- Bécsi C. 42, 63, 67; *mèr* Sylv. UJT. II, 125; *mér* NySz., MTsz.), *merészik* NySz. id.; *merész* (*mèrész* Palócság, MTsz., *mérész* NySz., MTsz.) 'verwegen, kühn' möchte ich, trotz dem verschiedenen vokalismus, mit wogUL. *+mār-* (praes. I. pers. sing. *marrem*, MUNKÁCSI, VNyr. 172) 'glauben, vertrauen'; wog. AHLQV. *maram* 'glauben' verbinden. Gute semasiologische parallelen liefern nhd. 'trauen' ~ 'sich getrauen', ung. 'bíz' ~ 'bizakodik'. Was den vokalismus des wog. *+mār-* anbelangt, muss hervorgehoben werden, dass das urwog. **ā* nicht nur in den nördlichen, sondern auch in den Loswa-dialekten oft durch *a* vertreten ist (vgl. HAZAY, A vogul nyelvjárások első szótagbeli magánhangzói, s. 20.).

3. Ung. *záp*.

Ung. *záp* [*száp* MTsz.; *záp* < *száp*, wie *zamat* < *szamak* (< mhd. *smac*), *zaj* 'eisstoss' < *szaj*, *zarándok* 'pilger' < *szarándok* NySz.] 'spresse, spriesse (der leiter, des schragens)' MTsz.; 'die schwinge' MÁRT.; 'stützpfehl' MTsz.; 'die speiche' SzD., KIRALYFÖLDI, Ujdon-új magyar szavak tára, 1846, MTsz. = syrj. *zyb*, *zib* 'stange, bootstange'; fi. *sompa* 'die runde scheibe, die sich am ende vom stock des schneeläufers bezw. am ende der plumpstange des fischers befindet' («früher wahrscheinlich die benennung des ganzen stabes» AHLQVIST, KW. 126); lpN. *soabbe* 'baculus', lpL. *sobbe* id., lpK. *+siəmpē*, *suempē*, *suaapp* 'stock, stab' (vgl. SETÄLÄ, FUF. II, 258; PAASONEN, Die fin. s-laute, p. 78.).

Das ursprüngliche fin. *mp* ~ *mb* ist im ungarischen in der regel durch das schwachstufige *b* vertreten; das ausl. *-p* in *záp* (sowie auch in *láp* und vielleicht in *szapoly*, vgl. GOMBOCZ, NyK. XXXIX, 238—9, SZINNYEI, Nyhas.⁴ 38) wäre dagegen als der vertreter der verallgemeinerten starken stufe (*mp*) aufzufassen. Was den anlaut anbelangt, scheint die gleichung ung. *záp* = lp. *soabbe* etc. auch ihrerseits jene ansicht SETÄLÄS zu stützen, dass das ung. *sz-* auch ein ursprüngliches nicht-mouilliertes **s-* vertreten kann (vgl. FUF. II, 249—52).

Ein verschiedenes wort ist *záp* 'faul, wurmstichig', das von MUNKÁCSI NyK. XXV, 178 mit wog. *+sāp*, *šāp*, *sāp* 'faul (baum, knochen)' verbunden wurde. Ob mit recht, mag dahingestellt bleiben. Auch *záp*, *zápfog* 'backenzahn' kann viel wahrscheinlicher mit *záp* 'faul, wurmstichig', als mit *záp* 'speiche, spriesse' zusammengestellt werden.

KERECSET.

A Képes Krónikában Scythia leírása a következő mondattal végződik: «In montibus enim deserti memorati cristallus invenitur, grifones nidum parant, avesque *Legisfalk*, que hungarice *Kerecheth* appellantur, pullos procreare dignoscuntur» (MHK. 493). Ugyanígy a dubnici, a budai és a pozsonyi krónikában is; KÉZAI-ban a *kerecset*-madár német neve nem *legisfalk*, hanem *legerfalk*.

A *kristálykő* a klasszikus Scythia-leírásokból régi ismerősünk, s amióta HERODOTOS hírt adott az aranyat őrző griffmadarakkal állandó harcban élő hyperboreusokról, ezek a csodás madarak is a Scythia-leírások állandó requisitumai közé tartoznak. «Deinde est regio, — írja POMPONIVS MELA — ditis admodum, soli inhabitabilis tamen, quia *gryphi*, saevum et pertinax ferarum genus, aurum terra penitus egestum mire amant custodiantque . . . » JULIVS SOLINVS POLYHISTOR: «in Asiatica Scythia terrae sunt locupletes, inhabitabiles tamen. Nam cum auro et *gemmis* affluent, griphes tenent universa . . . Smaragdis hic locus patria est . . . » ISIDORVS HISPALENSIS: «... gryphes vocatur, quod sit animal pennatum et quadrupes. Hoc genus ferarum in Hyperboreis nascitur montibus.» AETHICVS HISTER Cosmographiájában: «De Scythis gentibus. Sunt etiam et plures partes terre inaccessibiles et inhabitabiles, in plerisque namque locis auro probatissimo et gemmis pulcherrimis affluent, gryphium immanitate oppresse . . . Invenitur in aliquibus locis, in eadem regione, smaragdus et cyaneus lapis; cristallus autem purissimus praegrandisque illic reperitur.» Még egy XV. sz.-i térkép (Mappa mundi in tabula aenaea 1452 exarata. L. LELEWEL, Géographie du Moyen-Age. Épilogue) is ezt jegyzi az Urál vidékére: «montes yperborei in quibus grifones habitant», s a XVI. sz. elején MIECHOV MÁTYÁS érdemesnek tartja megcáfolni a régi geográfusokat: «grifones non sunt in veritate rei». A *cristallus* és a *grifo* tehát a középkori Scythia-leírásokból van átvéve, a *legerfalk* v. *legisfalk*, magyarul *kerecset* említése azonban krónikáink önálló adatai közé tartozik.

Úgyszólván mindenki, aki krónikáink szövegével foglalkozott, abból a feltevésből indult ki, hogy *legisfalk* hibás olvasat *legerfalk* helyett, ez

viszont írás- v. másolási hiba e h.: *Iegerfalk* = „jägerfalke”. Tudtommal csak PETZ GEDEON fejezte ki kétségét, bővebb megokolás nélkül, az emendatio helyességében (HEINRICH-émlékkönyv 8, 10, 15). S csakugyan a német *falke* szó számos összetételei között van ugyan *jagdfalke*, de a feltett *jägerfalke* összetételt a legnagyobb közép- v. újfelnémet szótárakban is hiába keressük. Tárgyi okokból kétségtelen, hogy krónikáinkban a kései középkor kedves vadászsólymáról, a *Falco gyrofalcor*ól van szó, amelynek erejéről, bátorságáról egész legendák keringtek. A *legerfalk*, *legisfalk* a mi krónikáinkban, bárhogy magyarázzuk is a szövegromlást, csak a *Falco gyrofalco* német *gerfalk* nevének az eltorzítása lehet.

Ez a sólyomfaj a nyugati országok közül csak Skandináviában honos, a német partokig csak ritkán vetődik el. Itt idomítják az első vadászsólymokat is. A XIV. sz. végéről való katalán világtérképen, amely a középkor geográfájának egyik legfontosabb forrása, Skandinávia helyén a következő feliratot olvassuk: «Provinsia de staquia (scania?) e de gotia . . . son grans casadors e cason ab grifaus e caualquen ab serros.» A genuai codexben: «Item est provincia de stachia et de gotia . . . sunt magni venatores et equitant cervos *venanturque cum gilifarchis*» (FISCHER, Sammlung mittelalterlicher Welt- und Seekarten italienischen Ursprungs 216.). A párizsi példányon: «Aquesta regio de Nurvega es molt aspra . . . molts feres hi ha . . . orsos blanchs e *grifalts*.» A sólyomfaj skandináv neve *geirfalki*, tehát szószerint: „gerely-sólyom”. BAIST Zeitschr. f. deutsches Alterthum. Neue f. XV, 50—65. kimutatta, hogy az első vadászsólymokat skandináv kereskedők hozták Európába a XI—XII. sz. folyamán s így természetesen az árucikkkel együtt a germán és román országokban is a sólyom skandináv neve terjedt el: ném. *gerfalk*e, fr. *gerfaut*, ol. *gerfalco*, *girifalco*, *girifagno*, sp. *gerifalte*, prov. *girfalc*, *girifalt* < ész. *geirfalki* „sperfalke”. A középkori latinságban *hierofalco* és *gyrofalco*; mindkét elnevezés népetymologia, vö. FRIDERICUS II, 1. 2. de arte venandi c. 4.: «inde appellatus a *hiero*, quod sacer, inde Gerofalco, id est sacer falco.» A másik név ALBERTUS MAGNUS óta, de falconibus c. 6.: «maior est asture, et minor aquila et dicitur *Gyrofalco* a *gyrando*, quia diu gyrando praedam insequitur . . .».

Krónikánk szerint e sólyomfajt nálunk *kerecset*-nek hívták. Noha e szóra egyébként sem a régiségből, sem a népnyelvből nincs adatunk, semmi okunk nincs a krónikák állításának helyességében kételkedni; az OklSz. a XIV. és XV. sz.-ból három idetartozó tulajdonnevet is közöl: 1323 : «Nicolaus dictus *Kerecheth*,» 1434. : «Sebastianus *Kerecheth*,» 1479. : «Quasdam siluas *Kerechett*foka Lyskomezew appellatas». IPOLYI ARNOLD a *kerecset* madárnevet is mythosi eredetűnek tartja: «valamint a *lidércz*

turul, grif mythosi madárképletek, a történeti monda mellettük különösen a *kerecsen* madarat emeli ki,» vö. Magy. Myth. 245. JERNEY JÁNOS viszont Új Magyar Múzeum 1850—1, 255—6. nyílt levélben fordul PETÉNYI SALAMON ornithologushoz s felvilágosítást kér, hogy a *Falco gyrofalco* előfordul-e Magyarországon, mert ha nem, «a római ismeretet KÉZAI minden bizonnyal csak ősi hagyományokból meríthette.» Pedig már GYARMATHI SÁMUEL sokkal egyszerűbb és reálisabb magyarázatát adta, midőn a 'weisse edelfalke' jelentésű or. *krečeta* szóra utalt. SREZNEVSKIJ Materialy első adata e szóra a XII. sz. végéről való s *krečata* változatát is ismeri. BERNEKER EtWb. szerint a *kek*-hangutánzó tő származéka. Ugyane tőnek más szláv nyelvekben is van hasonló hangalakú származéka, csak hogy jelentése 'tücsök', ill. 'kerepelő', s így a magyar *kerecsen* forrása, jelentése miatt, csak az orosz *krečeta* lehet. De hogyan kerül hozzánk, a XIII. században, a madár orosz neve? Azt hiszem, ugyanúgy, mint Nyugat-Európába a skandináv elnevezés.

Kelet-Európában a *Falco gyrofalco* főképpen az Urál bércei vidékein honos, s a baskiroknak ma is kedves foglalkozása a vadászsólyom idomítása. Innen került ez a nemes sólyomfaj az orosz fejedelmi udvarokba is, valószínűleg már a XI—XII. sz. folyamán. Midőn a XV. sz.-ban a moszkvai nagyfejedelem hatalmát az Urál-vidékre is kiterjeszti, nyugati forrásokban is gyakran olvashatunk e nemes sólyomfajról s a nagyherceg sólymászataról. PAULUS JOVIUS, aki az oroszországi dolgokról a nagyherceg követe révén értesült, ezt írja: «A gl' Inugri et Vglolici si peruiene per aspri mōti . . . nella sommità di quali si pigliano Falconi eccellentissimi . . . Vi sono anche de *Girifalchi* nimici di gli ucelli chiamati Ardee, vi sone de Sacri et de Peregrini, de quali nel' uccellare la delicatezza de gli antichi principi nō n'ebbe notitia» (Delle cose della Moscovia, ap. RAMUSIO II. 134. a.). MIECHOV MÁTYÁS, a Tractatus de duabus Sarmatijs szerzője, a De Juhris c. fejezetben a *kerecsetről* is megemlékezik: «Affertur autem ad nos avis quedam rapina vivens, quantitatis aquile, sed alis et cauda prolixioribus quam aquila in similitudine accipitris et vocant eam moscovite *krzečoth*, nostri vero homines vocant ipsam *byalozor* quasi albicans splendor quia subalba est sciendum ventrem. Hanc omnes rapaces aves accipitres, falcones et cetera raptio viventes intantum metuunt, quod inspecta ea tremunt, cadunt et extinguuntur». HERBERSTEIN ZSIGMOND, mikor 1517-ben Miksa császár megbízásából Moszkvában járt, részt vett egy nagyhercegi vadászaton. «Darnach — írja egyebek közt emlékirataiban — vill *Gerfalckhen*, die sy *kretzet* haissen, schon vnnd gros. Wie sy sagen, so fahen sy Schwanen darmit. Ich habhs aber nit helffen fahen» (Fontes Rerum Austriacarum. SS. I.,

127.). Végre JERNEY idézi WUNDERER útijegyzeteiből (1590): «Von Gevögels werden alda gefangen . . . grosze stareke *Gurfalcken*, ex montibus Pezorae, welche sie *Kretzel* nennen, in grösze eines schwanen, weisz und sehr starck, die wie wir glaubwürdig berichtet worden, ein Schaff vom boden ertragen mögen.» Az idomított fehér vadászsólyom igen nagy becsben tartott ajándék volt, amellyel fejedelmek kedveskedtek egymásnak (vö. MNY. X, 299) s MARCO POLO útleírásában, aki 1274—5-ben tette meg nagy ázsiai útját, találom a következő érdekes adatot, amelyből kitűnik, hogy az idomított sólymokat Oroszországból más országokba is exportálták: «Ci devise de la provence de Rosie e des jens. Elle est si grant provence de dure jusque au mer osiane e si voz di qe il hont en cel mer auquans isle, en les quelz isles *naissent maint jerfaus* e maint *fauconz pelerin*, si qe il en portent par plosors leus dou monde» . . . (MARCO POLO ed. BARTOLI, Appendice 414.). Amint a skandináv kereskedők a madárral együtt Németországban és a román országokban is elterjesztették a skand. *geirfalki* elnevezést, minálunk is az orosz *krečets* > m. *kerecset* név a XII—XIII. sz. folyamán Oroszországgal való kereskedelmi kapcsolataink révén az Urál vidéki idomított vadászsólymokkal együtt terjedhetett el.

(Megjelent az 1918-ban kiadott Szily-émlékkönyvben [12—15. l]).

ÜBER DEN VOLKSNAMEN BESENYÖ.

Laut der türkischen nationalen Überlieferung stammen die vierundzwanzig Stämme der Oguzen von den vierundzwanzig Enkelkindern des legendarischen Khanes Oguz ab. Die Überlieferung hat auch die Namen der Stämme bewahrt; der zweite Sohn des Khanes Kök, also der vierzehnte Stamm der Oguzen hiess *bičene* (بیچنه). Schon vor einigen Jahren, als ich, den Spuren des türkischen Totemismus nachgehend, den Text des Abulghāzi aufmerksamer durchlas, ist mir die grosse Ähnlichkeit des Namens des Oguzen-Stammes und des Namens der Petschenegen aufgefallen. Vor kurzem durchblätterte ich das neueste, schon während des Krieges erschienene, von Türken- und Ungarnhass durchtränkte, jedoch unleugbar mit seltener Erudition geschriebene Werk von J. MARQUART: Über das Volkstum der Komanen. MARQUART berührt nebenbei auch die Petschenegen-Frage, und ich ersehe aus einer seiner Bemerkungen, dass die Übereinstimmung der beiden Stammnamen auch seinem scharfen Blick nicht entgangen ist. Dieses Zusammenreffen hat mich teils bestärkt in meiner Überzeugung, dass ich auf der richtigen Spur sei, anderenteils hat es mich angespornt, meine Daten schon jetzt veröffentlichen.

Was die ursprüngliche türkische Form des Namens des Petschenegen anbelangt, sind wir in der glücklichen Lage, uns in unseren Folgerungen auf vier, in verschiedenen Alphabeten aufgezeichnete Varianten stützen zu können.

Bei den griechischen Historikern ist der Name der Petschenegen Πατζινάχοι oder Πατζινάχαι (Zonaras, Anna Comnena, Kedrenos), bezw. Πατζινάχαι Const. Porph.). In den lateinischen Übersetzungen *Pacinaci*, *Pacinacae*, *Patzinacitae*, doch ist dies freilich nur die buchstäbliche Transkription des griechischen Namens. Um dessen richtige Lesart feststellen zu können, müssen wir folgendes wissen. Der Laut *b* wird im Neugriechischen mit der Buchstabengruppe *μπ* bezeichnet: *μπαζάλης* 'Krämer' < osm. *bakal*; *μπογιά* 'Farbe' < osm. *boja* usw. Wie alt diese Bezeichnungsart ist, weiss ich nicht (schon im Auszüge Ducas'

finde ich: Ἀμπάρ Μπεζυς = *Abar Beg*), soviel aber ist zweifellos, dass das Zeichen des Lautes *b* in früheren Zeiten (ungefähr bis zum XV. Jahrhundert?) β oder π war.

1. $\beta = b$: $\Omega\eta\beta\acute{\alpha}\rho\sigma\iota\omicron\varsigma$ (Priscus) = hunnisch-türkisch *Ai-Bars* ‚Mondpanther‘; Βαϊανος (Men. Prot.) = avarisch-türk. *Bajan* ‚reich‘; Χαροβόη (Const. Porph.) = *Kara-Bai* ‚der fünfte Bezirk (Stamm) der Petschenegen‘ usw.

2. $\pi = b$: $\pi\acute{\epsilon}\chi$ (Const. Porph.) = kazarisch *beg*; $\pi\acute{\epsilon}\gamma$ (Ducas) = osm. *bei*; Παγάνος (Kedrenos) = bulg.-türk. *Bajan*; $\text{Παχαθαρ Παχαθαη φουρτ}$ (mit griechischen Buchstaben geschriebene ossetische Grabschrift vom XI–XII. Jahrhundert, vgl. Ws. MILLER: Die Sprache der Osseten (= ossetisch *Bakathar Bakathai furt*); Ἀπελχασήμ (Anna Comn.) = أبو القاسم *Abul-Kasim* usw. Den Anfangsbuchstaben π können wir auch im Volksnamen Πατζινάχοι getrost für *b* lesen.

Wir haben auch sichere Beispiele dafür, dass das *a* im Griechischen einen türkischen *e* Laut bezeichnet; Βατβαϊάν (Theoph.) ρ : Βατβαϊάν = bulg. *Beg-Bajan*; Παργαρούχ (Anna Comn.) = türk. *Berk-Jaruk* ‚sehr leuchtend‘; Ταγγιπεριής (Anna Comn.) = türk. *Tegri-bermiş* ‚der Himmelsgeborene‘. Der Lautwert der Buchstabengruppe $\tau\acute{\epsilon}$ ist \acute{e} : Ἀράτζιροι (Priscus) = türk. *Agač-iri* ‚Waldmenschen‘ (vgl. SALEMANN, RADL., Kud. Bil. I, XXI); Τζούρο (Const. Porph.) ‚der zweite Bezirk (Stamm) der Petschenegen‘ = türk. *Čur* ‚ein Würdenname‘ RADL. Inschr. 372. Journ. Roy. As. Soc. 1912: 186 usw. Auf Grund alldessen müssen wir sagen, dass die richtige Lesart des griech. Πατζινάχοι *Bečinek* ist, oder besser gesagt, dass jener türkische Volksname, den die Griechen mit der Buchstabenreihe Πατζινάχ bezeichneten, *Bečinek* lautete.

In den arabischen Quellen kommt der Name der Petschenegen hauptsächlich in zwei Varianten vor: بجناك und بجاناك (vgl. MHK.* 150, 167, 195, 240, Bibl. Geogr. Ar. VI, 22, 31). Im Arabischen gibt es weder *p* noch \acute{e} und gestatten daher die angeführten geschriebenen Formen ihre Lesart betreffend ziemlich grosse Freiheit: *Bažanāk* Bibl. Geogr. Arab. VI, 22, *Bežnak* MHK. 279, *Beženek* d. s. 241, *Bažnāk* MARQUART, Streifz. 76, *Pačnāk* d. s. 64, *Pačanāk* MARQUART, Üb. d. Volkstum der Kom. 26., jedoch trifft natürlich auch die Lesart *Bečenek* auf keinerlei Hindernis.

In der sog. Nestorschen Kronik ist der Name der Petschenegen печенѣги (*pečeňegi*), das auf eine türkische Form *bečeneg* hinweist. Einer Erklärung bedarf das anlautende *p*, vielleicht eine volksetymo-

* = A Magyar Honfoglalás Kútfei. Vgl. S. 208.

logische Gestaltung (unter Einwirkung des Wortes *pečenŭ* ‚Leber‘?). Aus dem Russischen stammt das deutsche *die Petschenegen*.

Die älteste Form des ungarischen *besenyő* ist *bešeneŭ* (geschrieben: *beseneu* OklSz., EtSz. I, 381); sie weist die nämlichen Lauteigentümlichkeiten auf, wie unsere, in die *bulgarische* Schichte gehörigen türkischen Lehnwörter: *s* = gemeintürk. *č*, bulg. *š* (vgl. ung. *borsó* < bulg. **buršar*, gemeintürk. *burčak*; ung. *kos* < bulg. **koš*, gemeintürk. *koč* usw. MSFOu. XXX, 182) und *-eu* = bulg. *-eŕ*, gemeintürk. *-ek* (vgl. ung. *ünő*, früher *ineu* < bulg. **ineŕ*, gemeintürk. *inek*, ung. *csöpi* < türk. **čöpeŕ*, MSFOu. XXX, 171). Übrigens ist es auch geschichtlich nicht unwahrscheinlich, dass die Magyaren mit den Petschenegen zuerst durch Vermittlung der Bulgaren bekannt geworden sind.

Die teils schein gelehrten oder verdorbenen lateinischen bzw. latinisierten Varianten (*bisseni*, *bessi*, *pecinati*, *pincennates* usw. EtSz. I. c.) ausser Acht lassend, können wir feststellen, dass die griechischen, arabischen, russischen und magyaren Varianten übereinstimmend darauf hinweisen, dass der ursprüngliche türkische Volksname der Petschenegen *Bečenek* (*Bečinek*?) war.

Von den meisten (oder wenigstens sehr vielen) alten türkischen Eigennamen, wiewohl deren türkische Abstammung zweifellos ist, können wir deren Gebrauch und Bedeutung als Gattungsnamen nicht belegen; solche sind zum Beispiel: *Jabgu*, *Čur*, *Boila*, *Baga*, *Oguz*, *Kyrkyz* usw. Zu diesen gehört auch der Volksname *Bečenek*. *Bečenek* bedeutet auf türkisch garnichts; wir müssen uns damit begnügen, wenn wir es grammatikalisch analysieren können und den Zusammenhang des Wortes mit anderen Stammnamen oder Personennamen nachzuweisen vermögen.

Das türkische *Bečenek* ist m. E. ein abgeleitetes Wort: es ist mit den Diminutiv-Suffixen *-n* und *-k*, oder besser gesagt, mit dem zusammengesetzten Suffix *-nek* gebildet. Es ist wohl wahr, dass wir ein solches Bildungssuffix in den meisten türkischen Grammatiken umsonst suchen würden, doch ist es ja eine bekannte Tatsache, dass das Kapitel der Wortbildung zu den dunklen Seiten der türkischen Sprachwissenschaft gehört. Für das Diminutiv-Suffix *-k* finden wir auch in der Kasan-tatarischen Grammatik von BÁLINT einige sichere Beispiele: osm. tschag. kasan. *bašak* ‚die Ähre, die eiserne Pfeilspitze‘ < *baš* ‚Kopf, Ende‘. Andere Beispiele: osm. *bažak* ‚das ganze Bein, Schenkel, Pfote‘ vgl. kirg. *baša* ‚Unterschenkel, Pfote‘; kumanisch, kasan. bar. sag. *tigenek* ‚Dornenstrauch‘ < tar. kirg. tschag. *tiken* ‚der Dorn, der Strauch mit Dornen‘; schor. *toktanak* ‚das Schneewiesel‘ < schor. sag. *toktan* id.; tel. *köjönök* ‚das Häschen‘ < tel. alt. *köjön* id. usw. Wenigere Beispiele

besitzen wir für das einfache Diminutiv-Suffix *-n*: tschuv. *kəžən* (< **kičün*), vgl. kirg. *kiči*, kasan. *kəča* ‚klein‘; tschuv. *pəvan*, tel. *pökön*, mong. *bükiüne* ‚Viehbremse‘, vgl. kirg. baschk. *bügelek*, kasan. *bögälcän* id.; kasan. *kügerčän*, kirg. *kögürsün* ‚Tauben‘, vgl. kirg. *kögürsük* id. Für das zusammengesetzte Diminutiv-Suffix *-nak*, *-nek* finden wir wieder nur bei BÁLINT ein Beispiel: kasan. *küzenek* ‚Zelle‘, tel. *közünök* ‚Fenster‘ < *küz*, *köz* ‚Auge‘. Andere Beispiele: osm. *bažanak*, *bažynak*, tschag. *bažinak*, türkm. باجاناق *pačynak* ‚Schwiegerbruder‘ < ujb. *bača*, kasan. tschag. *baža*, bar. *baža* ‚der Mann der Schwester der Frau‘ RADL., HOUTSMA 65; ost-türk. *tořanak* ‚die Schnalle‘ < kuman. tschag. kirg. *tořa*, osm. *toka* id.; tel. *pökönök* ‚Mücke‘ vgl. kirg. baschk. *bügelek*, kasan. *bögelčän*, ung. *bögöly* ‚Viehbremse‘; tel. *kičinek*, *küčunek* ‚klein‘ < kirg. *kiči*, tel. *küčü* id.; tar. *kökenek* ‚eine Turteltaube‘, *kök* ‚blau‘; tschag. tel. *küikenek*, krim. *küigenek* ‚Habicht‘, vgl. kirg. *kükönte* id. Vielleicht sind noch solche Bildungen, wie wohl ich deren Wurzel nicht nachweisen kann: schor. *ködenek* ‚ein kleiner Vogel‘; tar. *tokunak* ‚die Dohle‘; kirg. *kařanak* ‚die gekochte Kälbermilch‘. Auf Grund so vieler Belege können wir, glaube ich, getrost annehmen, dass der Volksname *Bečenek* gleichfalls ein derartiges Derivat ist, wie das angeführte osm. *bažanak*, also: *Bečene-k*.

Diese Annahme wird auch durch die geschichtlichen Daten glänzend erwiesen. Weil Graf GÉZA KUUN hat schon vor ungefähr zwanzig Jahren (Ethn. VII, 474) die Aufmerksamkeit unserer Forscher auf den Umstand gelenkt, dass die Petschenegen bei Kazvini (XIII. Jh.), der einzelne Teil seiner Cosmographie aus dem Itinerarium des Abu Dulaf herausgeschrieben hat, zweierlei Namen führen; an einer Stelle nennt sie auch er *bedsnak-en* (siehe Ausg. WÜSTENFELD, II, 390), an einer anderen Stelle aber (o. c. 412) gebraucht er die kürzere Form *bedsne* (o: *becene*). Freilich kann die Erklärung GÉZA KUUNS, wonach *bedsne* eine bulgarische Form sei und der magyarischen Variante *Bessenye* entspreche, nicht angenommen werden. Dasselbe Textstück findet sich auch in dem Werke zweifelhaften Wertes von D'OHSSON: *Les peuples du Caucase... ou voyage d'Abou-el-Cassim*, Paris, 1828, Seite 117; er führt die Stämme بجاناک und بجانا oder بجنه (= *Bečenek* und *Bečene*) unter den südlichen Nachbarn der Slaven an. Diese kürzere Form des Volksnamens der Petschenegen hat auch Mas'udi (X. Jh.) aufbewahrt. Er erwähnt in der Nachbarschaft der Länder der Kasaren und Alanen vier türkische Völker: بجاناک *Bečenek*, بجنی *Bečene* (nach einer weniger wahrscheinlichen handschriftlichen Überlieferung, welcher auch das MHK. 279 folgt: بجنی *jažni*) بگفرد *Bağfard* und نوکرده *Nukarda*. Es ist sehr wahrscheinlich (MARQUART: Chron. 10, Streifz. 63, Über das Volkstum d. Kom. 26), dass an

der betreffenden Stelle nur von zwei Völkern, den Petschenegen und den Magyaren die Rede ist, und dass beide Volksnamen in je zwei Varianten vorkommen. MARQUART zitiert in Streifz. 67 auch aus der persischen Übersetzung von Istachri die Variante $\text{بيچنه} = \text{بيچنه}$.

Ich habe schon erwähnt, dass nach Rašid-Ed-Din der zweite Stamm des Zweiges Üč-ok der Ogusen den Namen بيچنه *Bičene* führte. VÁMBÉRY (Das Türkenvolk) übersetzt ihn mit ‚Nachahmer‘ und bringt ihn mit dem mongolischen Worte *bičin* ‚Affe‘ in Zusammenhang. Auf diese Erklärung hat schon HOUTSMA WZKM. II, 223 bemerkt: «nach Rašid-Ed-Din ist die Bedeutung: des Guten beflissen, und man muss das Wort zum Stamme *bičmāk* und *bičimāk* bringen. Gewiss hat es nichts mit *bičin* ‚Affe‘ zu tun, wie VÁMBÉRY will». Ich halte es für wahrscheinlicher, dass der Stammname *Bičene* mit dem Namen *Bečene* der Petschenegen identisch ist (natürlich denke ich nur an einen etymologischen und nicht an einen geschichtlichen Zusammenhang), und die Interpretation Rašid-Ed-Dins nur das Ergebnis eines kühnen Etymologisierens ist. MARQUART (o. c. 157) lenkt unsere Aufmerksamkeit auf den bemerkenswerten Umstand, dass der Name *Bečene* auch in der Cosmographie des Šams Addin Ad Dimaškī vorkommt; von den kleineren Horden der Kipčaken heisst der Name der vierten seiner Meinung nach بيچنه *Bečene*. MARQUART hält es für wahrscheinlich, dass ein Teil der Horden nach dem Stammhaupte benannt worden war.

Wir können aber noch weitergehen. Wir vermögen aus dem Türkischen nicht nur die Form *Bečene* ohne das Diminutiv-Suffix *-k*, sondern auch das Grundwort *Beče* nachweisen. In einem der von THOMSEN entzifferten und herausgegebenen, aus der Sammlung Steins herrührenden alttürkischen Sprachdenkmale finde ich den Personennamen *Beče-Apa-Ičreki* (Journal Roy. As. Soc. 1912: 186, 188). Die Bedeutung von *Ičreki* ist ‚Palastbeamte‘ (vgl. MÜLLER: Thomsen-Festschr. 213); *Apa* ist ein ehrendes Epitheton, also bleibt *Beče* als eigentlicher Personennamen. Abu Dulaf in seinem zitierten Itinerarium an der Grenze Chinas ein Volk بيچا (vgl. MARQUART Streifz. 75: *Baža*, 78: *Bačā*). Da es sich zweifellos um ein türkisches Volk handelt, könnte man nicht etwa daran denken, dass dieses $\text{بيچا} = \text{türk. Beče}$ und mit dem gleichwohl aus dem östlichen Turkestan stammenden und aus einem zweifellos älteren Sprachdenkmale als das Itinerarium nachgewiesenen Personennamen *Beče* etymologisch identisch ist? Dieser Personennamen dürfte übrigens auch bei unseren Türken aus der Árpáden-Zeit, den Kozaren, Petschenegen, Kumanen nicht selten gewesen sein. In unseren Urkunden figurieren mehrere Männer gemeinen und adeligen Standes Namens *Becse*: 1211:

Beche serviens, NyK. XXXIV, 401; WENZEL, II, 25; 1255: *Beche* comes, WENZEL, VII, 408 (vgl. noch CZINÁR, KOVÁCS, Ind., Anjou-kori Okmt. [Urkunden-Arch. aus der Anjou-Zeit], III, 63). Die Häufigkeit des Personennamens beweisen auch die Ortsnamen *Becse*: *Becse* in den Komitaten Veszprém, Pest und Torontál CSÁNKI, III, 221, 319, II, 125; *Óbecse* Komitat Bács, CSÁNKI, II, 143; *Becseháza* ds. II, 144 (vielleicht im Komitat Bács); 1300: *Bechefolua* WENZEL, X, 386, nach GYÁRFÁS III, 240—1 wohnten sowohl in der Gegend des Csepeler als auch des Torontaler *Becse* Kumanen. Besonders interessant sind die folgenden zwei Angaben: 1337: *Bechenukfelde* (mehrere Male) „ein im Gebiete von Egerszalók liegender Besitz“ Zichy Okmt. (Urkundenarchiv Zichy) I, 513; 1400: „ad possessiones Vásárhely, Hor, Kupor et *Bechenek*“ CD. X, 3: 239. Dieser Personenne *Becsenek* (dass es ein Personenne ist, beweist auch die Zusammensetzung *Bechenukfelde*) kann kaum etwas anderes sein, als das türkische Diminutiv des Personennamens *Becse*, mit demselben Suffixe *-nek*, mit welchem unseres Erachtens auch der Volksname *Bečenek* gebildet ist.

(Megjelent: Turán 1918. évf. 209—215. l.)

NYELVTÖRTÉNET, LÉLEKTAN, TÁRSADALMI LÉLEKTAN.

Ha a tavalyi szomorú esztendő idegölő izgalmai közepett megtalálhattuk volna azt a lelki nyugalmat, amely a csendes tudományos munkásság és elmélyedés feltétele, visszatekintvén a múltba, megünnepelhattuk volna a modern nyelvtudomány születésének százéves évfordulóját. Kerek száz esztendő telt el azóta, hogy az 1819. év tavaszán GRIMM JAKAB Német nyelvtanának első kiadása megjelent. «Az a gondolat, hogy a német nyelv történeti nyelvtanának megírására vállalkozzam, — írja GRIMM az előszóban — élénken megragadott. Az ónémet források szorgalmas olvasgatása közben napról-napra olyan alakokat és tökéletességeket vettem észre, amelyekért mi, nyelvünk mai állapotát véve szemügyre, a görögöket és rómaiakat irigyelni szoktuk; nyomok, amelyek ebben töredékesen és mintegy megkövülve fennmaradtak, lassanként világosakká lettek előttem s az átmeneteket megfejtettem, ha az újat a középső mellé sorolhattam s a középső a régivel kezdet fogott. Egyszermind a legfeltűnőbb hasonlóságok mutatkoztak valamennyi testvérnyelvjárás között s egymástól való eltéréseiknek eddig észre nem vett viszonylatai. Ezt a folytonos és megszakítatlan kapcsolatot legapróbb részleteiben is kikutatni és előadni nagy és fontos feladatnak tartottam s tervem kivitelében olyan tökéletességre törekedtem, hogy az, amit valójában nyujthattam, messze a terv mögött maradt». Ezek a szavak egy új tudománynak, a régi normatív nyelvtan örökébe lépő történeti nyelvtudománynak beköszöntő szavai.

Ma, egy évszázad távolából világosan látjuk azt az eszmeáramlatot, amelyben a N é m e t n y e l v t a n gondolata megszületett. Az első történeti nyelvtan a romanticizmus méhében fogantatott.

A romanticizmus, amely maga is a reflexió és tudomány talajából sarjadt ki, viszont minden más költői iránynál mélyebb és közvetlenebb hatást gyakorolt a német tudomány fejlődésére. A romantikus szellem térhódításából legelsősorban a német középkor tanulmányának volt haszna. Schlegel Vilmos már 1797 óta foglalkozott az ónémet költészettel; hozzákezdett Gottfried von Strassburg Tristánjának feldolgozásához s

ugyanúgy fel akarta dolgozni a Niebelungokat is. Schlegel irányította e tanulmányokra Tieck figyelmét, aki 1803-ban kiadott Minneliederjeivel nagy hatást keltett. Achim von Arnim és Clemens Brentano kiadta a Des Knaben Wunderhorn-t, Görres a népkönyveket. A Grimm-testvérek már 1806-ban tervbe vették a német népmesék összegyűjtését. Az ónémet philologia alapjai le voltak rakva. De a romantikus szellem átesapott az exakt tudományok területére is; nemcsak Schelling és Steffens filozófiája, Bernhardi nyelvtudománya és mindenekfölött Grimm Jakab nyelvtörténeti felfogása is közvetlenül a romantikus költészet forrásából fakad.

Mégis feltűnő, hogy GRIMM a közvetlen ösztönzést munkája megírására egy olyan tudományszak részéről nyerte, amelyben a történeti szempont kizárólagos alkalmazásának jogossága sokkal inkább vita tárgya lehetne, mint a nyelvtudományban. GRIMM Német nyelvtana nem ok nélkül van SAVIGNY KÁROLYNAK, a történeti jogi iskola megalapítójának ajánlva, annak a SAVIGNYNAK, aki GRIMMRE marburgi diákévei alatt valamennyi tanára közül a legmélyebb hatást gyakorolta, aki a fiatal GRIMMET 1805-ben magához hívja Párizsba, hogy «A római jog története a középkorban» c. műve előmunkálataiban neki segítsezzék, s akihez GRIMMET egész élete végéig a barátság és szinte hódoló tisztelet szálai fűzték.

Nemcsak a kezdő félénk elfogultságát győzte le SAVIGNY s indította szellemét szabadabb szárnyalásra, hanem, amint GRIMM a nagy lelkek nemes szerénységével ismételten hangsúlyozta, tudományos törekvéseinek egész életére irányt szabott. Tőle tanulta meg az igazi inductiv kutatást, azt a törekvést, hogy az igazi tiszta forrásokból merítsen, amelyeknek vizét a «doctrina» nem zavarta meg; tőle tanulta meg jogi intézményeket történeti szemmel vizsgálni, tőle «das Sein aus dem Werden zu begreifen».

1814-ben jelent meg SAVIGNY híres vitairata: Vom Beruf unserer Zeit für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, amelyben először fejti ki felfogását a nyilvánosság előtt. A napoleoni korszak szabadságharcainak természetes lelkesedése keltette a szellemes heidelbergi magánjogászbán, Thibaut-ban azt a gondolatot, hogy elérkezett az ideje Németországot a sok különféle, jórészt idegen eredetű jogoktól egy közös német polgári törvénykönyv megalkotásával megszabadítani s ilyen értelemben lelkes felhívást intézett a kormányokhoz és népekhez, amely szélesebb körökben is visszhangot keltett. Ezen terv ellen száll síkra a Beruf, amely a jogtudományt egyszersmindenkorra megmentette az észjog üres abstrakcióitól és álmodzásaitól s kijelölte az utat is, amelyen haladnia

kell: a jog megismeréséhez csupán a tényleg meglevő jogok történeti fejlődésének vizsgálata vezethet el. A jogélet, írja SAVIGNY, az egyetemes népélet szerves része; amaz épügy, mint emez, szükségszerű fejlődésében az általános emberi lelket tükrözteti vissza az egyes néplélek egyéni keretei között. Valamint egy nép nyelvét, különösen az őskorban, belső ösztön teremti meg, úgy a jog is, különösen a régebbi korszakokban, a nép felfogásából, világnézetéből közvetlenül sarjadzik ki, a mindennapi élet szükségleteinek és általános jogérzetnek megfelelő alakban. S valamint később a nyelvet a grammatikusok művelni kezdik, de ők is csak a nyelvszellemmel s népszokással harmoniában fejleszthetik s eredeti irányából el nem téríthetik: úgy a jog is fejlettebb viszonyok között jogászok és törvényhozók kezébe kerül, akik szintén csak arra vannak hivatva, hogy a népi-nemzeti felfogást tovább fejlesszék, a már meglevő csirákat megérleljék, nem pedig arra, hogy tetszésszerű új jogi tartalmat állapítsanak meg. Nem az egyesek tudatos működése, hanem a tudatlanul továbbterjedő jogáramlat a döntő, akár úgy, hogy hivatásos jogászok közremunkálása folytán mint joggyakorlat vagy törvény nyer kifejezést. A jog tehát épügy, mint a nyelv és a szokás, az ösztönszerűleg működő népszellem alkotása s az általános műveltségi viszonyokkal együtt lassan, szervesen fejlődik.

Midőn GRIMM, a hű tanítvány, munkáját mesterének ajánlja, eleve bizonyos lehetett a felől, hogy nála méltánylásra fog találni az a törekvése, hogy a történeti elvnek a grammatikában is érvényt szerezzen. Amint SAVIGNY elítél minden olyan jogalkotást, amely nem az élő jogban és jogszokásban gyökerezik, úgy GRIMM is helytelennek tartja azt a grammatikai irányt, amely ADELUNGban érte el tetőpontját s amely a nyelvet megrendszabályozni törekedett, a helyett, hogy a történeti fejlődés megállapítására szorítkozott volna.

Az a gondolat, amelynek GRIMM munkája előszavában kifejezést adott, s amely a Német nyelvtan köteteiben testet öltött, ma is a nyelvtudomány alapvető módszertani elvei közé tartozik. Ma is azt valljuk, hogy a nyelvtudomány a történeti tudományok csoportjába tartozik. Nyelvi jelenséggel szemben sem a normatív, sem az egyoldalú aesthetikai, logikai vagy lélektani álláspont nem jogosult: igazi megértéséhez csak történeti fejlődésének ismerete vezethet el. A nyelvtudománynak nincsenek ahistorikus disciplinái, minden olyan értelmezés, amely a nyelvtörténet adatait figyelmen kívül hagyja, csak hézagos és értéktelen, avagy egyenesen helytelen eredményekre vezet. A nyelvtörténeti kutatás ma már egy évszázados termékeny, eredményekben gazdag multra tekint vissza, de azért a történeti szempont nyomatékos hangsúlyozása még ma

sem felesleges. Az újabb, sőt épen a legújabb nyelvfilozófiai irodalomban — BRENTANO követőire, elsősorban MARTYRA gondolok — mindgyakrabban találkozunk olyan kísérletekkel, amelyek az ahistorikus, egyoldalúan logikai értelmezés jogosultságát rehabilitálni igyekeznek.

Elég, ha példaképen az úgynevezett alanytalan mondatok újabb irodalmára utalok. Ismert dolog, hogy BRENTANO szerint (*Empirische Psychologie*, 1874, I, 266, 277) az ítélet nem fogalmak vagy képzetek kapcsolata, hanem logikai elemi jelenség (*ein logisches Elementarphänomen*), amely minden érzetet és képzetet, tehát szóképzetet is kísér, mint léte elismerésének aktusa (*als ein Akt der Anerkennung ihrer Existenz*). Ezt az elméletet BRENTANO követői, a neoscholastikus iskola, MARTY, HILLEBRAND s mások tovább fejlesztették.

Az egytagú ítéletek elméletének egyik fontos bizonyítékát az úgyn. alanytalan meteorológiai mondatokban látták: szkr. *varšati, ōzi, pluit, il pleut, es regnet, sataa, esik* stb., amelyek MIKLOSICH (*Subjectlose Sätze*², 1883, Wien) és MARTY (*Vierteljahrschrift für wissenschaftliche Philosophie* VIII, 56. kk.) szerint a mondat ősi típusai, nyelvi kifejezései egy egyszerű, egyetlen képzet igenlését kifejező exisztenciális ítéletnek. Ezzel szemben már PULS (*Über das Wesen der subjectlosen Sätze. Progr. d. Gymn. Flensburg*, 1888—9; v. ö. még SZÉKELY ÁBRAHÁM, *Alanytalan mondataink alanyáról. Nyelvészeti Füzetek* XII.) utalt arra, hogy Miklosichék a mai mondatot teszik logikai vizsgálódásaik tárgyává s figyelmen kívül hagyják történeti fejlődését. Pedig ha a *pluit, ningit*-féle, ma csakugyan egyetlen egy szóból álló mondatok történeti fejlődését is ismerik, egészen más eredményre jutottak volna. Az alanytalan mondatok első, ősi alanya a megszemélyesített felsőbb lény, aki maga végzi a dörgést, villámlást. Ilyen fokon van, a finnugor nyelvek körén belül maradvá, pl. a vogul, v. ö. az efféle kifejezéseket: *Numi—Tāram tūjimam* 'kitavaszkodott', tkp. 'Numi—Tarem (a vogul mythologia főalakja) tavasszá vált'; *Numi—Tāram tūjilam* 'N. T. lehavazott, hó alakjában leesett'; *Numi—Tāram takusi jēmtilālam* 'N. T. össze változott'. A második alany a finnugorságban az ég (némely finnugor nyelvben az ég és isten etymonja azonos); vogul *tāram ilkānt* 'az ég dörög', votj. *inmar zorä* '(az ég) esik'; magy. 'dörög az ég'. A fejlődés rendjében harmadik alany a már elvontabb idő, pl. a permii nyelvekben: *kwaž zorä* tkp. 'tempus pluit'; *kw. lymyja* 'tempus ningit'. A következő állomás a figura etymologica: ugyanaz a tő, mint névszó, a mondat alanya, mint ige, állítmánya, pl. vog. *rakw rakwi* 'pluit', magy. *esik az eső* (dial.: *és az és*). Az egytagú mondat típus kifejlődését sem logikai, hanem lélektani motívumok magyarázzák. Mondattani szerkezetek tagjait külső asszo-

ciatív kapocs fűzi össze, amely annál erősebb, minél gyakrabban, minél állandóbban szerepelnek egyazon tagok azonos mondattani kapcsolatban. Az ily módon kialakult lazább vagy szorosabb asszociációs csoportokon belül indul meg a jelentésváltozásnak az a formája, amelyet a *p a d á* snak nevezhetünk, olyképen, hogy a gyakori vagy állandó mondattani kapcsolatok egyik tagja mintegy magába szívja a másik tag képzettartalmát, s ez utóbbi mondattag, mint felesleges, elmaradhat. Leggyakoribb a tapadás állandó jelzős szerkezetek tagjai között (pl. *sértés < sértésmarha, hitves < hitves t. i. hites feleség*), de igés kifejezésekben is előfordul. Az állandó vagy gyakori tárgy jelentése reáragadhat az igére, az állandó alany jelentése hozzátapad az állítmányhoz. Ha a régiségben szokásos *az idő kienged, az ég dörög* helyett ugyanazon képzet-tartalom jelölésére az egytagú, alanytalan *kienged, dörög* mondattípusok lesznek általánossá, ugyanolyan lélektani fejlődéssel van dolgunk, mint midőn a régi *időt mulat, szükségét beéri* tárgyas szerkezetek helyét a lap-pangó tárgyú *mulat, beéri* igék foglalják el.

*

Már GRIMMnek az a törekvése, hogy a nyelvtudományban a történeti elvnek érvényt szerezzen, bizonyos tekintetben ellenhatás volt a XVIII. század racionalizmusának annyira megfelelő normatív nyelvtan ellen; néhány évtizeddel később, a XIX. század közepe táján a normatív-logikai iránynak a STEINTHAL HEYMANN által inaugurált nyelvélektanban is új s csakhamar diadalmas ellenfele támadt.

A nyelvlógikai irány gyökerei az ókorba, Aristotelesig nyúlnak vissza; uralmát az egész középkoron keresztül az aristotelesi s a stoikus logika élő hagyománya biztosította. A XIII. század híres scholastikusa, Johannes Duns Scotus egyik logikai munkájának: *Tractatus de modis significandi*, jellemző módon a következő alcímet adta: *seu grammatica speculativa*. A XVI. században, a filológia virágkorában Julius Caesar Scaliger *De causis linguae latinae* címen a latin nyelv filozófiai nyelvtanát írta meg. A filozófia újkorában, Descartes után különösen Franciaország a nyelvlógikai törekvések hazája s a Port Royal logikája: *La logique de Port Royal*, és általános nyelvtana: *Grammaire générale et raisonnée de Port Royal*, klasszikus kifejezései annak a felfogásnak, amely a gondolkodás és nyelv egységét, a logika és a nyelvtan azonosságát hirdette. Ennek az iránynak a halálos döfést STEINTHALnak 1855-ben megjelent *Grammatik, Logik und Psychologie. Ihre Principien und ihr Verhältnis zu einander* című híres vitairata adta meg.

STEINTHAL, ez a csodálatos ember, akinek az egyénisége a sympa-

thikus és antipathikus vonások olyan különös szövédéke, határozottan HUMBOLDT VILMOS tanítványának vallja magát. Éveket szentel a HUMBOLDT-hagyaték tanulmányozásának s nem mulaszt el egy alkalmat sem, hogy a mester nagy szelleméről és lebilincselő egyéniségéről magasztaló hangon meg ne emlékeznék; egyik legelső munkájában, 1848-ban HUMBOLDT nyelvtudományának és a hegei filozófiának viszonyát fejtegeti, s az ötvenes évek elején a nyelvek osztályozásának és a nyelv keletkezésének problémáját HUMBOLDT-hoz kapcsolódva tárgyalja. Mindamellettsé kétségtelen, hogy STEINTHAL erősebb szálak fűzik HERBART-hoz, mint a kantianus HUMBOLDT-hoz; sőt STEINTHAL a legjelentősebb herbartisták egyike, aki a herbarti lélektant, különösen a képzettársulás és apperceptió tanát lényegesen továbbfejlesztette. STEINTHAL érdeme éppen abban van, hogy az uralkodó nyelvlogikai iránynak hadat üzenve, a herbarti lélektan eredményeit, kül. a subconsciens képzetek tanát, a nyelvtudomány számára értékesítette.

Már 1847-ben megjelent doktori értekezése: *De pronomine relativo dissertatio philosophico-philologica*, amelyben helyel-közzel BECKER KÁROLY FERDINÁNDnak, a nyelvlogikai irány egyik nagyhatású újabb képviselőjének nézeteit is cáfolgatja, bizonyos tekintetben programmatikus jelentőségű. Az 1855-ben megjelent *Grammatik, Logik und Psychologie* nagyobbik fele voltaképen éleshangú polémia BECKER és a «beckerianusok» ellen. Kimutatja, hogy BECKER, noha folyton a nyelvfejlődés organikus voltát hangoztatja, s nyelvfilozófiai főmunkájának is *Organism der Sprache* címet adott, lépten-nyomon üres logikai formalizmusba téved. BECKER szerint is «a nyelv megnyilvánuló gondolat»; «a mondat egy ítélet nyelvi kifejezése, a szó hangok által testet öltött fogalom s a szó organikus fejlődése a fogalom organikus fejlődésével egyazon folyamat».

Ezzel szemben STEINTHAL éles határvonalat húz logika és grammatika között. A logika, — hogy STEINTHAL terminológiáját használjam — megítélő, aesthetikai tudomány, ellenben a nyelvtudomány, amely tényeket, tények kapcsolatait és törvényeket igyekszik kikutatni, megismerő tudomány (Gramm. Log. Psych. 138—9). A logika, mint minden aesthetikai tudomány, hypothetikus természetű: ha valamit gondolunk, annak a gondolati tartalomnak ilyen meg ilyen természetűnek kell lennie. Tehát a logika nem kutatja, hogyan jutunk helyes vagy helytelen gondolatokra; megítéli a gondolat minőségét, de nem magyarázza meg keletkezését. Vele ellentétben a nyelvtudomány genetikus tudomány, amely tárgyat nem csupán meglevőnek tekint, hanem keletkezését és fejlődését is kutatja (i. m. 146). A beszélés lelki tevékenység,

tehát a nyelvtudomány a pszichológiai tudományok közé tartozik (i. m. 142). A lélektan nyújtja a nyelvtudomány számára azokat a törvényeket és rationalis elemeket, amelyeknek segítségével a nyelvi jelenségek oki kapcsolatait felismerhetjük (*Einleitung in die Psychologie und Sprachwissenschaft*² 42). STEINTHAL későbbi munkái közül különösen egy bír még programmatikus jelentőséggel, az 1864-ben megjelent *Philologie, Geschichte u. Psychologie in ihren gegenseitigen Beziehungen*, amely mestersen bizonyítja be, hogy nemcsak a nyelvi élet, hanem mindaz, amit mi történeti életnek szoktunk nevezni, valójában csak lélektani értelmezéssel érthető meg.

Midőn STEINTHAL tiltakozik a beckeriánusok logicizmusa ellen s a nyelvi jelenségeknek logikai normák alá való foglalása helyett a nyelvfejlődés lélektani értelmezését követeli, olyan alapvető módszertani elvet mond ki, amely arra volt hivatva, hogy a nyelvtörténeti kutatást megtermékenyítse s leíró nyelvtanok párhuzamos egymásmellé sorolása helyett a nyelvfejlődés *psychikai*, ill. *psychophysikai* törvényeinek vizsgálatává mélyítse.

Mindamellettagadhatatlan, hogy STEINTHAL munkáinak közvetlen hatása a nyelvtudományra nem állott tudományos értékükkel arányban. A nyelv kutatók, akik STEINTHAL lélektani bűvárlatait metaphysikai spekulációkkal tévesztettek össze (aminek főoka persze STEINTHAL sajátja, nehezen követhető előadásmódjában van), tartózkodóan viselkedtek vele szemben. Csak jóval később, 1880-ban sikerült PAUL HERMANNnak *Prinzipien der Sprachgeschichte* című korszakalkotó módszertani munkájában (amely azóta már negyedik kiadásban jelent meg) a kapcsolatot a Herbart—Steintal-féle nyelvlélektan s a nyelvtörténeti részletkutatás között megteremtenie s e termékeny kapcsolatból fakadó eredményeket rendszerbe foglalnia.

A nyelvtörténet és lélektan viszonyára még két megjegyzést akarok tenni. Mindenekelőtt nyomatékosan hangsúlyozni kívánom, hogy a nyelvtörténet és nyelvlélektan nem heteronom tudományok, nem mint a nyelv vizsgálatnak két külön módja állanak egymással szemben. A nyelvtörténeti vizsgálat a fejlődés lélektani értelmezése nélkül pusztán adatgyűjtéssé süllyed s viszont a nyelvlélektani kutatás nem ignorálhatja a nyelvtörténet adatait a botlás kockázata nélkül. Érdekes példa erre WUNDT összetételelmélete. WUNDT az összetétel keletkezésénél ható lelki folyamatokat véve figyelembe, három csoportot különböztet meg. Az első csoportba tartoznak azok az összetételek, amelyek szemmel láthatólag a mondat egészéből váltak ki, pl. *pourboire*, *borravaló* (assoziatív kontaktwirkung). A második csoportba tartoznak az olyan össze-

tételek, mint *háztető*, *húsevő*. Itt már nem gondolhatunk arra, hogy az összetétel közvetlenül a mondatból vált volna ki, mint az imént említett tapadás esetében. Ilyen esetekben — véli WUNDT — az összetétel két olyan képzet kapcsolatát jelzi, amelyek egyidejűleg szerepeltek egy tárgy vagy cselekvés észrevételében s ennél fogva abban az összképzetben is, amelynek felbontása a nyelvi mondat (assoziative nahewirkung). A harmadik csoportba tartoznak az ilyen összetételek, mint pl. *vérfű*, *hirsch-käfer*. Az első esetben a szemléletben csak a *fű* képzeke volt adva s csak a *fű* vörös színe keltette fel a vér képzetét, amely így a *fű* képzetével csak utólag társult (assoziative fernwirkung). Így WUNDT. Csakhogy a lélektani magyarázat tarthatatlansága mindjárt nyilvánvalóvá lesz, ha meggondoljuk, hogy az összetételek keletkezése igen ritkán spontán lélektani folyamat; a legtöbb új összetétel már meglevő minták analógiájára gépiesen keletkezik. A nyelvtörténeti adatokból kétségtelen, hogy minden összetétel a mondat egészéből válik ki, lélektani szempontból tehát minden összetétel képzettapadás eredménye. A *vásárfia*, *egyetért*-féle összetételek a *háztető*, *húsevő*-félektől nem keletkezésük lélektani motívumait illetőleg, hanem csak kor. tekintetében különböznek. Amazok a mai mondatból váltak ki, emezeknek az ősei akkor keletkeztek, mikor a magyarban a birtokviszony kifejezésére a birtokos személyrag, a tárgy és állítmány viszonyának jelölésére a tárgyrag még nem fejlődött ki.

Noha a lélektani magyarázó elvhez ma is változatlanul ragaszkodunk, tagadhatatlan, hogy STEINTHAL óta a két tudománynak, a nyelvtörténetnek és lélektannak viszonya kissé megváltozott. STEINTHAL-nál — 1855-ben megjelent vitairatának a címe is erre utal — a lélektan épűgy, mint a logika, a nyelvtörténeten kívül eső idegen terület. STEINTHAL és hívei a herbarti lélektant mint kész, részben metaphysikai alapon fölépűlt tudományt alkalmazták a nyelvtörténet tényeinek magyarázatára; érthető, hogy PAUL, e viszony logikai következményeit levonva, a lélektant mint normatív tudományt állítja szembe a nyelvészettel, mint történeti tudománnyal. Ezzel szemben ma mindinkább utat tör az a felfogás, hogy a nyelvnek történeti és lélektani vizsgálata egymást kiegészíti, kölcsönösen támogatja. Kétségtelen, hogy a nyelvtudomány nem lehet el a nyelvtörténeti tények lélektani értelmezése nélkül, de másfelől a lélektan is rászorul arra az értékes anyagra, amelyet néki a nyelv, elsősorban természetesen a nyelvnek történeti vizsgálata nyűjt. A psychológusok közül tán WUNDT az, akinek lélektana leginkább mutatja a nyelvfejlődés tanulmányozásának hatását. Hogy csak egy példát említsek, a jelentésváltozásoknak egy sajátosságos, minden nyelv történetéből számos esettel igazolható fajtája (v. ő. ném. *hell* a *hallen* igével

függ össze s eredetileg csak hangérzetet jelentett; magy. *rikító* ma csak színről, eredetileg, mint etymonja is mutatja — v. ö. *rí, rikít, rikolt* — csak hangra értették) világosan bizonyítja a különböző érzékterületekhez tartozó képzetek társulásának gyakoriságát; nyilván ez a nyelvtörténeti tény bírta rá WUNDTOT, hogy rendszerében az ún. *complicatióknak* is helyet adjon s hangsúlyozza a simultán associációk e csoportjának fontosságát egész lelki életünk kifejlődésében.

*

A beszélés psychikai, ill. psychophysikai tevékenység; minden nyelvi folyamat szükségképen az egyes ember lelkében megy végbe. Csakhogy a beszélő ember nem magára, elszigetelten él, hanem más, hasonló lelki szervezetűekkel együtt, társas közösséget, népet alkot, s e közösség tagjainak folytonos érintkezése, egymásrahatása a nyelv keletkezésének és fejlődésének előfeltétele. Nyilvánvaló tehát, hogy ha a nyelvi folyamatok lélektani értelmezésében nem akarunk egyoldalúságba esni, a szokásos értelemben vett, individuális lélektan mellett, amely az egyéni tudat önmegfigyelésből ismert tényeit, fejlődésüket és kapcsolatukat vizsgálja, szükség van egy másik lélektanra is, amely vizsgálata tárgyává a lelki jelenségeknek azt a csoportját teszi, amelyet nem az egyéni tudat, hanem a társas együttéléssel járó szellemi érintkezés föltételez és magyaráz. A lélektani kutatások kiterjesztése a társas közösségre a *társadalmi lélektan*, vagy hogy megtartsuk a már több mint félszázad óta használt, bár nem egészen pontos elnevezést, a *néplélektan* feladata. A néplélektan körvonalai voltaképen már SAVIGNY *Beruf*-jában kezdenek kibontakozni. STEINTHAL 1855-ben a *Grammatik, Logik und Psychologie* végén, majd 1860-ban a Lazarusszal együtt alapított *Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft* című folyóiratban bővebben is kifejti az új tudomány programját. Tagadhatatlan, hogy ez a program, különösen ami a néplelek fogalmát és a néplélektan feladatát illeti, nem ment belső ellentmondásoktól. «Az ember, mint lelki egyén, az individuális lélektan tárgya; e mellé sorakozik folytatásképen a társas embernek vagy az emberi társadalomnak a lélektana, amelyet néplélektannak nevezünk». Ezt a meghatározást elfogadhatjuk, de már ami a két lélektan tárgyának, az egyéni léleknek és a népleleknek viszonyát illeti, lehetetlen a Lazarus—Steinthal-féle szöveg ingadozását, homályosságát észre nem venni. Mert amíg egyrészt hangsúlyozzák, hogy a néplelek csak az egyes lelkekben él s nincs azoktól független léte, másrészt meg kiemelik, hogy a néplélektan tárgya (az eredeti szöveget idézem): «*der Geist der Gesamtheit, der noch verschieden*

ist von allen zu derselben gehörenden einzelnen Geistern, und der sie alle beherrscht». (Zschrft. I. 5), majd alább: «die Verhältnisse, welche die Völkerpsychologie betrachtet, liegen teils im Volksgeiste, als einer Einheit gedacht, zwischen den Elementen desselben (wie z. B. das Verhältnis zwischen Religion und Kunst, zwischen Staat u. Sittlichkeit, Sprache und Intelligenz u. dgl. m.), teils zwischen den Einzelgeistern, die das Volk bilden» (uo. 11).

Legújabbán korunk legnagyobb rendszeralkotó elméje, akinek a halála híre éppen most, midőn e sorokat írom, jutott el hozzánk: WUNDT VILMOS vállalkozott, részben STEINTHAL hatása alatt, de tisztultabb fel-fogással, arra a nehéz feladatra, hogy hatalmas összefoglaló munkában, a néplélektan egész körére kiterjeszkedve, az idetartozó problémákat rendszeresen földolgozza. A *Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungs-gesetze von Sprache, Mythos und Sitte*, amelynek megírásába WUNDT már majdnem hetven éves korában fogott, oly korban, midőn mások az élet munkájától fáradtan hajtják nyugalomra fejüket, s amelyen egész haláláig, két egész évtizeden keresztül szakadatlanul dolgozott, csonka maradt ugyan, de a hatalmas torso így is, a *Physiologische Psychologie* mellett, WUNDT leghatalmasabb alkotása.

WUNDT meghatározása szerint a néplélektan feladata, szemben az individuális lélektannal, azon lelki folyamatok vizsgálata, amelyek az emberi társas élet fejlődésének általános értékű közös szellemi termékek keletkezésének alapjául szolgálnak. E meghatározással kizárja a néplélektan köréből az emberiség szellemi tevékenységének mindama nyilvánulásait, amelyek a társas életen alapulnak ugyan, de amelyek létrehozásához mégis egy egyéni beavatkozás szükséges. Ilyenek elsősorban az irodalom, művészet és tudomány szellemi alkotásai, amelyek létrejötte kétségtelenül egyrészt a természeti és műveltségi tényezőknek és a nép képességeinek, másrészt az egyéni tehetség és tevékenység összehatásának eredménye. A kutatás feladata itt éppen az, hogy az eredőben az alkotó erők hatásának fokát és irányát meghatározza. Ha vizsgálódásainkat ekként körülhatárolva, a társas közösségnek csupán általános értékű közös szellemi termékeit vesszük figyelembe, amelyek az egyéni akarat nyilvánulásától függetlenül lélektani törvényszerűséggel fejlődnek, három nagy kérdés vizsgálata marad a néplélektani kutatások sajátos feladatául: a nyelv, a mythos és a szokás-erkölcs lélektani kérdései. A néplélektannak e három főterülete szoros kapcsolatban van az egyéni tudat elemi működéseivel.

A nyelvben az ember képzetvilága tükröződik; a szókészlet gazdagsága nagyjában megfelel a képzetvilág gazdagságának; a szavak jelentésváltozásaiban a képzetek változásainak törvénye nyilvánul s végre a szóképzésben és a beszédrészek mondattani kapcsolataiban a képzetkapcsolódásnak sajátos természeti és műveltségi föltételektől függő törvényszerűsége ismerhető fel. A nyelv képzeteit tartalommal a *mythos* tölti meg, mely a kezdetleges nép tudatában a még egységes világnézetet osztatlanul felöleli. Egyes elemeinek keletkezését és fejlődését azonban annyira érzelmi mozzanatok határozzák meg, hogy a tapasztalás csak alkalmi oknak tűnik fel, amennyiben félelmet és reményt, csodálatot és csodálkozást, alázatot és tiszteletet keltve, a mythikus képzetek irányát meghatározza. Az erkölcs (szokás) végre azokat a közös akarat-i irányokat foglalja össze, amelyek az egyéni eltérések fölött uralomra jutva, a közösségtől általános érvényűeknek elismert szabályokká sűrűsödtek.

Amint a fejlődő műveltséggel az egyes kiválóbb egyének hatása érezhetővé válik, a néplélektani fejlődés történeti fejlődéssé válik s a lélektani törvényszerűséggel megszűnik a néplélektani elemzés lehetősége is. A nyelv lélektanához sorakozik az irodalomtörténet; a mythus lélektanához a vallás, tudomány és művészet története; az erkölcs (szokás) lélektanához a műveltség, jogrend és erkölcsiség története.

(Megjelent: Társadalomtudomány I, [1921] 97—105. l.)

VÁLTOZÁS ÉS TÖRVÉNY A NYELVTUDOMÁNYBAN.

Folyóiratunk első számában megjelent cikkemben egy rövid visszapillantás keretében már utaltam arra, hogy a GRIMMEL kezdődő modern nyelvtudomány három alapvető módszertani elve a történeti, a lélektani és a társaslélektani elv. Ha ezt elfogadjuk, a nyelvtudomány céljául a nyelvfejlődés lélektani értelmezését, szorosabban a nyelvfejlődés egyéni és társas lélektani feltételeinek vizsgálatát kell megjelölnünk.

Ami a programm első felét, a nyelvfejlődés vizsgálatát illeti, kétségtelen, hogy a nyelvtudomány derekasan megoldotta feladatát. Gondoljunk csak arra a számtalan összefoglaló, rendszerező munkára, amelyekben az indogermán, germán, román vagy magyar nyelvtörténeti részletkutatás, megfigyelés eredményeit három nemzedék szorgalma és tehetsége összehordta. Ezzel szemben a nyelv lélektani problémái tagadhatatlanul háttérbe szorultak. A legtöbb nyelvkutató úgy érezte, hogy az adatok összegyűjtésével, rendezésével, a nyelvfejlődés törvényeinek megállapításával megoldotta a feladatát; a lélektani értelmezés nem a nyelvtudós feladata. Jellemző ebben a tekintetben a legnagyobb indogermanisták egyikének, az *Einleitung in das Studium der indogermanischen Sprachen* hírneves szerzőjének a nyilatkozata, aki *Grundfragen der Sprachforschung (mit Rücksicht auf W. Wundts Sprachpsychologie erörtert)* c. munkájában HERBART és WUNDT lélektani rendszerének egybevetését azzal a meglepő kijelentéssel végzi, hogy a gyakorlati nyelvkutató számára közömbös lehet, hogy melyik rendszert fogadja el. A herbarti képzetmechanika és statika feltevései éppen olyan jó szolgálatot tehetnek neki, mint a wundti lélektan assimilációi s egyéb elemi folyamatai. Nem is valószínű, hogy az egyik rendszerről a másikra való áttérés a nyelvbúvár számára «tudományos kutatásainak bármely pontján komolyabb nehézségekkel járna» (42. l.).

Nem! A nyelvtudomány a lélektani rendszerek harcában nem játszhatja a közömbös néző szerepét. Nem arról van szó, hogy a külön-

bőző lélektani meghatározások, beosztások és értelmezések közül a nyelvtudomány céljaira melyik a használhatóbb, hanem arról, hogy melyik a helyesebb. Nemcsak a történeti igazság egy, a lélektani igazság is csak egy lehet. Nem ismerek tudományt, amely a hogyan és a miért kérdések felvetését feleslegesnek tartaná. A nyelvtudomány sem elégedhetik meg azzal, hogy a történeti anyagot lehetőleg egyszerű és kényelmes schemák szerint rendezze. Néki is fel kell vetnie a hogyan és a miért kérdését s arra törekednie, hogy a történeti fejlődés lélektani értelmezésével a külső nyelvtörténetet belső nyelvtörténetté mélyítse. Azok az okok, amelyek a történeti fejlődést irányítják, elsősorban pszichikai okok. A történeti fejlődés vizsgálata s a fejlődés lélektani értelmezése szorosan összefonódó feladatok: a lélektani értelmezés a történeti nyelvvizsgálat integráns része. Hamis lélektani értelmezés rendszerint hamis történeti felfogást rejt magában.

A nyelvbűvár törekvése ne kész lélektani eredmények felhasználása, hanem a nyelvfejlődésben tükröződő lélektani törvényszerűség megfigyelése, kifejtése legyen. Sohase feledje, hogy épen vizsgálódásainak tárgya, a nyelvtörténet, a lélektani megismeréseknek gazdag, kiemeríthetetlen kincsesbányája!

*

Szinte tudományos szállóigévé lett már, hogy a nyelv élete örökös változás. Ha egy régi magyar nyelvemléknek, pl. az Ehrenfeld-códexnek a nyelvét egybevetjük a mai magyar nyelvvel, megállapíthatjuk, hogy a XV. század eleje óta a magyar nyelv megváltozott. Francia, német vagy török nyelvemlék tanulmányozása hasonló megállapításra vezetne.

Ha azt mondjuk, hogy a nyelv változik, szinte fölösleges külön kiemelnünk, hogy nyelven nem az írott nyelvet értjük, amely a maga konvencionális jeleivel csak igen tökéletlenül rögzíti meg az élő beszédet. De nem is a hangos beszédre gondolunk.

A beszélőtevékenység minden aktusa, tehát nemcsak ha magunk beszélünk vagy mások beszédét hallgatjuk, hanem a nyelvi formákban való csendes gondolkodás is valami módon nyomot hagy lelkünkben, úgy hogy mindaz, ami beszéd közben egyszer tudatos volt, kedvező körülmények között ismét tudatunkba idézhető, reprodukálható. A reprodukálás könnyűsége a begyakorlás mértékétől függ. Minél gyakrabban ejtünk ki vagy hallunk kiejteni egy hangot, minél gyakrabban használunk, hallunk használni (vagy olvasunk) egy-egy szóalakot vagy mondatlani szerkezetet, annál nagyobb lesz a készségünk az illető hang, szóalak

vagy mondattani szerkezet reprodukálására. Ha tehát valaki egy hangot kissé másképp ejt, mint rendesen, ha a szokottól eltérő szóalakot vagy mondattani szerkezetet használ, a hallható beszéd megváltozása csak külső jele a belső nyelv megváltozásának, csak eredménye annak, hogy az illető lelkében a képzetdiszpozícióknak az a bonyolult szövedéke megváltozott, amely minden beszédtevékenység kútforrása.

Midőn bizonyos nyelvi folyamatokat a változás közös neve alá foglalunk, ezzel nem akarjuk azt mondani, hogy valamennyi változás lényegében azonos s egyformán magyarázható.

Ha mindenekelőtt a változások lelki indítékait vesszük figyelembe, két főtípust különböztethetünk meg: az eredeti, spontán változásokat és az utánzó változásokat. (H. OERTEL, Lectures on the study of language terminológiája szerint *primary and secondary changes*; Dantec Revue Philos. 1898, 359 a *changement mimétique* elnevezést ajánlja.) Egy-két példa világosabbá teszi a megkülönböztetést. A *szöcske* a *szöckik* ige származéka s eredeti alakja *szökcse* volt. Ha mármost valaki a hagyományos *szökcse* alak helyett a *szöcske* alakot használja, illetve használta, azért, mert tudatának pillanatnyi állapota következtében a hangképek és a mozgásképek lepergésében beállott zavar arra kényszeríti, hogy a *k* és *cs* hangokat fordított sorrendben artikulálja, eredeti, spontán változásról beszélünk. Ha ellenben a hangátvetés lelki, illetve psycho-physikai feltételei nincsenek meg a beszélő lelkében, vagy legalább nincsenek meg oly mértékben, hogy a hagyományt áttörve új szóalaknak adjanak életet, csak elfogadja, eltanúlja környezetétől a kész hangátvetéses *szöcske* alakot, utánzó változással van dolgunk. Ha valakinek a *Prügelbank* láttára a *deres* színű ló jut eszébe, s a két képzet assimilatiója könnyűvé, szinte természetessé teszi számára a névátvitelt, a jelentésátváltozást eredetinek kell mondanunk, mert a névadás lelki feltételei megvoltak a beszélő lelkében. A nyelvközösség többi tagja az új nevet, minél találóbb, annál könnyebben, annál gyorsabban fogadja el, de ebben az esetben már csak utánzó jelentés-változásról beszélhetünk. Mint a szociális életben általában, úgy a nyelv életében is az egyéni iniciatívával a közösség utánzó válasza áll szemben. Az eredeti nyelvi változásokban a folyamat egyéni lélektani, az utánzó változásokban társaslélektani jellege domborodik ki.

Az utánzás szót természetesen én is abban az értelemben használom, ahogy TARDE *Les lois de l'imitation* c. ismert munkájában meghatározza, t. i. nem öntudatos, szándékos utánzásra gondolok. Megtörténhetik ugyan, hogy egyesek beszédének szándékos utánzása is lényegesebb

változást idéz elő a nyelvszokásban. Manapság pl. egész Párizsban uvuláris ρ hangot (vagy különféle r -pótló hangokat) ejtenek, pedig a XVII. század elején még a rendes lingualis tremulans r általános volt. A raccsolás elterjedése állítólag ilyen tudatos utánzás eredménye: a XVII. század óta divatba jött az alsóbbrendűek között is az előkelő körök, különösen, a précieuse-ök nyegle beszédmódjának az utánzása. Rendkívül érdekes e tekintetben KEMPELEN FARKAS hazánkfiának, a *Mechanismus der menschlichen Sprache* (1791) hírneves szerzőjének a megfigyelése. «Párizsban — írja KEMPELEN i. m. 331 — úgy vettem észre, hogy a lakosságnak legalább egynegyed része raccsol, nem mintha az igazi r -t nem tudná kimondani, hanem mert a raccsolás divattá lett ... Egész családok elfelejtették a lingualis r -t s a raccsolás már hagyományképen száll utódaikra.» Az ilyen esetek azonban a kivételek közé tartoznak.

Nemcsak saját beszédünk, hanem környezetünk beszéde is nyomot hagy lelkünkben; környezetének hatása alól senki sem vonhatja ki magát. Minél gyakrabban hallunk a közösség többi tagjától a megszokottól eltérő ejtismódot, új szóalakot, vagy mondattani szerkezetet stb., az ösztönszerű utánzásra való hajlandóságunk annál erősebb lesz. Az egyes ember állandó harcban áll a közösséggel, s ebben a harcban rendszerint a közösség marad a győztes. Persze az egyes ember ellenállása az újításokkal szemben nem minden téren egyforma. Új szóalakok, új jelentések vagy mondatszerkezetek könnyen elterjednek, míg ellenben igen gyakran egy vagy több emberöltő szükséges ahhoz, hogy a kiejtés alapsajátságai, az úgynevezett artikulációs bázis a környezet hatása alatt megváltozzék.

A környezet hatása az egyesek beszédképességére teszi érthetővé a nyelvállapot viszonylagos egyformaságát, különösen kisebb közösségeken belül, amelyeknek tagjai egymással sűrűbben érintkeznek. Különösen fontos az ösztönszerű utánzás szerepe a gyermekkorban, a nyelvtanulás korában, noha másrészt a nyelvszokás megváltozását nem kis mértékben épen az teszi lehetővé, hogy a felnövekvő nemzedék nyelvképessége sohasem hű másolata a felnőttekének.

A nyelvszokás egyetemes megváltozása is egyfelől az eredeti, másfelől az imitatív tevékenység közreműködésének eredménye. A változás a nyelvközösség egyes tagjaiban pszichikai, illetve psycho-physikai okok hatása alatt spontán megy végbe, de a közösség többi tagjában meglévő utánzó ösztön teszi lehetővé, hogy nagyobb körben, esetleg az egész nyelvterületen is elterjedjen. Mindamellet az a felfogás, amellyel az újabb nyelvtudományi irodalomban gyakrabban találkozunk, hogy

minden újítás szükségképen a nyelvterület egy pontjáról, a nyelvközösség egy tagjától indul ki s terjed el kisebb-nagyobb körben, túlbecsüli az utánzó változások fontosságát. Az egyesek ötletei, szándékos változtatásai rendszerint nyomtalanul eltűnnek; a nyelvszokástól való egyéni eltéréseknek csak akkor van kilátásuk arra, hogy az egész közösségben elterjedjenek, ha a közösség többi tagjában is megvan a hajlam, a készség ugyanazon változtatás végrehajtására. Minden nyelvi folyamat az egyes ember lelkében megy végbe, de ebből csak az következik, hogy minden változás az egyesekből, nem pedig az, hogy egyetlen egyénből indul ki. Egyes szóalak, jelentés lehet ilyen singuláris eredetű, hiszen — hogy egy közeleső példát említsek — akárki megfigyelhette, hogy a *szépen* szó nem értelemben egy orfeumkupléból hogyan terjedt el ragály módjára majdnem az egész országban, sőt itt-ott még a nép nyelvébe is befurakodott! De már az olyan lassú, fokenként történő szabályos hangváltozásoknál, aminő pl. a német Lautverschiebung, amelyek szemmeláthatólag az ember egész psycho-physikai szervezetének lassú átalakulásával vannak kapcsolatban, lehetetlen a változás túlnyomóan spontán jellegét észre nem venni, lehetetlen visszautasítanunk azt a feltevést, hogy a változás nem egy-két egyénből indult ki, hanem psycho-physikai feltételei a nyelvközösség minden vagy legtöbb tagjában megvoltak.

*

A nyelvtudományt elsősorban az eredeti változások érdeklik, az eredeti változások további lélektani analysise lesz legközelebbi feladatunk. Persze e rövid cikkben az általános keretek megjelölésével meg kell elégednünk.

Ha a lélektani indítékokat tekintjük, az eredeti változásnak is két főtypusát kell megkülönböztetnünk: az önálló és analógiás változásokat. Minden analógiás változás alapja képzettársulás. Ha a szabályos *alatt, lenn* és *fenn* mellett ilyen alakok is keletkeztek: *alant, lent, fent*, ez újabb változásokat szemmeláthatólag az ellentétes, illetve rokonjelentésű szóalakok képzettársulási egymásrahatása magyarázza. Ha ellenben a régi magyar *borson* később *borsó*-vá változott, az *ou > ó* változást, amely persze nemcsak ebben az egy szóban ment végbe, nem egy másik szó asszociatív hatása magyarázza, úgy hogy e változás, amelynek igazi, psycho-physikai okait csak sejthetjük, a mondott értelemben önálló változásnak tekintendő. Látnivaló, hogy az analógiás változások lélektani tekintetben bizonyos rokonságot mutatnak az utánzó változásokkal, de míg ez utóbbiak szociális jellegűek,

amennyiben a nyelvközösség egyik tagja a másiknak vagy a többinek a beszédét utánozza, addig az analógiás változások esetében a beszélő mintegy saját magát utánozza, tehát intraindividuális utánzással van dolgunk.

Az önálló változások a dolog természeténél fogva két nagy csoportra oszlanak: a hangváltozások és a jelentésváltozások csoportjára. A kettéosztást nemcsak a szorosabb értelemben vett nyelvtudományi, grammatikai szempont teszi szükségessé, hanem a lélektani is. Mert hiszen szembeszökő, hogy míg a jelentésváltozások oka csupán a hangsorhoz fűződő képzetek sajátos természetében keresendő, tehát a változások tisztára pszichikai természetűek, addig a hangváltozásoknál inkább a folyamat fiziológiai jellege lép előtérbe.

A hangváltozásoknak általános érvényű, rendszeres osztályozása éppen olyan lehetetlenség, mint általános érvényű hangrendszer felállítása. Az osztályozásnál számbavehető fiziológiai, lélektani vagy logikai szempontok többszörösen keresztezik egymást, a nélkül, hogy a csoportosításnál az egyik szempontot minden esetben a többiek elé helyezhetnők. Ha mi, az élénk tűzött speciális feladatot tekintve, csupán a változás lélektani indítékait vesszük figyelembe, különbséget kell tennünk független és asszociatív hangváltozás között. A magyar nyelvtörténetben megfigyelhető *ě>ö* változás a *sěr>sör*, *gyěngy>gyöngy*, *těmlēc>tömlőc* stb. szavakban független hangváltozás olyan értelemben, hogy az ajakműködés megváltozása a szóképtöbbi hangelemétől függetlenül ment végbe. Ellenben az *ě>o* változás a *bědnār>bodnār*, *pěhār>pohār* esetekben nem független folyamat: a nyelvállásnak vízszintes irányban való eltolódását (velarisatió) szemmel láthatólag a második szótag veláris *ā*-jának, mint indukáló hangnak képzettársulási hatása magyarázza. Az *r>l* hangesere a *polgār<ófn. purgāri*, *erkěl<ném. erker*, *borbély<ném. barbier* esetekben nem történt volna meg a szótesthez tartozó második *r* indukáló hatása nélkül. Az asszociatív hangváltozások esetében tehát a szó hangalakjának egyes elemei hatnak egymásra, hangkép hat hangképre, mozgáskép mozgásképre. Ezt a hatást az teszi lehetővé, hogy már a szó kimondása pillanatában az egész hangsor, ha kissé homályosan is, mint simultán tudati tartalom szerepel, majd artikuláció közben az egyes hangelemek successive elvonulnak tudatunk nézőpontja előtt.

Nem véletlen mármost, hogy az úgynevezett szabályos hangváltozások, amelyek nem ritkán a szó szoros értelmében kivétel nélküliek, legtöbbször a független hangváltozások csoportjába tartoznak. Ezekben az esetekben a szembetűnő szabályosság is a folya-

mat társaslélektani jellegére utal. Ezzel szemben az asszociatív hangváltozásoknál, a hasonulásoknál, disszimilációknál és hangátvetéseknél a hanginductió megtörténte a tudat pillanatnyi állapotától függ; szórványos és individuális változásokkal van dolgunk, amelyek nem is mindig terjednek el az egész nyelvközösségben.

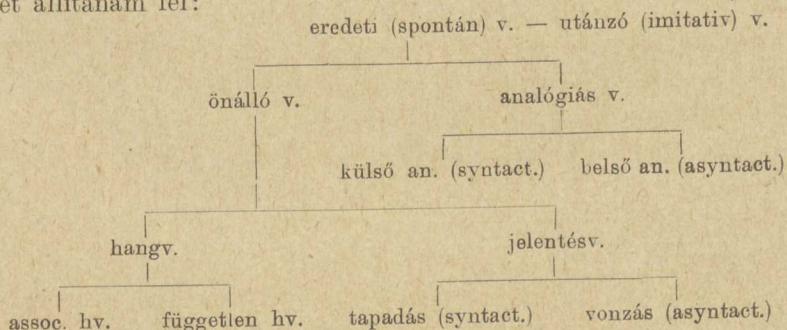
A lélektan HUME óta a képzettársulásnak két főformáját különbözteti meg: 1. Az olyan érzeteknek és képzeteknek, amelyek tapasztalatunkban egyidejűleg vagy közvetlenül egymásután jelentkeztek, megvan az a készségük, hogy egymást kölcsönösen felújítsák. 2. Minden tudati tartalom felújíthatja azt a tudati tartalmat, amellyel közös elemei vannak. Az első esetben érintkezési v. külső képzettársulással (Berührungsassoziation, association par contiguïté), az utóbbiban hasonlósági v. belső képzettársulással (Ähnlichkeitsass.) van dolgunk. Ennek megfelelőleg mind a jelentésváltozások, mind az analógiás változások körében két nagy csoportot különböztetünk meg, a szerint, hogy a változás rugói mondattani természetűek-e, vagy sem.

A mondatalkotásnál ugyanis az egyes részképzetek nem egymásután lépnek a tudatba, hanem a nyilatkozás pillanatában már az egész mondat tartalma mint simultán tudati tartalom szerepel. Másrészt persze, miközben a mondatot elmondom, az egyes képzetek egymásután lépnek a tudat nézőpontja elé: ez a mondatalkotás *successiv* momentuma. Mondattani szerkezetek tagjait tehát külső asszociatív kapocs fűzi össze, amely annál erősebb, minél gyakrabban, minél állandóbban szerepelnek azonos tagok ugyanazon mondattani kapcsolatban. Az ilymódon kialakult lazább vagy szorosabb associációs csoportok magyarázzák a jelentésváltozásnak azt a fajtát, amelyet *tapadásnak* nevezek: állandó syntactikai szerkezet egyik tagja mintegy magába szívja a másik tag képzettartalmát. A fr. *pas* (<lat. *passum*), *rien* (<lat. *rem*), *jamais* (<lat. *jam magis*) szavak eredeti jelentése: 'lépés, valami, valaha'; mai tagadó jelentésük tagadó mondatokban a *ne* tagadó szócskával való gyakori kapcsolatukban ragadt rájuk. Így keletkezett a m. *sértés*, *hitves*, *hintó* szavak jelentése a *sértés-marha*, *hitves-feleség*, *hintó-szekér* jelzős kapcsolatokban. A tapadással szemben a jelentésváltozásoknak azt a másik, gazdag csoportját, amidőn a névátvitel alapja *tartalmi* associáció, *vonzás*-nak neveztem. Ha pl. valaki a korsó nyílását *száj*-nak nevezi vagy a szemsértő vörös színt *rikító*-nak mondja, a jelentésváltozás asyntactikus; a névátvitelt a régi és új jelentés közös képzelemei teszik lehetővé.

Lélektani szempontból ugyanezt a két főtípust különböztetjük meg az analógiás változásoknál is. A syntactikai associáció nemcsak

a szó jelentését, hanem a szó alakját is megváltoztathatja. A 'vásárol, gyűjt' jelentésű *szed-vesz* ikerszó már a XVII. században *szed-ved* alakot öltött, a második tag az elsőhöz idomult. *Szedett-vett* helyett ma is csak úgy mondjuk: *szedett-vedett*. Ugyanígy magyarázandó *örökkön-örökké* < *örökön-örökké*; *kivilágos kivirradtig* < *világos kivirradtig*. Az analógiának ezt a fajtáját, az indukáló és indukált szót összekötő associatió természetére gondolva, külső analógiának nevezem s szembeállítom az asyntactikus analógiás alakulások gazdag csoportjával. Ha a magyarban a régi *együnk, egyitek, hármunk, hármotok* 'unus nostrum, vestrum' stb. a szabályos *kettőnk, kettőtök* hatása alatt így alakult át: *egyőnk, egyőtök, hármőnk, hármótök*; ha az *íromba* eredeti jelentése ('kendermagos', pl. tyúk) a *goromba, otromba* szavak hatása alatt megváltozott s az irodalmi nyelv ma az *íromba* szót is általában 'schwerfällig' értelemben használja; ha a szabályos *szavat, szavak* helyett a szó nom. hatása alatt a *szót, szók* alakok mindjobban elterjednek, az analógiás inductiót nem a mondatbeli kapcsolat, hanem a két szó képzeleteleinek egyezése teszi lehetővé. Ezekben az esetekben tehát belső analógiával van dolgunk.

Mindezek alapján a nyelvi változásoknak következő lélektani rendszerét állítanám fel:

*

A nyelvtörténeti kutatás legelső feladata megállapítani nyelvemlékek, régebbi korok nyelvállapotát tükröztető leíró nyelvtanok és szótárak segítségével azokat a változásokat, amelyek az illető nyelvben idők folyamán végbementek. Rendszeres megfigyelés, egybevetés a változásoknak legkülönbözőbb fajtáját állapíthatja meg; a változások vagy a szó hangalakjára, vagy a szóalakhoz fűződő jelentésre, vagy a szavak mondatbeli szerepére vonatkoznak. Megváltozik a szókészlet is, egyes szavak kivesznek a használatból, de viszont új szók is keletkeznek.

Ha az egy típus alá tartozó változásokat egymással összevetjük, megfigyelhetjük, hogy nem rendszertelenül, hanem bizonyos egy-

formasággal történnek. A nyelvi változásoknak e szabályosságára gondolunk akkor, mikor a szerves életből vett metaphorával nyelvfejlődésről beszélünk, a nyelvfejlődés törvényszerűségét emlegetjük. A nyelvtudomány legfőbb feladata törvények keresése, amelyek a megfigyelt tényeket összefoglalják és magyarázzák.

A 60-as években MÜLLER MIKSA és különösen SCHLEICHER ÁGOST a darvinizmus hatása alatt a nyelvtudományt is a természettudományok közé számította s a nyelvfejlődés törvényeit a «vakon működő» természeti törvényekkel állította egy sorba. Ez a felfogás, melynek nyomaival néha-néha még ma is találkozunk, alapjában véve helytelen. A nyelvtudomány, ha vizsgálódásainak tárgyát tekintjük, nyilvánvalóan a történeti-szellemi tudományok közé tartozik: hiszen a nyelv az emberi szellem alkotása, a nyelvi folyamatok az egyes ember lelkében mennek végbe. Ha vizsgálódásainak módszerét nézzük, tagadhatatlan ugyan, hogy különösen a hangtörvények bizonyos fokig emlékeztetnek a természethistória tapasztalati törvényeire; a nyelvfejlődés törvényei is tapasztalati törvények, amelyek csupán megállapítják a történésnek, a változásnak komplex egyformaságát, amelyet vagy egyáltalában nem, vagy csak részben tudunk alapfeltételeire felbontani. Azilyen tapasztalati törvény azonban nem a természettudományok, hanem a szellemi tudományok körébe tartozik, mihelyt — mint a mi esetünkben is — a jelenségek természete arra kényszerít, hogy egy előttünk még ismeretlen lélektani törvényszerűség kifejezésének tartsuk.

A nyelv változik, a nélkül, hogy a beszélő ember e változásról tudomást szerezne. Áll ez nemcsak a kiejtés lassú, szabályos eltolódására, midőn a folyamat lassúsága is kizárja a tudatosságot, hanem pl. a jelentésváltozásokra vagy a szókészlet változásaira is; az utóbbi esetekben is némi eszmélkedés szükséges ahhoz, hogy a megtörtént változást utólag megállapítsuk. A nyelvi változásoknál a közvetlen akarati befolyások, a szándékosság csak igen alárendelt szerepet játszanak s éppen ezért valamennyi történeti tudomány közül a nyelvtudomány volt képes a legtökéletesebb módszer kifejlesztésére s a hagyomány területén túl spekulatív és konstruktív eljárásra.

A nyelvtudomány törvényei nem oksági törvények: a változásokat nem mint az előttünk ismeretlen vagy csak félig-meddig ismert igazi okok okozatát, hanem mint tér- és időbeli feltételek függvényét tüntetik fel. Pl. a régi magyar illabialis $a > \hat{a}$ változásnak igazi, psychophysikai okai előttünk ismeretlenek, de igenis megállapíthatjuk, hogy e változás bizonyos geográfiai határokon belül (a palóc

nyelvterületet kivéve az egész magyar nyelvterületen) s bizonyos időrendi határokon belül (kb. a XII—XIII. sz. folyamán) ment végbe. A nyelvtörvény ilyen fogalmazása, midőn a változás mint a tér és idő koordinátáinak függvénye szerepel, természetesen semmit sem von le gyakorlati értékéből.

Végül a nyelvtörvénynek, mint minden igazi törvénynek, új tények subsumptiója szempontjából heuristikus értéke is van: nemcsak a már megfigyelt tényeket foglalja össze és magyarázza, hanem a kutatást irányítja, új tények összekapcsolását is megkönnyíti vagy lehetővé teszi. A fgr. szókezdő s-hangokra vonatkozó SETÄLÄ—PAASONEN-féle törvény, amely megállapítja az alapnyelvi *s- és *s- szabályos folytatásait a mai fgr. nyelvekben, nemcsak annyiban jelentett haladást, hogy a meglévő etymológiai anyag megrostálását lehetővé tette, hanem annyiban is, hogy lehető kapcsolatokra hívta fel a kutatók figyelmét. BUDENZ a m. *ég* szót a vog. *sēŋw* 'nebel', osztj. *šank* 'hitze' szóval egyeztette; az új törvény ismerete vezette rá PAASONENT, hogy BUDENZ egybevetése hangtanilag helytelen s a m. szó szabályos megfelelői finn *sää* 'luft, himmel', lapp *šann* 'wetter'. A jelentésváltozásoknak minden nyelvre egyaránt érvényes törvényszerűsége az, hogy lelki folyamatokra a velük járó testi változás nevét alkalmazzuk. E törvény ismerete könnyítette meg, hogy az eredetileg 'lebzselve bámul' jelentésű *ácsorog* szavunkat, amelyet eladdig az *áll* ige származékának tartottak, igazi rokonaival, az *ásít*, *ácsingózik* szócsaláddal kapcsoljuk össze s hogy *aggódik* igénk pontos megfelelőjét a finn *ankeä* 'szoros' szóban felismerhessük.

(Megjelent: Társadalomtudomány I, [1921] 194—201. l.)

DAS TSCHUWASSISCHE PRAESENS-FUTURUM.

Das ungarische Verbum *arat* 'ernten' wird seit RÉVAY Vocab. Turcica mit dem gleichbedeutenden türk. *or-*, *ora-* (osm. dsch. *ora-*, uig. dsch. leb. kirg. tel. *or-*, kas. baschk. *ur-*, tschuw. *vîr-*, *vâr-*) zusammengestellt. Um die auffallende Endung des ung. Verbums zu erklären, nimmt MUNKÁCSI NYK. XXXII, 273—4, KSz. VII, 253 an, dass ung. *arat* einer türkischen Sprache entlehnt ist, deren Praesenssuffix mit demjenigen des heutigen Tschuwassischen gleichartig war (*-at*, *-ad*). Gegen diese Annahme habe ich schon MSFOu. XXX, 38, EtSz. I, 124 hervorgehoben, dass die ungarischen Zeitwörter, die aus dem Türkischen entlehnt sind, den reinen türkischen Verbalstamm widerspiegeln, ohne jegliches Praesenssuffix: *gyűl-* 'sich versammeln' < türk. **džij-il-*, *szán-* 'zudenken, beschliessen' < türk. *san-*, *szór-* 'wannen, streuen' < türk. **sawur-* usw. Ich hätte aber auch auf eine andere Schwierigkeit hinweisen können und müssen: sind wir berechtigt anzunehmen, dass das tschuw. Praesenssuffix so hohen Alters ist, und schon in jenem altbulgarischen Dialekt vorhanden war, aus welchem die alttürkischen Elemente der ungarischen Sprache stammen? Auf diese Frage möchte ich mit einem entschiedenen nein antworten.

Das sogen. Praesens-futurum im heutigen Tschuwassischen lautet folgendermassen: 1. Stamm: *pul-* 'sein, werden'. Sing. 1. *pulavâp* (*pulap*), 2. *pulanân* (*pulan*), 3. *pulat'* (Verch. *polat'*, Kozm. *polat*, Buin. *pulat*, Kurm. *polatâ*); Plur. 1. *pulatpâr*, 2. *pulavâr* (Kurm. *polattâr*), 3. *pulašše* (Kozm. *polanâžžâ*). 2. Stamm: *kala-* 'sprechen'. Sing. 1. *kalavâp* (*kalap*), 2. *kalavân* (*kalan*), 3. *kalat'* (*kalavâ*, Buin. *kalat*); Plur. 1. *kalatpâr*, 2. *kalavâr* (Kurm. *kalattâr*), 3. *kalašše* (Kozm. *kalanâžžâ*). 3. Stamm: *il-* 'nehmen, bekommen'. Sing. 1. *ilavâp* (*ilap*), 2. *ilavân* (*ilen*), 3. *ilet* (*ilavâ*); Plur. 1. *iletpâr*, 2. *ilavâr* (Kurm. *ilettâr*), 3. *ileššâ*. Dagegen das Futurum lautet: *pulâp*, *pulân*, *pulâ*, *pulavâr*, *pulâr*, *pulâš*; *kalâp*, *kalân*, *kalâ* usw., *ilâp*, *ilân*, *ilâ* usw.

Auf die Frage nach dem Ursprunge des Praesenssuffixes *-at*, *-av* (Praes. *pulavâp* ~ Fut. *pulâp*, Praes. *pulatpâr* ~ Fut. *pulâvâr* usw.)

finden wir in der tschuwassischen Sprachgeschichte, die eigentlich mit der Grammatik eines unbekannten Autors aus d. J. 1775 anfängt, keine Antwort; wir müssen uns an die verwandten Sprachen wenden.

Das Verbum *turmak* 'stehen' spielt im Konjugationssystem der türkischen Sprachen eine wichtige Rolle. Wie bekannt, wird das Paradigma des Verbums *imäk* (< *irmäk*) im Osmanischen mit Suppletivismus gebildet. Das Präteritum lautet *idim* (< *irdim*), der Konditionalis *isem* (< *irsem*) usw.; aber die Sätze *homo sum*, *homo es* werden durch *adámym*, *adámsyn* ausgedrückt, d. h. die Personalsuffixe werden unmittelbar an das Satzsubjekt angefügt, ähnlicherweise, wie im Mordwinischen (*at'a* 'der Greis': *at'a-n* 'ich bin ein Greis', *at'a-t* 'du bist ein Greis'). Dagegen den Satzformen *homo est*, *bonus est*, *magni sunt* entsprechen im Osm. Konstruktionen, die aus dem Subjekt und einem enklitischen *-dyr* (*-lar*) bestehen: *adámdyr*, *ejidir*, *büjüktürlär*. Es ist eine längst bekannte Tatsache, dass *dyr* durch Haplogie aus *durur* (zu *durmak* 'stehen') entstanden ist, also *adámdyr* < *adam durur* bedeutet eigentlich *homo stat* (ähnliche Entwicklung in den romanischen Sprachen: fr. *il est* < lat. *ille est*, aber *il était* < *ille stabat*), vgl. FÖY, MSOS. V, 272, BROCKELMANN, ZDMG. LXX, 192, GOMBOCZ, NYK. XLIV, 424.

Natürlich ist die Rolle des Verbums *turmak* als Hilfszeitwort nicht nur auf das Osmanische und nicht nur auf die dritte Person beschränkt. Im Uigurischen findet sich schon *turur* in der Bedeutung 'ist': *Bäglär köjör ot turur* 'die Fürsten, sie sind brennendes Feuer' Kut. Bil. ed. RADL. II, 61; *azyklyr turur bu* 'dies ist nützlich' ibid. II, 4 usw. Im Komanischen: *cherac tur*, *kerekturn* 'oportet' CCum. 42, 212. Aus A'hmed-i JESEWI wird von BROCKELMANN ZDMG. LXX, 192 *durman* 'ich bin', aus dem Altosm. *dursan* 'du bist' angeführt (Qıçça'i Jüsuf 27 n.). Im Ostturk. bedeutet *durman*, *dursan*, *dur* usw., nach BARKLEY SHAW, «hardly more than *is*.» Weitere Beispiele bei RADLOFF, Wb. III, 1444: alt. *jakšy tur* 'das ist gut', *paldarym jakšy turbai?* 'sind meine Kinder nicht gut?'

Besonders beliebt sind die Verbindungen der Verbalnomina mit *turmak*, um die Beständigkeit der Handlung, bzw. des Geschehens auszudrücken. Suffix. *-p*: altosm. *dijübdür* 'sagt' (Ferah-nâme 55^v 5, NEMETH, MO. XIII, 153); kom. *boluptrur* CCum. 211, *kömlüptrur*, *olturuptrur* ibid. 212; karatsch. *dzat'ip tur-* 'liegen, da liegen' PRÖHLE, KSz. X, 235; tel. *kälâp tur*, tar. *kälâptu*, kirg. *kälâptâ* 'er kommt' RADLOFF Wb. III, 1444—5, Inschr. II, 92.

Suffix. *-miş*: *Jämä täkmä biringä bir ögün äränlär atyn adamyş turur* 'Jedem von diesen hat er einen verschiedenen Männernamen verliehen'

Kut. Bil. ed. RADL. II, 4 (ibid.: *täkmiš turur*, *ornatmyš turur*, *tutmyš turur* usw.).

Suffix, -a, -e: altosm. *göre dursam* 'wenn ich beständig sehe' Qiçç. Jus. 51: 5, 81: 21, *qyla turur* 'tut beständig' 62: 11 bei BROCKELMANN, 40; kom. *aha turur* 'ascendit' CCum. 145, *buza dur* 'destruit' ibid.; baschk. *jada toraman* 'ich schreibe' (eigentlich: I am standing to write), *jada tor-anmen* 'ich schrieb', j. *tor-an bulham* 'wenn ich schreibe', vgl. PRÖHLE KSz. IV, 213.

Ein weiterer Schritt in der Entwicklung war die vollständige Agglutination der Praesens-formen des Verbums *turmak* mit dem vorangehenden Gerundium auf -a, -ä. Wir können zwei verschiedene Typen unterscheiden. In den meisten Fällen, d. h. in der Mehrzahl der Türk-sprachen werden die 1. und die 2. Person des Praesens-futurums durch eine Agglutination des Gerundiums mit den Pronomina personalia gebildet, also: *jaz-a-man*, *jaz-a-san*, *jaz-a-myz*, *jaz-a-syz*, *käl-ä-män*, *käl-ä-sän*, *käl-ä-miz*, *käl-ä-siz*, und *tur* < *turur* tritt nur in der 3. Person auf: *jaz-a-tur*, *jaz-a-turlar*, *käl-ä-tür*, *käl-ä-türlär*, und wird zu -ty, -ti, ja sogar, zu -t verkürzt. Im Sartischen: *čakaman*, *čakasan*, *čakadur* (od. *čakady*), *čakamyz*, *čakasyz*, *čakadurlär* (*čakadylär*), vgl. V. P. NALIVKIN, Rukovodstvo k praktičeskomu izučeniju sartovskago jazyka. Samarkand, 1898, p. 31. Im Kazakkirgisischen: *baramyn*, *barasyn*, *bara(dy)*, *baramyz*, *barasyz*, *bara(dy)*, vgl. P. M. MELIORANSKY, Kratkaja grammatika kazak-kirgizskago jazyka. Sanktp. 1894, I, 54. Im Tobolischen: *bulaman*, *bulasan*, *buladī*, plur. 3. *buladīlar* vgl. GIGANOV: Gramm. tatarskago jazyka sočinnaja v Toboljskoj glavnoj školje, 1801, p. 77. Im Baschkirischen: *jadamän* (*jadam*), *jadahän*, *jadadär* usw. PRÖHLE, KSz. IV, 213. Im Karatschaischen: *kaläma* (*kaläman*, *kalämyñ*), *kaläsa* (*kaläsan*, *kaläsyn*), *kalädy* (*kalät*, *kala*), *kaläbyz*, *kaläsyz*, *kalädyla(r)* (*kalällar*), vgl. PRÖHLE, KSz. X, 229. Karaïmisch, vgl. K. Foy, MSOS. I, 181: «aus *tur* ist die eigentümliche Verflüchtigung *t* geworden: *bijikt*, durch Ass. *kizyld* ... *men* erscheint in Verbalformen als *m*: praes. *baram* 'ich gehe' (*bard* 'existiert', *watat* 'schlägt') 1. plur. *kirebis* 'wir sehen', *tujabis* 'wir hören', *inanabis* 'wir glauben' ... »

Im Ostturkestanischen dagegen werden alle Personen des Praesens-futurums mit *tur*- bzw. *dur*- gebildet: *kel-a-durman* 'I am doing about', *keladursan*, *keladur*, *keladurmiz*, *keladursiz*, *keladurlar*, vgl. R. BARKLEY SHAW, A sketch of the türki languages as spoken in Eastern Turkistan. Calcutta, 1878, p. 31. In diesen Formen wird der Sprechende das -*dur*- natürlich als Praesenssuffix auffassen. Zwar zweifelt M. HARTMANN KSz. VI, 27 an dem Vorhandensein der Formen *keladurman*, *keladursun* in

Kaschgarischen; nach ihm kennt das Kaschgarische nur die Form *kilaman*, *kilasan*, *kiladu* . . ., doch wir können nicht ausser Acht lassen, dass BARKLEY SHAW ausdrücklich hervorhebt, dass die betreffenden Formen «pronounced in Yarkand and Kashgar *keladoman*, *keladosan*, *kelado*, in Khotan: *kelatoman*, *kelatosan*, *kelato!*»*

Kehren wir nun zum tschuw. Praesens-futurum zurück, so ist auf Grund des Vorhergesagten klar, dass das tschuw. Praesenssuffix *-at-* nur der Rest eines altbulg. *-a-tur-* sein kann und dass die heutigen tschuw. Formen: *pulavâp*, *pulavân*, *pula*, nur auf bulg. *bol-a-tur-b(en)*, *bol-a-tur-un*, *bol-a-tur* zurückgehen können. Es ist noch zu bemerken, dass das urtürk. *a* im Tschuw. nur in der ersten Silbe zu *u*, bzw. *â* wird, in der zweiten Silbe aber unverändert bleibt.

(Megjelenet : KCsA. I. [1924] 262—266. l.).

* Vgl. auch *baraturmen* usw. VÁMB. Čag. Stud. 23.

OSSETEN-SPUREN IN UNGARN.

Im Verlauf ihrer Geschichte kamen die Ungarn zweimal mit Osseten in Berührung. Noch vor der Landnahme, als sie in ihrer ersten historischen Heimat zwischen Don und Kuban hausten (von Constantinos Porphyrogennetos *Αεβεδία** genannt), waren ihre Nachbarn nicht nur die Kaukasus-Bulgaren, sondern auch ossetische (alanische) Stämme. Es wird ziemlich allgemein angenommen, dass die ungarische Chronik eine Erinnerung an die ungarisch-bulgarische, bzw. ungarisch-alanische Berührung bewahrt hat. Die betreffende Stelle bei Simon de Kéza (Ende des XIII. Jahrhunderts) lautet: «Paludes autem Maeotidis (Hunor et Mogor) adeunte annos quinque immobiliter ibidem permanserunt. Anno ergo sexto exeunte in deserto loco sine maribus in tabernaculis permanentes, uxores ac pueros filiorum Belar casu reperiunt, quos cum rebus eorum in paludes Maeotidas cursu celeri deduxerunt. Accidit autem principis Dule Alanorum duas filias inter illos pueros comprehendi, quarum unam Hunor et aliam Magor suam sumpsit in uxorem. Ex quibus mulieribus omnes Hunni originem assumpsere». S. FLOR. MÁTYÁS, Hist. Hung. Fontes Domestici II, 55. Der Name des hier erwähnten Alanenkönigs *Dula* wird gewöhnlich (s. zuletzt G. FEHÉR, Bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XI. Jahrhunderten, Keleti Szemle XIX, 157) mit dem Geschlechtsnamen *Dulo* der bulgarischen Fürstenliste identifiziert; ich wäre geneigt mit J. MARQUART, Streifz. 172, 495 anzunehmen, dass dieser Name mit der Bezeichnung *Tūl-As* (طولاس) der Alanen bei einigen arabischen Geographen zu verbinden ist. Die ossetischen Lehnwörter der ungarischen Sprache, die aus dieser Periode stammen, sind nicht zahlreich: ung. *asszony* ‚Frau‘ (< altung. *axsin* ‚domina, hera‘) < osset. *äxsin* ‚Herrin‘, *vād-axsin* ‚Herrin der Winde‘ | ung. *híd* acc. *hidat* (< altung. *héd*), ‚Brücke‘ < osset. *xed*, *χīd* id. | ung. *vért* ‚Panzer‘ (altung. ‚Schild‘) < westir. **cart*, vgl. osset. *vart* ‚Schild‘, aw.

* Über den Ursprung dieser Bezeichnung s. E. JAKUBOVICH, Magyar Nyelv XIV, (1918) 229.

varəðra- ‚Wehr, Schild‘ | ung. *üveg* (var. *ëveg*, *éveg*, *iveg*) ‚Glas‘ < ? osset. *avgä*, *avg* id. | ung. *tölgy* (< altung. *tülgy*) ‚Eiche‘ < osset. *töldzä*, *töldz* id. | ung. *zöld* (< altung. *zëld*) < ? osset. *zäldä* ‚niedriges Gras‘, und vielleicht noch einige andere. Aus lautlichen Gründen können sie nicht vor dem IV—V. Jahrhundert ins Ungarische aufgenommen worden sein. Doch will ich auf die schwierige Frage der ossetischen, bzw. westiranischen Lehnwörter der ungarischen Sprache nicht näher eingehen. Vgl. darüber B. MUNKÁCSI, Alanische Sprachdenkmäler im ungarischen Wortschatze. Keleti Szemle V, 304; JACOBSON, Arier und Ugrofinnen 228 und bes. J. MELICH, A magyar nyelv osztét elemei (in Handschrift).

Die zweite ungarisch—ossetische Berührung beginnt zur Zeit des Mongolensturmes, um die Mitte des XIII. Jahrhunderts, als der Ungarnkönig Béla IV. mit *Kuthens* (= *Kütän*) Kumanen auch alanische Stämme in Mittelungarn ansiedelte bzw. den Nomadenstämmen freie königliche Ländereien als Weideplätze zuwies. Die gleichzeitige Einwanderung der Kumanen und Alanen wird dadurch wahrscheinlich, dass das Hauptterritorium der letzteren (ung. *Jászság*) auf beiden Ufern des Flusses Zagyva in der unmittelbaren Nähe von Gross-Kumanien (ung. *Nagy-Kunság*) liegt; dass beide Stämme dieselbe Autonomie, dieselben Vorrechte besaßen und das Gesetz zwischen *Cumani* et *Jazones* nie einen Unterschied machte (vgl. I. GYÁRFÁS, A jászkúnok története III, [1883] 17ff.). Es ist allerdings auffallend, dass während wir in den historischen Quellen aus der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts zahlreiche Angaben über die Angelegenheiten (Bekehrung, Empörung usw.) der Kumanen finden, die *jazones* zum ertsen Male unter Karl Robert in einer Urkunde aus dem Jahre 1323 erwähnt werden. Dieser Umstand scheint aber nur zu beweisen, dass die ungarische offizielle Welt erst später davon Kenntnis nahm, dass unter *Kuthens* Kumanen auch einige sprachlich und ethnisch verschiedene alanische Stämme sich befanden.

Die Sprache der ungarischen Kumanen ist, was speziell die lautlichen Verhältnisse anbelangt, leicht zu rekonstruieren aus den zahlreichen überlieferten kumanischen Personennamen, von denen etliche als Ortsnamen (die Besitztümer werden nach altungarischer Art meistens einfach mit dem Namen des Besitzers bezeichnet) im lebendigen Sprachgebrauch sich bis auf heute erhalten haben, wie z. B. der Name des Fürsten *Kuthen* (lies: *Kütän*), dessen ehemaliges Besitztum im Kom. Pest heute noch *Kötöny* (< altung. **Kütän*) heisst. Sogar einige kumanische Texte (Vaterunser, Tischsegen) sind uns erhalten (vgl. darüber Gy. MÉSZÁROS, Magyarországi kún nyelvelmékek, Budapest, 1914) und der letzte Kumane,

der die kumanische Sprache noch beherrschte, ein gewisser István Varró, soll ja erst unter Maria Theresia gestorben sein.

Was nun die Sprache der ungarischen Alanen anbelangt, so sind die Belege, die uns zur Verfügung stehen, viel spärlicher. Die Magyarisierung der Jazygen scheint ziemlich schnell vor sich gegangen zu sein. Zwar behauptet der Schlesier Jo. WERNHERUS noch im J. 1543, dass die Jazygen zu jener Zeit noch ihre alte, vom Ungarischen verschiedene Sprache beibehalten haben («Porro extat nunc quoque Jazygum natio inter Hungaros, quos ipsi voce decurtata *Jáz* vocant, ac retinent iidem etiamnum linguam suam avitam et peculiarem, Hungaricae dissimillimam», De admirandis Hungariae aquis, s. SCHWANDTNER, Script. Rer. Hung. I, 847), doch können wir diese Behauptung aus anderer Quelle nicht bekräftigen. In der ungarischen Sprache findet sich keine Spur eines jüngerer ossetischen Einflusses, wogegen aus der Sprache der Kumanen wenn auch nicht zahlreiche, doch wenigstens 15–20 Wörter ins Ungarische aufgenommen wurden. Die sogenannten Plätze der Jazygen tragen von Anfang an echt ungarische Namen: *Jász-Berény*, *Jász-Apáti*, *Árokszállás*, *Dózsa*, *Jákóhalma*, *Boldogháza* usw.

Der ungarische Name des Stammes *jász* stammt aus dem Russischen, durch südslavische Vermittelung (vgl. altruss. *jasi*, russ. *jasy* 'Bezeichnung der Osseten' < türk. *As*, bei den Arabern *اس* und *طولاس*, vgl. J. MELICH, Magyar Nyelv VIII, 196), und diese Bezeichnung würde schon für sich genügen, um das Ossetentum der ungarischen Jazygen zu beweisen.* Dieses Resultat wird auch durch die Personennamen bestätigt, deren Anzahl leider sehr beschränkt ist. In dieser Hinsicht kommen besonders zwei Urkunden in Betracht: eine Urkunde des Königs Karl Robert aus dem Jahre 1323, laut welcher einigen Jazygen (*jazones fideles nostri*), die dem Namen nach erwähnt werden, erlaubt wird, unter dem Banner des Königs in den Krieg zu ziehen (s. GYÁRFÁS III, 463 mit Faksimile); dann eine Urkunde aus dem Jahre 1325, laut welcher vier *jazones circa Chabam commorantes* in einer gerichtlichen Angelegenheit nach Buda vorgeladen werden (s. GYÁRFÁS III, 466–7). Das ganze

* In den lateinischen Urkunden werden sie *jazones* (latinisiert aus dem ung. *jász*; einmal kommt auch *jazini* vor, s. FEJÉR, Cod. Dipl. VIII, 4: 644), *philistei* (1365: universos *Philisteos* seu *Jazones* de civitate Bidiniensi, s. GYÁRFÁS I. c. III, 501; 1393: *Phylisteos* seu *Jazones*, I. c. III, 520 usw.), oder *philistini* genannt (1357: *Wrs Wajvodae Philistinorum*, I. c. III, 495). Es ist von Wichtigkeit, dass diese bisher unerklärte Bezeichnung auch bei DLUGOSZ zu finden ist, nach welchem *Jasky Torg* (heute *Jaši*) alias *Philistinorum forum* heisst (s. GYÁRFÁS I. c. III, 19; KULAKOVSKIJ, Alany 72, MELICH, Magyar Nyelv VIII, 262). Die Bezeichnung *Jazyges* kommt zuerst im XV. Jahrhundert bei P. RANSANUS vor.

Urkundenmaterial, das sich auf die Jazygen (und Kumanen) bezieht, ist in GYÁRFÁS' verdienstvollem Werke vollständig zusammengestellt und mitgeteilt.*

Schon bei flüchtiger Durchsicht der Namenliste können wir uns überzeugen, dass bereits in der ersten Periode (Anfang des XIV. Jh.) die jüngere Generation vorwiegend christliche Namen trägt, Taufnamen, welche zwar in beiden Kirchen gebräuchlich, in der orientalischen aber häufiger sind: *Demetrius* filius Gubul, *Stephanus* filius Beegzan, *Andreas* filius Chakan, *Demetrius* filius Keyan usw. Der Diener des Jazygen Byk heisst *Karachinus* (< slav. *Kračín*, s. MELICH, *Szláv jövev.* I, 2: 115, *Magyar Nyelv* II, 57).

Aber auch bei der Verwertung des übrigen Namenmaterials ist höchste Vorsicht geboten. Vor allem müssen die altungarischen und türkischen (kumanischen) Namen ausgeschieden werden: 1323: *Chamaz* GYÁRFÁS l. c. III, 463 — 1296: comes *Chamaz* WENZEL, *Cod. Dipl. Arpadianus* XII, 599 | 1323: *Chakan* — 1236: *Chakan* WENZEL, l. c. VII, 25, ein häufiger altung. Personen- und Ortsname s. GOMBOCZ—MELICH, *Etym. Szót.* I, 806 | 1323: *Iwachan*—*Iwachon*, *Ivachun*, *Ivahan* nomen viri, Kovács, *Index* | 1323: *Keverge* ein vornehmer Jazyge, GYÁRFÁS l. c. 45, 463 — 1138/1329: *Keuereg*, *Keuerug* servi in villis Bata et Scer, s. KNAUZ, *Mon. Eccl. Strigon.* I, 91 | 1335: *Sandur* jazonem, Anjoukori Okmt. III, 203 — ung. *Sándor* ‚Alexander‘ | 1323: *Kurman* — kuman. **Kurman*, aus türk. *kyr* ‚grau‘ mit dem denom. Suffix *-man*, vgl. osm. *kodža-man* ‚énorme‘, *kara-man* ‚très brun‘, s. DENY, *Gramm. turque* 326 | 1323: *Arpan* vielleicht zu türk. *arpa* ‚Gerste‘ (vgl. den altung. Namen *Árpád*, *Magy. Etym. Szót.* I, 144).

Nach der Ausscheidung der unsicheren Fälle bleiben immerhin einige Namen zurück, deren ossetischer Ursprung mit grosser Wahrscheinlichkeit angenommen werden kann: *Furduh* (1323: *Iwachan* filius *Furduh*, GYÁRFÁS l. c. III, 463; *Furduk* ibid. p. 44 ein Druckfehler für *Furduh*, s. das Faksim.) = osset. **Furt-ug* oder **Furt-yg*; oss. *furt* ‚Sohn‘ = aw. *puðra-*, ai. *putra-*; kommt als skythischer Personenname

* Prof. W. J. LAMANSKIJ hielt auf dem XI. russischen Archäologen-Kongress in Kiew einen Vortrag über das Iranertum der ungarischen Jazygen. Seine Abhandlung ist mir derzeit nicht zugänglich, ich sehe aber aus J. JANKÓ's ausführlichem Referat (*Archaeol. Értesítő* N. f. XX (1900), 121. ff.), dass Herrn L. die wichtige Urkunde aus dem Jahre 1323 nur in der fehlerhaften Ausgabe von FEJÉR (*Cod. Dipl.* VIII, 3: 472—4) zur Verfügung stand, wo besonders die Personennamen arg verunstaltet sind. Nebenbei bemerkt, hat *Jászó* (im Kom. Abauj) mit den Jazygen nichts zu tun. *Jászó* wird schon im Jahre 1245 erwähnt, und der Name ist wahrscheinlich eine Zusammensetzung aus altung. *jó* ‚Fluss‘ und *aszó* ‚Tal‘ (vgl. D. PAIS, *Magyar Nyelv* VIII, 396).

vor in einer Inschrift von Tanais: *Φούρτας* Sohn des Agathos, JUSTI, Namenb. 106 aus LATYSCHEW II, 275; vgl. noch *Παδαρόφουρτος* Vorstand einer Bruderschaft in Tanais JUSTI 257 aus LATYSCHEW II, 264 (= ‚Sohn des Fürsten‘). Suffix *-yg* = westoss. *-ug*, *-ig* «totes Sekundärsuffix ohne besondere Bedeutung aus altossetischer Zeit», wie z. B. *nām-ug* ‚Korn‘, *mās-ug* ‚Turm‘, s. MILLER, Die Osseten 90. Die Verbindung schon bei LAMANSKIJ.

Hurz (1323: *Hurz* filius *Znagan*, GYÁRFÁS I. c. III, 463) = ostoss. *χorz*, westoss. *χvarz* ‚gut‘, nach VASMER (brieflich) zu altiran. *hu-*+*varaz-* ‚wirkend‘.

Znagan (1323: *Andreas* filius *Znagan*; bei GYÁRFÁS I. c. III, 463 *Zuagan*, doch scheint das beigefügte Faksimile auch die Lesung mit *-n* zu erlauben) zu ostoss. *znag*, westoss. *āznag* (mit prothetischem *ā-*, s. MILLER I. c. 15) ‚Feind‘, mit dem Suffix *-on* (bildet Adjektiva aus Hauptwörtern) = neupers. *-ān*, s. MILLER I. c. 92.

Ambultan (1323: *Chareth* filius *Ambultan*, GYÁRFÁS III, 463; in einer Renovation der Urkunde aus dem Jahre 1669, ist, wie mir mein Freund St. Győrffy mitteilt, *Ambustán* zu lesen), vgl. den scyth. Namen *Ἀυβοστός* JUSTI 14 aus LATYSCHEW II, 264. Nach MILLER ŽMNPr. 1886, okt. 249 ein Part. Praet. von oss. *āmbuzun* ‚wachsen‘, s. VASMER, Die Iranier in Südrussland 31.

Mokzun (Poulus filius *Mokzun* GYÁRFÁS III, 463) vielleicht zu oss. *maz̄z* ‚Gehirn‘ (= aw. *mazgō*, aksl. *mozgž*, MILLER I. c. 32).

Zudak (1325, GYÁRFÁS III, 467; *Zaduk* in der Urkunde aus dem Jahre 1323 wahrscheinlich damit identisch) = oss. *sur̄dāk* ‚heilig‘ (= iran. **sur̄da-* ‚heilig, rein‘, s. MILLER I. c. 6). Vgl. noch *Σουρδαία* Stadt am SO.-Ufer der Krim, heute *Sudak*, s. VASMER I. c. 71–2.

Zakaran (1323: *Zakaran* filius *Chakan* GYÁRFÁS III, 463) vielleicht zu oss. **sazar-on*, oss. *sazar* ‚Stadt‘ (aus neupers. شهر). Zur Bildung vgl. oss. *kāu* ‚Dorf‘ > *kāvon* ‚dem Dorfe gehörig‘, MILLER 92.

Keskene (1323; nach GYŐRFFYS Mitteilung kommt *Keskeny* unter den Jazygen im XVII. Jh. als Familienname vor; volksetym. Anlehnung an ung. *keskeny* ‚schmal(?)‘ — iran. *Kiškēn*, *Kešken* JUSTI 164. Die Verbindung schon bei LAMANSKIJ.

Larzan (1323, GYÁRFÁS III, 463) — neupers. لرزان, tremens, tremebundus‘ mit dem Suff. ان zu لرزیدن, tremere, timere‘ VULLERS II, 1087. Persische Personennamen unter den Alanen wären nicht auffallend.

Die übrigen jazyg. Personennamen stelle ich einfach zusammen, ohne eine Erklärung zu wagen: 1323: *Zokan*, *Chareth*, *Gubul*, *Beegzan*,

Kalhen, Magar (kaum mit *magyar*, damals noch *mogyer*, identisch); 1325: *Chatharch, Byk, Chywach*; 1370: *Bondogaz*, 1409: *Bandagaz* GYÁRFÁS 505, 559.

Einige alanische Sippen oder Familien haben sich schon ziemlich früh türkisiert; darauf scheinen wenigstens die folgenden türkisch (petschenegisch-kumanisch)-ungarischen Ortsnamen hinzuweisen: *Eszlár*, Kom. Szabolcs (früher *Oszlár*, 1332—7: *Azlar*, s. CSÁNKI, Tört. Földr. I, 514) | *Oszlár* (1229: *Azalar*, 1272: *Azlar*) im Kom. Somogy; *Oszlar* im Kom. Somogy in der Nähe von Balaton-Ujlak, CSÁNKI III, 633 | *Oszlar* Kom. Borsod, CSÁNKI I, 177 | *Oszlár*, auch *Huzlar* geschrieben, Kom. Temes, CSÁNKI II, 55. Als altungarische Form dieser Ortsnamen müssen wir demnach (*Ozlar* > *Uzlar* im Kom. Temes ausgenommen) *Aslar* voraussetzen. Es ist nun eine bekannte Tatsache, dass auf türkischem Gebiete Pluralformen auf *-lar*, *-lär* als Ortsnamen keine Seltenheit sind: *Arnautlar* ‚die Arnauten‘, d. h. ‚Dorf, Sitz der Arnauten‘ in Bulgarien; *Tazlár* im Kom. Pest < kuman. *Tazlar* ‚die Kahlen, Rasierten‘ (nicht *Taşlar* ‚die Steine‘, wie von KUUN, Cod. Cum. LIV irrtümlich angenommen wird) usw. Die Ortsnamen *Aslar* bedeuten also: ‚Sitz der Alanen‘, aus türk. *As* ‚Bezeichnung der Osseten‘; dagegen *Ozlar* < *Uzlar* im Kom. Temes ‚Sitz der Oghusen‘.

(Megjelenet: Streitberg Festgabe [1924] 105—110. 1.)

ÉLETFÖLDRAJZ ÉS A MAGYAR ŐSHAZA.

Az a törekvés, amely egy népcsalád ősi műveltségét, írott emlékek hiányában a közös, tehát a nyelvegység korából származó kultúrszavak alapján igyekszik rekonstruálni, nem mai keletű. Az őstörténet és az összehasonlító nyelvtudomány e termékeny kapcsolatának a gondolata már LEIBNIZ agyában is felvillant, LEIBNIZÉBEN, akit a nyelvtudomány kérdései, köztük a finn-magyar nyelvrokonság problémája is mélyen érdekelt: misem világítja meg jobban a népek ősi eredetének kérdését, — írja egy helyütt — mint a nyelvek összehasonlítása.¹ Mindamellett a nyelvészeti palaeontológia, mint önálló tudományszak, alig néhány évtizedes multa tekinthet vissza. Noha némi kezdeményekkel már a XIX. század első felében is találkozunk, voltaképen egy finn nyelv-tudós, AHLQVIST ÁGOST volt az első, aki 1871-ben megjelent művében² arra a feladatra vállalkozott, hogy a kultúrszavak alapján a nyugati finn népek (a finnek, mordvinok és cseremiszek) ősi műveltségét megrajzolja. Egyidejűleg megindult a munka az indogermánság területén is. Hogy csak a legnevezetesebb műveket említsem, 1870-ben jelenik meg HEHN VIKTOR híres könyvének³ első kiadása, 1883-ban SCHRADER OTTÓ «Összehasonlító nyelvtudomány és őstörténet» c. összefoglaló munkája⁴ s 1901-ben az indogermán őstörténet lexikona.⁵

A nyelvészeti palaeontológiának kezdettől fogva egyik legfontosabb, legtöbbet vitatott problémája az őshaza kérdése volt, s itt kapcsolódik bele az állatok és növények földrajzi elterjedésével foglalkozó életföldrajz az őstörténeti és nyelvtudományi kutatásokba.

A módszertani elv röviden a következő: Ha valamely nyelvcsalád egyes nyelveiben bizonyos növényeknek és állatoknak közös, tehát a nyelvegység korából származó nevük van, az illető népcsalád őshazáját

¹ Nihil maiorem ad antiquas populorum origines indagandas lucem praebere, quam collationem linguarum.

² De vestfinska språkens kulturord.

³ Kulturpflanzen und Haustiere.

⁴ Sprachvergleichung und Urgeschichte.

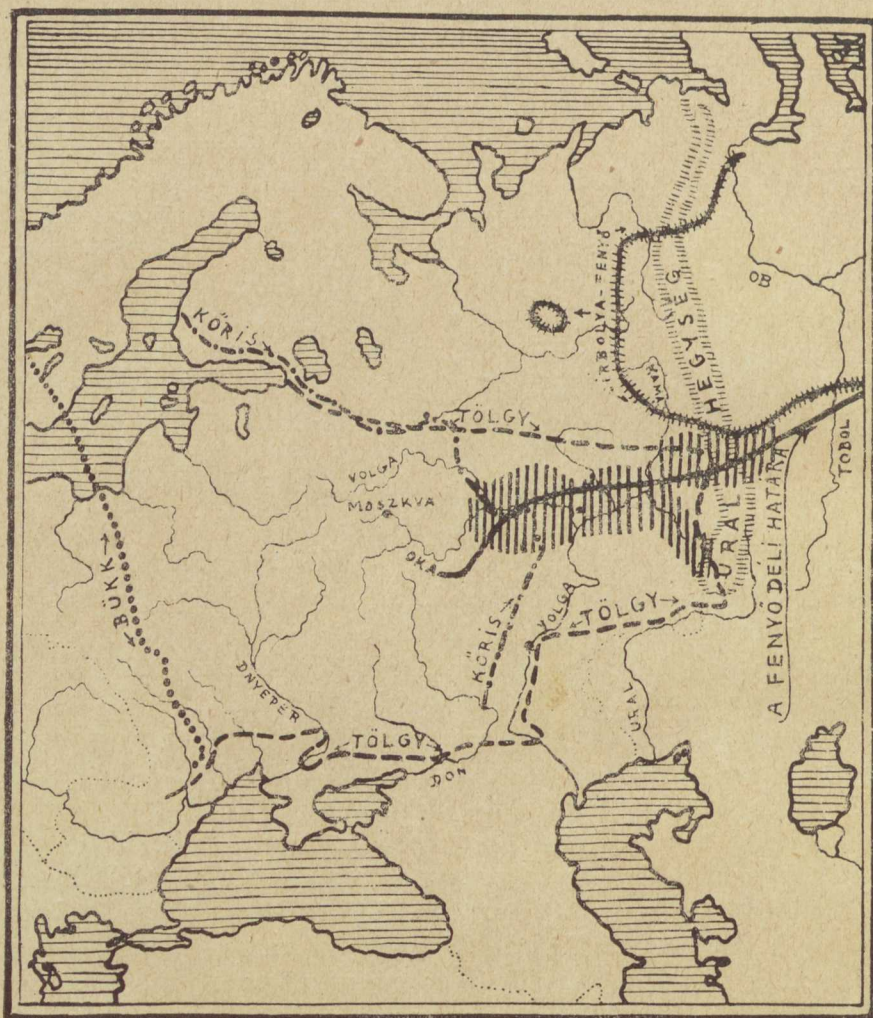
⁵ Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde.

ott kell keresnünk, ahol a szóbanforgó növények és állatok együtt előfordulnak. Persze az elv gyakorlati alkalmazásában nagyon óvatosnak kell lennünk. A legfontosabb természetesen az alapul szolgáló nyelvi anyag, a szóhasználatok megbízhatósága; hiszen e nélkül egész okoskodásunk a levegőben lóg. Rendkívül tanulságos ebben a tekintetben néhai JANKÓ JÁNOS tévedése, aki «A magyar halászat eredete» (1900) c. munkájában a magyar őshaza kérdésében döntő fontosságúnak tartja azt a körülményt, hogy a gazdasági szempontból legfontosabb három halfajnak, a *Silurus glanis*, *Cyprinus carpio* és *Esox lucius*-nak a magyarban és az obi-ugor nyelvekben (vogul és osztják) közös nevük van. Mármost ahhoz a területhez, ahol e három halfaj együtt előfordul, az ázsiai oldalon (Dél-Ázsiát nem számítva) az Aral-tó, Szir-Darja és Amu-Darja, az európai oldalon az Ural, a Volga, a Don, Dnyeszter és Dnyeper tartozik; a terület északi határa az 55. szélességi fok. JANKÓ szerint e határokon belül — valószínűleg az Ural és a Volga között kell keresnünk a magyar őshazát. Ha ezzel szemben megállapítjuk azt a tényt, hogy a m. csuka (*Esox lucius*) jövevényszó (a szláv *ščuka* átvétele), hogy a *harcsa* (*Silurus glanis*) és *ponty* (*Cyprinus carpio*) nevek eredete ismeretlen, s semmi közük az egyébként is 'csuka' jelentésű vogul-osztják *sart*, *sórt*, ill. *pezaš* szókhoz, amelyekkel JANKÓ egybeveti, könnyű belátni, hogy az ingatag nyelvi alapokon épült elmélet magától összeomlik.

Természetesen azt sem szabad következtetéseinkben figyelmen kívül hagynunk, hogy egyes növények és állatok elterjedésének határai nem egyszer az utóbbi évezredekben is jelentékenyen eltolódtak. Hogy csak egy példát említsek, az indogermán őshaza kérdésében olyan nevezetes szerepet játszó bükkfa időszámításunk első századában még nem érte el Hollandiát és Angolországot.

Az első komoly kísérlet, amely elsősorban az életföldrajz adatait igyekszik a finnugor (s ezzel együtt természetesen a magyar) őshaza kérdésében értékesíteni, 1890-ben történt. Ekkor jelent meg a *Das Ausland* c. folyóiratban KÖPPEN FRIGYES TÓDOR orosz természettudós nevezetes cikke: Állatföldrajzi adalék az indoeurópai és finnugor őshaza kérdéséhez. KÖPPEN abból a tényből indul ki, hogy a mézelő méh (*Apis mellifica*) Ázsiában spontán csak egy keskeny csíkon fordul elő, amely Kisázsian, Szírián, Perzsián, Afganisztánon és a Himalája-hegységen keresztül Tibetig és Kínáig húzódik, ellenben Szibériában, Mongoliában és a Turkesztánban eredetileg ismeretlen volt. Szibériába csak a XVIII. század végén, valószínűleg 1784-ben Kelet-Oroszországból vitték be, Turkesztánba pedig még később, az orosz hódítókkal jutott el. Mármost ezzel szembeállíthatjuk azt a nyelvi tényt, hogy a *méh*nek és a *méz*nek

valamennyi finnugor nyelvben közös, tehát az alapnyelv korából származó neveze van. Ebből természetesen is következik, hogy a finnugor ősnépnek a méhet és a mézet ismernie kellett, tehát a finnugor

I. rajz. A bükk, a tölgy, a köris, a cirtolyafenyő elterjedésének s a fenyőrégió határa. (PAASONEN H. nyomán.) A finnugor (magyar) őshaza valószínű helyét a függőlegesen bevonalkázott terület jelzi.

őshazát nem Ázsiában, hanem Európában kell keresnünk, ahol egyébként ma is a finnugor népek túlnyomó többsége lakik. A keleteurópai méhvidék északi határa nagyjában egybeesik a tölgyfa északi határával s az 57—58. szélességi fok mentén, Perm, Vjatka és Vologdától délre

húzódik el. Ettől a vonaltól délre, valószínűleg a Volga-könyök és Ural-hegység közt elterülő folyókban, erdőségekben gazdag vidékre kell helyezniünk a finnugorság ősi lakóhelyeit.

A KÖPPEN által megkezdett irányban az utóbbi évtizedekben serény munka folyt. Legújabban különösen PAASONEN HENRIK,¹ SETÄLÄ EMIL² és gróf ZICHY ISTVÁN³ hívták fel a figyelmünket több olyan életföldrajzi és nyelvi adatra, amelyeknek a finnugor és magyar őshaza kérdésében fontosságot tulajdoníthatunk. Az adatok hosszú sorából hármat ragadok ki. A rénszarvasnak (*Rangifer tarandus*) minden finnugor nyelvben — a magyar és a mordvin kivételével — közös ősi neve van. Ebből az következik, hogy ez az állat az ősfinnugorok által lakott területen közönséges volt. Hogy a rénszarvasnak a mordvinban és a magyarban nincs régi neve, az természetes magyarázatát leli abban, hogy ez az állat a Volga déli folyása mentén, a folyó mindkét partján elterülő, aránylag délre fekvő mai mordvin földön egyáltalában nem fordul elő. Ugyanez áll természetesen a magyarságra is, amely a kaukázusi hazája felé való vándorlása közben a rénszarvast elvesztette szem elől. Mármost a rénszarvas elterjedésének legdélibb határa Kelet-Oroszországban Kazán, s a Káma egyik mellékfolyója, a Bjelaja. S ha számolunk is azzal a lehetőséggel, hogy a történelőtől időkben a rénszarvas területe valamivel délebbre nyúlt le (a rénszarvas-határ Szibériában ma is jóval délebbre vonul, mint Kelet-Oroszországban), a méh határvonala észak felől, és a rénszarvasé délfelől körülbelül az 58. és az 54. szélességi fokok közé eső területet zárják körül.

Ugyanilyen értelemben vall a fenyőfa is. A fenyőfának — a magyar kivételével — valamennyi finnugor nyelvben közös neve van: finn *kuusi* stb. Sőt megtaláljuk ezt a finnugorsághoz közeli rokonságban álló szamojéd nyelvekben is. Nyilvánvaló tehát, hogy a finnugor őshazát a keletoroszországi fenyőrégió határain belül kell keresnünk. A fenyőrégió déli határvonalára KÖPPEN⁴ és GORDJAGIN⁵ munkáiban pontos adatokat találunk. A fenyő déli határa nagyjában párhuzamosan fut a fekete-föld (esernozjom) északi határával. Csebokszary város mellett átesap a Volga északi partjára, majd innen kissé északkeleti irányban a permi kormányzóság déli részén keresztülhaladva az Ural felé tart

¹ Beiträge zur Aufhellung der Frage nach der Urheimat der finnisch-ugrischen Völker. 1904.

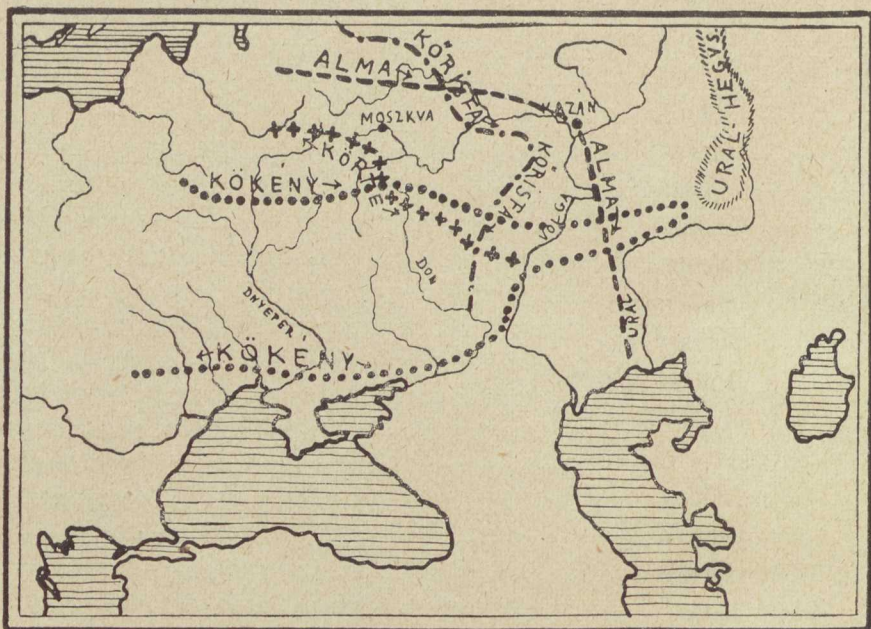
² A finnugor népek őstörténete (finnül).

³ A magyarság őstörténete és műveltsége a honfoglalásig. 1923.

⁴ Geographische Verbreitung der Holzgewächse des europäischen Russlands und des Kaukasus. 1888—9.

⁵ Adalékok Nyugat Szibéria flórájához és talajviszonyaihoz (oroszul). 1900.

(tehát az 56. szélességi foktól majd kissé északabbra, majd délebbre halad); Nyugat-Szibériában, mindig a csernozjom határán, még északabbra irányt vesz. Mivel az említett vonaltól délre izolált fenyőterületek sem fordulnak elő, nem valószínű, hogy a fenyőrégió régebben jelentékenyen délebbre terjedt volna. A magyarság, az ugor testvérnépektől elszakadva, csakhamar kiért a fenyőrégióból s a fenyő ősi finnugor nevezeete feledésbe ment.

2. rajz. A magyarság második hazája, Levedia, melyet a Don folyó vidékén kell keresnünk; a térkép néhány nevezetesebb növény elterjedésének határait is jelzi. (Gróf Zichy I. nyomán.)

Még szűkebb területre szorítja a finnugor őshazát a cirbolya-fenyő (*Pinus cembra*), amely a nyelvi adatok után ítélve, szintén az őshaza fái közé tartozott. A cirbolya-fenyő igazi hazája Szibéria, azonban átnyúlik az Ural-hegység nyugati oldalára is, a Pecsora és a Káma forrásvidékére. Elszigetelt *Pinus cembra*-területeket a 45. hosszúsági fok alatt a Dvina-folyó vidékén is találunk, s ezek a nyugati előőrsök, KÖPPEN szerint is, annak a bizonyítékai, hogy a cirbolya-fenyő európai előfordulási területe az ember tevékenysége folytán jelentékenyen összezsugorodott.

Az életföldrajz adatai tehát, amelyek közül egynéhányat felsoroltam,

meglehetős egyértelműséggel a Káma, az Oka és a Bjelaja folyók mentén elterülő, a Volga-könyöktől az Ural-hegységig húzódó vidékre utalnak: ez a terület volt minden valószínűség szerint a még egységes finnugor ősnép lakóhelye. (1. rajz.) Régészeti tekintetben is elsősorban ez a terület jöhet tekintetbe, sajátságos csont-kultúrájával, amelynek hordozói valószínűleg a finnugorok voltak.

A finnugor törzsek eredeti elhelyezkedése nagyjában nyugat-keleti irányú lehetett. A finnugor népek mai elhelyezkedésétől, valamint a nyelvek rokonsági viszonyaiból, amely megfelel földrajzi viszonylagos helyzetüknek, önként következik, hogy az ugor-magyarok, t. i. az a finnugor törzs, amelyből később a magyarság fejlődött, kezdetől fogva a legkeletibb szárnyon foglalt helyet. A törzsek szétvándorlása az őshazából részint nyugati (a finnség), részint keleti irányban (az ugorság) történt; mindenesetre a magyarság volt az első törzs, amely az Ural keleti lejtőire átvonulva az erdőrégió és a steppe határára jutott, s így az időszámításunk első századaiban a török népmozgalmak forgatagába került. Gróf ZICHY ISTVÁN igen szerencsés, hogy úgy mondjam, szükség-szerű feltevése szerint itt indult meg a hún-birodalom tágabb kötelékeibe tartozó bolgár-törökökkel való érintkezés és keveredés, amely a magyarság etnikumában és nyelvében egyaránt mély nyomokat hagyott s amely az élelmét főképen halászattal és vadászattal megszerző ugor-magyarokat állattenyésztő nomád, de földműveléssel is foglalkozó nemzetté formálta. Nem véletlen tehát, hogy míg a halászatra és vadászatra vonatkozó műszavaink túlnyomó többsége az ősi, finnugor szókészletbe tartozik (*hal, háló, hajó, ág, vejsze, para, keszeg, sügér, őn; nyíl, íj, tegez, nyereg, ló, eb, kutya, ravasz* ered. 'róka', *nyuszt, nyest, nyúl, fajt* stb.), addig az állattenyésztésre és földművelésre vonatkozó régi kifejezéseink szinte kivétel nélkül török eredetűek: *bika, ökör, tulok, tinó, ünő, borjú, kos, ürű, toklyó, gyapjú, kecske, disznó, ártány, serté, ol, békó, gyeplő, kantár, köpű, író, sajt, túró* stb.; *tarló, árpa, búza, eke, sarló, arat, szór, ocsú, öröl, dara, kender, csalán, csöprü, tiló, orsó* stb.

Mint megszervezett, lovas nomád nép került a magyarság már történeti forrásokból is igazolható második hazájába, Levediába, amelyet a Kaukázustól északra elterülő síkságon, a Don és a Kuban folyók vidékén kell keresnünk. (2. rajz.) Megint életföldrajzi adatok igazolják, hogy a bolgár-török hatás ebben az új hazában is folytatódott. A növénynevek közül különösen a *szőlő* (s a hozzátartozó műkifejezések: *bor, ?csiger, seprő, szűr*), a *som*, a *kőris*, a *körte, alma, kőkény*, a halnevek közül a *sőreg* és a *tok* jöhet figyelembe. A felsorolt szavak török eredetűek, s sajátos hangalakjukkal jórészüket a bolgár-törökségre utal, tehát a kaukázusvidéki

ősi bolgár birodalom török lakóinak a nyelvéből kerültek át a levediai magyarság nyelvébe. Mármost a szőlőkultúra északi határvonala Mohileven (a Dnyeszter mellett), Jekaterinoszlavon (a Dnyeszter mellett) és Pjatjiszbjanskáján (a Don mellett) vonul át és Szarepta városánál éri el a Volgát, tehát a 49. szélességi fokot mindenütt északra hagyja. A *kóris*-terület keleti határa nem éri el a Volgát; a Kaukázusban, főképen a nedves tengerparti erdőkben s a Kubán-folyó vidékén közönséges. A som KÖPPEN szerint a krími félsziget hegységeiben és a Kaukázusban gyakori; északi és keleti határaitól nincsenek pontos adataink. Délőbb vidékre utal az *alma*, *körte* és a *kökény* is. Az utóbbi elterjedésének legkeletibb határpontja Orenburg, az *alma* és a *körte* keleti határvonala nem éri el az Ural-hegységet. Nem gondolhatunk tehát arra, hogy e fanemekkel a magyarság a Tobol-Isim vidékén, az első török hatás korában ismerkedett volna meg; ellenben mind a három előfordul a Krím-félszigeten s közönséges a Kaukázusban. Az említett halfajok közül a *tok* előfordul ugyan az Obban és mellékfolyóiban is, de a Kaspi-tó és a Fekete-tenger vízrendszerében gyakoribb. A *sőreg* (*Acipenser stellatus*), amelynek nevééről, mint török eredetű szóról már HORVÁTH GÉZA is megemlékezett,* csupán csak az Aral- és Kaspi-tóban, a Fekete-tengerben és az ezekbe ömlő folyókban fordul elő.

*

Természetes, hogy az őshaza meghatározásában és az ősi kultúra kérdéseiben az archaeológiai leletek tanúvallomását is meg kell hallgatni, de azt hiszem, a fent közölt pár vázlatos, kiragadott adatból is kitűnik, hogy az életföldrajz adatainak nem egy esetben döntő szava lehet. De ne feledjük, hogy az ilyen irányú kutatásokat igazán értéke-sekké és megbízhatókká csak a nyelvtudós és a biológus harmonikus együttműködése teszi.

(Megjelent: Természettudományi Közlöny LVII, [1925] 369—374. 1.)

* Természettud. Közl. XXVIII, 521.

OSSÈTES ET IAZYGES.

En 1886 parut dans le *Žurnal Ministerstva Narodnago Prosvješčeniija* (CCXVII, 232-83) l'étude remarquable de Vsevolod MILLER : *Vestiges épigraphiques des Iraniens dans la Russie méridionale*.¹ En utilisant les noms propres de la riche collection épigraphique de V. Latyšev² le savant russe réussit à démontrer que les Scythes du Pont-Euxin, dont l'origine iranienne avait déjà été reconnue par J. K. ZEUSS³ et K. MÜLLENHOFF,⁴ appartiennent réellement au groupe des peuples iraniens, plus précisément encore, il prouva qu'ils sont les ancêtres des peuplades iraniennes du Caucase connues aujourd'hui sous la dénomination d'*Ossètes*. Depuis cette publication le problème scytho-alano-ossète est resté à l'ordre du jour. Dans l'ensemble de la vaste bibliographie de cette question je me borne à relever les *Etudes ossètes* de Vs. MILLER,⁵ l'ouvrage historique de M. KULAKOVSKIJ,⁶ les livres M. ROSTOVCEV,⁷ et l'étude remarquable de M. VASMER ;⁸ cette dernière donne l'histoire très détaillée du problème.

Ces recherches intéressent vivement le monde savant hongrois ; en effet les relations fréquentes des Hongrois dans leur ancienne patrie située au nord du Caucase, entre le Don et le Kouban, avec les tribus alaines justifient cette curiosité. Ces rapports de voisinage sont attestés par certains mots d'emprunt que le hongrois a tirés de l'iranien occidental et dont quelques-uns (hongrois *asszony* « femme »,

¹ *Epigrafičeskie sljedy iranstva na jugje Rossij.* ŽMNP. 217 (1886), p. 232—83.

² *Inscriptiones Antiquae Orae Septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae.* Petropoli, I—IV.

³ *Die Deutschen und die Nachbarstämme.* München, 1837.

⁴ *Über die Herkunft und Sprache der Scythen und Sarmaten.* Berlin, 1886.

⁵ *Osetinskie etjudy.* Moskva, 1881—1887 ; voir surtout le troisième volume.

⁶ *Alany po svjedenijam klassičeskich i vizantijskich pisatelej.* Kiev, 1899.

⁷ *Ellinstvo i iranstvo.* St. Pétersbourg, 1918 ; *Iranians and greeks in the South Russia.* Oxford, 1922.

⁸ *Die Iranier in Süd-Russland.* Leipzig, 1923.

vieux hongrois *axsîn* «domina, hera» <ossète *äxsîn* «dame», *vād-axsîn* «reine des vents» | hongrois *híd* acc. *hidat*, vieux hongr. *héd* «pont» <ossète *χed*, *χid* id. etc., cp. Hermann Jacobsohn, *Arier und Ugrofinnen*. Göttingen, 1922; Hannes Sköld, *Die ossetischen Lehnwörter im Ungarischen*, Lund-Leipzig, 1925) trahissent par leur aspect phonétique l'origine ossète.

Or, nous sommes à même d'établir avec précision que les relations historiques des Hongrois et des Ossètes continueront dans la seconde moitié du XIIIe siècle, lorsque Béla IV, roi de Hongrie, désignera pour habitat aux tribus alaines des terres domaniales dans la région de la rivière Zagyva. Cette immigration dut avoir lieu parallèlement, ou à peu près, à celle des Comans; la simultanéité est prouvée par le fait que ces deux «nations» étaient munies dès l'origine d'une autonomie et d'une situation juridique identique; d'ailleurs l'ancienne loi hongroise ne fait aucune distinction entre *Cumani* et *Iazones*.^{*} Toutefois il est à remarquer que les Comans sont souvent mentionnés dans les lois et les chartes de la seconde moitié du XIIIe siècle, alors que les Iazyges se trouvent mentionnés la première fois dans une charte de 1323, émise par Charles Robert, roi de Hongrie.

Il est certain que les Iazyges hongrois pénètrent en Hongrie du côté de la Moldavie (Cumania Nigra), où la présence des tribus iazyges mêlées aux peuplades turques est abondamment témoignée par les sources historiques du XIIIe siècle.

Quant à la langue des Iazyges hongrois le manque de données historiques n'est pas moins embarrassant. Tandis que la linguistique peut reconstruire sans trop de difficulté le caractère de l'ancien dialecte ture des Comans, grâce à la riche collection de noms de personnes et de noms de lieu d'origine comane, qui nous est parvenue, les données concernant l'ancien parler iranien des Iazyges sont de beaucoup moins fréquentes et surtout moins utilisable au point de vue linguistique. L'assimilation des Iazyges au peuple hongrois eut lieu, paraît-il, plus rapidement que celle des Comans. Le silésien Wernherus, *consiliarius regius*, affirme, il est vrai, que les Iazyges de son temps (1543!) parlent leur langue originale, distincte du hongrois, mais cette assertion étonnante n'est pas confirmée par d'autres témoig-

^{*} Cp. I. GYÁRFÁS, *A jász-kúnok története*. Kecskemét, Szolnok, Budapest, 1872—1885 (= Histoire des Iazyges et des Comans), III, 17. — Mgr János KARÁCSONYI (*Magyar Kisebbség*, Lugos, II. (1923) 611) indique pour date de l'immigration iazyge — sans faire ses preuves — l'an 1285.

nages historiques.¹ Le hongrois ne paraît avoir conservé aucun emprunt iazyge, alors que la langue comane a fait passer quand même une vingtaine de vocables à la langue assimilatrice (cp. Gombocz, Mém. de la Soc. Finno-ougrienne XXX, 6; Gy. Németh, MNY. XVII, 22).

Toutefois le nom hongrois de la tribu: *jász* plur. *jászok* suffirait à lui seul à prouver l'origine ossète des Iazyges hongrois.²

On arrive à la même conclusion par l'analyse des vieux noms propres iazyges qui nous sont parvenus. A ce point de vue il importe surtout de mentionner deux chartes: celle de Charles Robert datée de 1323, dans laquelle le roi libérant quelques seigneurs iazyges de la compétence des fils de Keverge, les transcrit dans le rang des Iazyges enrôlés sous la bannière royale et leur concède le droit d'élire leur capitaine (cp. Gyárfás, o. c. III, 463—5; avec fac-similé). L'autre charte est datée du 28 février 1325; Iacobus Magister Cruciferorum de Strigonio (Esztergom) mande au roi qu'il vient de citer en justice les Iazyges de la région de Csaba (Gyárfás, o. c. III, 466—7. Cet auteur a publié tous les documents relatifs aux Iazyges et aux Comans dans son livre: *A jászok története*, t. III, p. 459—770).³

Il suffit de jeter un coup d'oeil rapide sur la liste des noms propres iazyges pour constater que dès la première période (commencement du XIVe siècle) la seconde génération porte, à peu d'except-

¹ Wernherus, *De admirandis Hungariae aquis* (ed. Schwandtner I, 847): «Porro extat nunc quoque Iazygum natio inter Hungaros, quos ipsi voce de-cur-tata *Iáz* vocant, ac retinent iidem etiamnum linguam suam avitam, Hungaricae dissimillimam».

² Le nom de peuple *jász* provient du russe par l'intermédiaire des langues slaves méridionales, cp. vieux-russ *jasi*, russe *jasy* «dénomination des Ossètes». Dans les sources arabes on trouve la forme *As* et *Tul-As*, cp. Melich, Magyar Nyelv VIII, 196. Marquart, Streifzüge 172, 495. Dans les chartes latines on trouve les formes: *jazones* (forme latinisée de hongrois *jász*; une seule fois aussi *jazini*, cp. Fejér, Cod. Dipl. Regni Hung. VIII, 4: 644), *philistaci* (1365: universos Philisteos seu Iazones de civitate Bidiniensi, Gyárfás, o. c. III, 501; 1393: *Phylisteos* seu Iazones, ibid. III, 520) ou *philistini* (1357: Wrs Wajvodae *Philistinorum* ibid. III, 495). Cette dénomination curieuse et jusqu'à présent inexpiquée se trouve aussi chez Dlugosz: «Item Dressa cuius fons circa Drogum opidum, ostium prope *Jasky-Torg* in Pruth, alias *Philistinorum forum*», cp. Gyárfás, l. c. III, 19; Kulakovskij, Alany 72, Melich, Magyar Nyelv VIII, 262.

³ Il convient de mentionner à ce propos la conférence du prof. V. J. LAMANSKIJ, faite au XIe congrès archéologique russe à Kiev (*L'origine iranienne des Iazyges hongrois*). Le texte de cette conférence n'est pas à ma disposition, mais le rapport très détaillé de J. JANKÓ (Archaeológiai Értesítő. Új folyam, XX, (1900), 121) montre que Lamanskij ne pouvait citer la charte décisive de l'an 1323 que d'après l'édition fautive de G. Fejér (Cod. Dipl. VIII, 3: 472—4), qui défigure entièrement les noms propres iazyges. — Soit dit en passant que le nom de lieu *Jászó* (com. Abauj) n'a rien à faire avec *jász*; ce rapprochement de Lamanskij est en tout cas erroné. *Jászó*, mentionné déjà en 1243 (Endlicher, Mon. Arpadiana 462) est un mot composé: *jó* «rivière + *aszó* «vallée», cf. Pais, Magyar Nyelv VIII, 396, Horger, Magyar Nyelv IX, 115.

tions près, des noms chrétiens, usités surtout dans l'église orientale: *Demetrius* filius Gubul, *Stephanus* filius Beegzan, *Andreas* filius Chakan, *Demetrius* filius Keyan etc. Le serviteur du iazyge Byk s'appelle *Karachinus* (<slave *Kračin*, cp. Melich, Magyar Nyelv II, 57).

Il faut ensuite éliminer de la liste les vieux noms propres hongrois et comans: 1323: *Chamaz* Gyárfás, o. c. III, 463 — 1296: *Chamaz* Wenzel, Cod. Dipl. Arpadianus XII, 599 | 1323: *Chakan* Gyárfás l. c. — 1236: *Chakan* Wenzel, o. c. VII, 25, cp. Gombocz-Melich, Magyar Etym. Szót. I, 806 | 1323: *Ivachan* — *Iwachon*, *Ivachun*, *Ivahan*, nomen viri, Kovács, Index | 1323: *Keverige*, seigneur iazyge, Gyárfás, o. c. 45, 463 — 1138/1329: *Keuerreg*, *Keuerug*, servi in villis Bata et Seer, Knauz, Mon. Eccl. Strigoniensis I, 91 | 1335: *Sandur* jazonem, Anjoukori Okmt. III, 203 — hongr. *Sándor* 'Alexandre' | 1323: *Kurman*, seigneur iazyge — coman **Kurman*, cp. turc *kyr* 'gris' + *-man* suff. dimin., p. ex. osm. *kodža-man* «énorme», *kara-man* «très brun», etc. Deny Gramm. turque 326 | 1323: *Arpan* <? turc *arpa* «orge» (cp. le nom propre vieux hongrois *Árpád* Magy. Etym. Szót, I, 444).

Je cite enfin les noms propres iazyges, dont l'origine ossète, à mon avis, ne saurait être contestée:

Furduh (1323: *Iwachan* filius *Furduh*, Gyárfás o. c. III, 463; *Furduk* ibid. p. 44 est une faute d'impression; cp. le fac-similé) = ossète **Furt-ug* ou **Furt-yg*; oss. *furt* «fils» = av. *puθra*, skr. *putra*. Dans une inscription de Tanaïs: *Φούρτας*, fils d'Agathos, Justi, Altiran. Namenb. 106, Latyšev o. c. II, 275; *Παδαμόφουρος*, chef d'une confraternité à Tanaïs, Justi 257, Latyšev II, 264 (= «fils du prince»). Quant au suffixe *-yg* = oss.-occ. *-ug*, *-ig*, cp. *nām-ug* «grain», *mās-ug* «tour» (*-ug*, *-ig* «totes Sekundär-suffix ohne besondere Bedeutung aus altossetischer Zeit», Miller, Die Osseten 90). Ce rapprochement se trouve déjà dans la conférence citée de Lamanskij.

Hurz (1323: *Hurz* filius *Znagan*, Gyárfás o. c. III, 463) = oss.-or. *zorz*, oss.-occ. *zvarz* «bon» (= zd. *hu* + *varaz* «wirkend»).

Znagan (1323: *Andreas* filius *Znagan*; Gyárfás o. c. III, 463 donne *Zuagan*, mais le fac-similé de la charte semble favoriser la première lecture) = oss.-or. *znag*, oss.-occ. *āznag* (avec *ā*- prothétique, cp. Miller, o. c. 15) + suff. *-on* = persan *-ān* Miller, o. c. 92.

Ambultan (1323: *Chareth* filius *Ambultan* Gyárfás o. c. III, 463; dans la rénovation de la charte de l'an 1669: *Ambustán*), cp. le nom scythe **Αμβουστός* Justi o. c. 14, Latyšew II, 264 (< oss. *āmbuzun* «croître», Miller, ŽMNPr. 1886, p. 249, Vasmer, Die Iranier in Südrussland 31).

Mokzun (1323: Poulus filius *Mokzun*, Gyárfás, o. c. III, 463 < ? oss. *maɣz* «cerveau» (= zd. *mazgō*, v. sl. *mozgū*, Miller, o. c. 32).

Zudak (1325, Gyárfás o. c. III, 467; dans la charte de l'an 1323: *Zaduk* filius Kalhen; probablement le même nom) = oss. *suɣdäk* «saint» (= zd. **suɣda-* «saint, pur», Miller o. c. 6); cp. *Σουδαία* (aujourd'hui *Sudak*), ville de la Crimée, Vasmer, o. c. 71—2.

Zakaran (1323: *Zakaran* filius Chakan, Gyárfás III, 463) ~ ? oss.* *saxaron*, dérivé de *saxar* «ville» (= pers. *šehir*); avec le même suffixe oss. *kävon* «dem Dörfe gehörig» < oss. *käu* «village» Miller o. c. 92.

Keskene (1323: Jacobus filius *Keskene* Gyárfás o. c. III, 463; au XVIIe siècle encore *Keskeny* est un nom de famille parmi les Iazyges hongrois; communication de M. É. Györffy) < iran. *Kiškēn*, *Kešken* Justi, Namenb. 164. Ce rapprochement se trouve déjà chez Lamanskij.

Larzan (1323: *Larzan* filius *Zokan*, Gyárfás, o. c. III, 463) ~ pers. *larzān* «tremens, tremebundus» (dérivé de *larzīdan* «tremere, timere» Vullers, II, 1087). La présence de noms propres persans dans l'onomastique alaine ne serait pas surprenante.

Je donne enfin la liste des noms Iazyges dont l'explication me paraît difficile pour le moment: 1323: *Zokan*, *Chareth*, *Gubul*, *Beegzan*, *Kalhen*, *Magar* (on ne doit pas songer à *magyar*, dont la forme contemporaine était *mogyer*); 1325: *Chatharch*, *Byk*, *Chywach*, 1370: *Bondogaz*, 1409: *Bandagaz*, Gyárfás o. c. III, 505, 559.

Nous sommes à même de prouver que de très bonne heure déjà (probablement avant l'immigration des Iazyges) des tribus alaines ont été assimilées par les Comans. On trouve en effet dans plusieurs comitats de la Hongrie historique des villages portant les noms *Oszlár*, *Eszlár*: *Eszlár*, com. Szaboles, autrefois *Oszlár* (1332—7: *Azlar*, v. Csánki, Géogr. hist. de la Hongrie I, 514) | *Oszlár*, com. Somogy (1229: *Azalar*, 1272: *Azlar* Csánki o. c. III, 633) | *Oszlár*, com. Somogy, dans le voisinage de Balaton-Újlak, Csánki, l. c. | *Oszlár* com. Borsod, Csánki, o. c. I, 177 | *Oszlár* com. Temes (vieilles graphies *Ozlar*, *Hozlar*, *Huzlar* Csánki, o. c. II, 55). Les données citées prouvent que la forme primitive (vieille-hongroise) de ce curieux nom de lieu était *Aslar*. Or, on sait que sur les territoires tures des mots en pluriel comme noms de lieu sont assez fréquents: *Arnautlar* en Bulgarie, «des Arnauts», c'est-à-dire «village des Arnauts» | *Tazlár* com. Pest, dans la Petite Comanie, = coman *tazlar* «les chauves» etc. Il est donc évident que le nom de lieu *Aslar* est le pluriel ture de *As*, dénomination turque des Ossètes et signifie: village des Alains.

(Megjelenet: Revue des Études Hongroises III, [1925] 5—10. 1.)

A MAGYAR ILLABIÁLIS *á* TÖRTÉNETÉHEZ.

(Felolvastatott a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1925. márc. 9-i ülésén.)

Néhány nap múlva harminc esztendeje lesz annak, hogy SZINNYEI JÓZSEF *Hogy hangzott a magyar nyelv az Árpádok korában?* c. nevezetes tanulmányát a M. Tud. Akadémia I. osztályának 1895. március 4-i ülésén bemutatta (l. Nyr. XXIV, 145—56, 193—205 és külön). Voltaképpen ezzel az értekezéssel indul meg az Árpád-kori magyar hangtörténet tudományos bűvárlata.

SZINNYEI értekezésének, mint a későbbi hangtörténeti kutatásokból egyre világosabbá vált, egyik legnevezetesebb és legtermékenyebb megállapítása, ill. feltevése az volt, hogy az Árpád-kori magyar nyelv hangrendszerében a hosszú illabiális *á* mellett a rövid illabiális *a* is megvolt, amelyet az emlékek következetesen latin *a* (és sohasem *o*) betűvel jelölnek. Különösen három esetben jelölik az emlékek a mai *á* hang Árpád-kori előzőjét következetesen latin *a* betűvel: 1. a szóvégen (*fa, uta, vola* stb.); 2. jövevénytörzsekben (*angel, paradisum* HB. stb.); 3. az utolsó szótag hosszú *á*-ja előtt (*zakadat, halál* stb.). V. ö. Nyr. XXIV, 148—54, NyK. XXVII, 241—2, XLII, 9—16. SZINNYEI e harmadik tételéhez fűzöm alábbi fejtegetéseimet.

Mindenekelőtt meg kell állapítanom, hogy az *a—á* hangjelölés (vagyis az *á—á* ejtés) az Árpád-korban nem annyira következetes, kivétel nélküli, mint ahogy SZINNYEI szavaiból s kül. a NyK. XLII, 11—13. lapjain közölt gazdag példagyűjteményből következtethetnők: az *o—á* jelölésre (tehát az *o—á* ejtésre) is találunk jócskán példákat. Más szóval a mai *a—á* típusú szavak Árpád-kori előzőiként nemcsak *á—á*, hanem *o—á* típusú szavakat is találunk: a mai *halál, halász, szakadát, agár, apát* az Árpád-korban *halal, halaz, zakadat, agar, apat*, de a mai *Abád, Alpár, apa* Anonymusnál *Obad, Olpär, opa*, a mai *csalán* a Vár. Regestromban *Soluhan*, a mai *patkány, Radvány* 1211-ben *Potcan, Rodoan* stb. Hogyan magyarázandó e kettős megfelelés?

Kapcsolatos ezzel a megfejtésre váró második probléma is. SZINNYEI NyK. XLII, 30 megállapította, hogy az Árpád-kori *hálál, hálász, szakadát*

típusú szavak első szótagbeli illabiális *a* hangja a következő szótag hosszú *á*-jával kapcsolatos: *halal*, de *Holutuuag* (1214), *holz* HB.; *halaz*, de *Holostow* (1269). *zakadat*, de *zocoztia* HB. A kérdés mármost az, hogy az idézett szavak első szótagbeli *a*-ja etimológikus hang-e, amely e speciális hangtani helyzetben (a következő szótag hosszú *á*-ja előtt) megmaradt, vagy pedig hasonulással van-e dolgunk: az *á*-hangzós szótag előtti illabiális *a* nem eredeti hang, hanem *o*-ból (SZINNYEI NYK. XLII, 30 szerint *á*-ból) illeszkedés útján keletkezett?

Hogy a felvetett kérdésekre kielégítő feleletet kaphassunk, csak azokat a szavakat szabad figyelembe vennünk, amelyeknek eredete ismeretes s melyekre az Árpád-korból lehetőleg egykorú és hiteles emlékekből elegendő adat áll rendelkezésünkre. A problémának ilyen pontos időbeli elhatárolása annál ajánlatosabb, mert meggyőződésem szerint a mai nyelvjárások egy részében megfigyelt hasonló asszimilációs változásoknak (pl. *apa* ~ *apám*) az Árpád-koriakkal semmi kapcsolatuk sincsen.

*

Vegyük mindenekelőtt azokat a két- vagy többtagú szláv jövevényszavakat vizsgálat alá, amelyek nyelvünkbe a X—XI. század folyamán *o*—*a* vagy *o*—*ā* vokalizmussal kerültek át.

1. *agár* (*agárd*): 1193/1464: «Hec igitur sunt nomina prediorum... Sag *agar* Boclar» Mon. Strig. I, 142, (Oklsz.); 1193/1464: «In *agar* iuxta ferteu» Mon. Strig. I, 145 (Oklsz.) | 1211: «joubagiones... Vendug *Agard* NyK. XXXIV, 401, PRT. X, 515 (Oklsz.) | 1219: «pristaldus *Agard* de eadem villa Zamtow» Vár. Reg. 114. §; 1220: «pristaldus *Agard* de villa Medies» Vár. Reg. 121. § | 1256: terra *Agar* W. VII, 429 (Oklsz.) | 1275: terra *Agar* W. XII, 132, Cs. III, 315 | 1326: Cheuzagar felde AO. II, 258 (Oklsz.) | 1337: *Agarhow* AO. III, 368 (Oklsz.) stb. < szláv **ōgārī*, v. ö. szerb szerk. egyh. szláv *ogarī*, szerb *ogar*, szlov. *ogar* stb. l. EtSz. I, 23.

2. *apáca*: 1256: *appacchafalua* (Oklsz.) | 1266/1297: *Apachasumlo* (Oklsz.) | 1270: *Apacha* Somlyo HO. 59 (Oklsz.) | 1272: *Apacha* Somlyo Mon. Strig. I, 591 (W. VIII, 402) stb. < róm. kat. szláv **ōpātica*, kat. szerb. *ōpatica*, kaj-horv. *opatīca* stb. EtSz. I, 107.

3. *apát* (*apáti*): 1211: *Apatfeereh*, *Appatfeereh* NyK. XXXIV, 394, PRT. X, 508 | 1221: *Apat* szn. Oklsz. | 1222: *apaty* Oklsz. | 1230, 1231, 1240: *Apati* (*y*) Oklsz., PRT. X, 526 | 1237: *apathalmafa* Oklsz. | 1240 k.: *Apat* szn., *Apat* toa Oklsz. | 1263: *Apatunukaya* Oklsz. | 1293: *Apat* rewy Oklsz. < róm. kat. szláv **ōpāt*, v. ö. horv. *opat*, szlov. *opāt* EtSz. I, 110.

4. *Bogát*: 1055: *bagat* mezee | 1083—95: villa *Bagag* MELICH, Szl. Jöv. II, 105 | 1200 k.: *bulsuu filius bogat*, Anonym. 41, 53 | 1211: *Bogat* szn. NyK. XXXIV, 402, PRT. X, 505 | 1220: villa *Bagad*, *Bogad* Vár. Reg. 54. § | ? 1229: villa *Bagat* W. VI, 469 | 1239: *Bagath*, *Bagat* hn. W. II, 96 | 1261: *Bagat* hn. W. III, 3 | Kézai ed. Flor. 60: *Bagath*... generatio. MELICH, Szl. Jöv. II, 105, 180 és EtSz. I, 443 szerint szláv eredetű szn. (v. ö. szláv *bogatu* «reich»). Hogy mely szláv nyelvből került hozzánk, azt nem tudjuk.

5. *Komárom*: 1075/XIII. sz.: *camarum* Mon. Strig. I, 55; *camarienses* u. o. I, 58 | 1200 k.: *camarum* Anonym. 15. § | 1218: castrum *Kamar-niense* Mon. Strig. I, 219 | 1267: *Camarun* Oklsz. (az *aranyos* címszó a.) | 1268/1347: *Camarun* (többször) Mon. Strig. I, 551, 559 | 1316: *Kamaron* AO. I, 400 | 1317: *Kamarun*, *Camarun* u. o. I, 444, 445 | 1323: *Kamarun* u. o. II, 80. Az 1317. évi *Kumarun* adat (AO. I, 441) talán csak a közlő hibás olvasata *Kamarun* h.

Noha eredete nincs véglegesen tisztázva, annyi kétségtelennek látszik, hogy szláv eredetű helynév s a szláv *komarŭ* 'die Mücke' szóval függ össze.

6. *pogány* (*pogánd*): a bakonybéli összeírás első részében (JAKUBOVICH: MNy. XX, 15. sz. a XII. század közepéről): *pagandi* szn. | 1181: *uille pagan* Oklsz. | 1211: *Pagan* szn. NyK. XXXIV, 411, Oklsz. | 1244: *Paganser*, *Paganzer* CD. IV, I: 351 | 1264: *paganser* (kétszer) Oklsz. | 1292: *Pagan* poss. W. X, 106 | 1299: *Pagan* Oklsz. Az első o-s alak 1329/1417-ből: *Pogan* Oklsz. [az ejtett alakok sorrendje tehát: *págán*, az Árpád-kor vége felé *pagán*, majd később *pogan(y)*] < szláv *poganŭ*.

7. *szakács*: 1138/1329: *Sacas* szn. (= ? szakács) Mon. Strig. I, 96 | 1240 k.: *Zakac* hn. Oklsz. | ? 1263: *Zakach* CD. IV, 3: 176 | 1286: *Zakach* hn. Oklsz. Az 1211. tihanyi összeírás *Zobas* adatot (W. I, 122, PRT. X, 514), amelyet ERDÉLYI NyK. XXXIV, 416 *Szabás*-nak olvas, a PRT. X, 377 aligha helyesen, *Szakács*-nak értelmez < szl. *sokačijŭ*.

Nehéz eldönteni, hogy ebbe a csoportba tartozik-e a *számár* szó; kétségtelen ugyan, hogy végső forrása az ol. *somaro* (= klat. *sagmarius*), de az átvétel útja-módja nincs tisztázva.

8. *számár*, *Szamárd*: 1082: *Scamard* HO. IV, 6 (hamis okl., v. ö. SZENTPÉTERY, Regesta 9) | 1138/1329: *Zamar* Mon. Strig. I, 91 | 1171: villa *Zamard* Oklsz. | 1211: stagnum *Somardy*, piscinam *Somardy* Oklsz., NyK. XXXIV, 399 | 1229: *Zamard* Oklsz. | 1231: *Zamard* HO. I, 10 | 1234—70: *Samard* AO. II, 21 | 1240 k.: in villa *Samard* Oklsz. | 1269: *Zamar* vth. u. o. | 1292, 1295: *Zamard* Oklsz. | 1292: *Zamarwar* Oklsz. Eredete nincs tisztázva. A szlov. *somár*, a tót és hazai kisorosz *somár*

'asinus', valószínűleg magyar jövevények, v. ö. ASBÓTH, NyÉrt. XX, 3: 95 (MELICH, Szláv Jöv. I, 168—71, SZINNYEI, NyK. XLII, 33 megfordítva, a magyar szót a szláv-ságból származtatja). ASBÓTH, i. h. (és KÖRÖSI Nyr. XIV, 68, ol. el.) szerint a. m. *számár* közvetlenül az ol. *somaro*, *somar* átvétele, de e feltevést a m. szó korai előfordulása megnehezíti.

Ha a közölt adatsoron végigtekintünk, megállapíthatjuk, hogy a tárgyalt szláv jövevénytörzsek első szótagbeli *o* hangja az egész Árpád-koron végig *a* betűvel van jelölve, tehát illabiális rövid *á*-nak hangzott. Nyilvánvaló, hogy ez az *o > á* változás nem önálló, hanem asszociatív hangváltozás, a következő szótag hosszú *á*-jának hatása alatt. Hogy csakugyan regresszív magánhangzó-hasonulással van dolgunk, azt kétségtelenné teszik azok a fgr. szókészlethez tartozó igék is, amelyeknek eredeti *o* tőhangzója az *-ál*, *-ász*, *-át*, *-más* képzős származékokban következetesen *a* betűvel van jelölve, tehát *á*-nak hangzott:

9. *adó*: 1221: *Odou* Oklsz. | 1270: *Hodov* PRT. X, 533, Oklsz. — *adjon*: *oggun* HB.; — *adta*: *odutta* HB. — *adott*: *odut* HB. — *adomás*: 1211: *Adamus* pulsator, *Adomas*, sutor, PRT. X, 506, NyK. XXXIV, 401, Oklsz. | 1221: *Adamus* W. I, 173. Kétségtől az *ad* ige származékával van dolgunk, nem pedig az *Ádám* kn. latinos alakjával, mint Kovács, Index és Oklsz. (kérdőjellel) gondolja (ez utóbbi *Adamus*, v. ö. 1240, 1237—70: *Adamus* Oklsz., W. II, 7, VIII, 206; l. GOMBÓCZ, MNy. XXI, 129). A fgr. alapnyelvi tőhangzó — a lpN. *vuōv'det*, f. *anta*-, md. *anda*-, zürj.-votj. *ud*- után ítélve — **ā* (így SETÄLÄ, JSFOu. XIV, 3: 25, GOMBÓCZ, NyK. XXXIX, 247, 249) vagy még zártabb *o*-féle hang volt (így WIKLUND, UL. 136, JACOBSON, Arier u. Ugrofinnen 38).

10. *halas*: 1368/1347: *Holostow* Mon. Strig. I, 557 | 1269: *Holostou* | 1283: *Holosthow* Oklsz. — *halász*: 1193/1464: *halaz* Mon. Strig. I, 142, 145 | 1231: *Halazu*(t) | 1235 k.: *Halas* | 1240 k.: *Halas* Oklsz. a *halas* címszó alatt | 1254, 1256, 1283, 1293: *Halaszteluk* stb. l. SZINNYEI, NyK. XLII, 30. A fgr. alaphang (v. ö. lpN. *guölle*, f. *kala*, md. *kal*. cser. *kol* stb.) **ā*, vagy **o* volt. V. ö. a 9. cikket.

11. *halsz*: *holz* HB. — *hal*: 1300 k.: *hul* ÓMS. 28, *hol* u. o. 31 — *holt*: 1138/1329: *Holut* wag Mon. Strig. I, 98 | *choltat* HB. 7 — *halni*: 1355: *Holnyahagow*, 1357: *Holniahagiou* Oklsz. — *halál*: *halalut* HB. 9, 11, *halalaa* u. o. 7, *halalnec* u. o. 7, 13 | 1300 k.: *halal* ÓMS. 21, 36, *halallal* u. o. 29 | *halalanoch* Gyul. Gl. III, 5 | 1347: *Halalwolg*, 1357: *Halalwewlgh* Oklsz. — *haláld*: 1138/1329: *Halaldi* Mon. Strig. I, 91 | 1152: *Halaldi* Oklsz. | 1211: *Halald*, *Halalud* PRT. X, 512, NyK. XXXIV, 406 | 1234/1243: terra *Halald* W. VI, 548 — *halálos*: 1213: *Halalus*,

pristaldus Vár. Reg. 272 | 1232: *Halalus* Mon. Strig. I, 287 (Oklsz.). A fgr. alaphang (v. ö. f. *kuole-*, md. *kulo-*, cser. *kol-*, zürj.-votj. *kul-* stb.) *o* (vagy *o*-féle hang) volt. V. ö. Gombocz, i. h. 261.

12. szakasztja: *zocostia* HB. — *szakadát*: 1055: *zakadat* (kétszer) | 1211: *Zacadat* NyK. XXXIV, 400 | 1231: *Zakadath* W. XI, 232 | 1257/1284: *Zakadath* W. VII, 475 | 1268: *Scakadat* HO. VIII, 116 (Oklsz.) | 1274: *Zakadath* HO. VIII, 164 (Oklsz.) | 1275: *Zacadat* Zala-okl. I, 77 (Oklsz.) | 1284: *Sakadoch* CD. V, 3: 262 (?) | 1284: *Sakadath* (Oklsz.) | 1291: *Zacadath* CD. VII, 5: 495 | 1293: *Zakadath* Oklsz. Eredete ismeretlen, de bizonyos a magyar nyelv eredeti szókészletéhez tartozik.

13. *vagy*: 1174: *Numwog* Oklsz. (?) | 1211: *Mauogi*, *Mauogy* NyK. XXXIV, 409, Oklsz. | 1211: *Nemuogr*, *Numuogi* NyK. XXXIV, 410 | 1252: *Mawag* Oklsz., OL. D. 369 (?) | *uog* KTSz. NAGY GYULA szerint (RMKT. I², 62; ZOLNAI, Nyr. XXIV, 113, 118), de: *uoc* RMKT.² I, 59 — *vagyon*: *vagun*, *uagu(n)* KTSz. — *vagyunk*: *uogmuc*, *vogmuc* HB. — *valék*: *volek* ÓMS. — *vala*: *vola* HB., *uola* HB. — *volna*: *uolna* KT. — *való*: *uolov* HB. | 1211: *Numuolou* Oklsz.: *Nomuolou* NyK. XXXIV, 410 | 1219: *Numuolohod* Vár. Reg. 45 | (*v*)*olo*, *vol(o)* KTSz. — *valál*: 1300 k.: *ualallal* ÓMS. | *walacnok*, *walaknok* (kétszer) Gyul. Gl. A fgr. alaphang (v. ö. f. *ole-*, md. *ul'e-*, cser. *ul-* stb.) *o*-féle hang.

Megemlíthetjük ezzel kapcsolatban még a HB. *hadlana* alakját s a *Hallomas* személynevet (1280, 1281, W. XII, 317, 349). A *hall* ige tőhangzója eredetileg kétségkívül zártabb volt: *o* (a fgr. alaphang *u*, v. ö. f. *kuole-*, lpN. *gullat*, md. *kul'*, NyK. XXXIX, 267). Hasonlóképpen: 1211: *Aratas* szn. (olv. *arátás*) NyK. XXXIV, 401, holott az *arat* ige eredeti tőhangzója *o*, v. ö. tör. *ora-*, *or-*, EtSz. I, 124. A rövid illabiális *á* történetét tisztázta MELICH JÁNOS eleddig még — sajnos — nyomtatásban meg nem jelent *Jávor*, *juhar*, *ihar* c. felolvasásában. Kétirányú fejlődést állapított meg; az *á* egyrészt megnyúlhatik: *á* > *á* (ősm. *szám*, *áruk* [*<*bolg.-tör. **sam*, **aruk*]*>* *szám*, *árok*, *mák*, *bánya* [*<*szl. *makū*, *bána*]; másrészt a XI–XII. század folyamán *o*-vá változott (pl. *Taasz* Const. Porph. [*<*tör. *Taş*]*>* *Tosuz* Anonym.; *Achtum* Vita S. Ger. [*<*tör. **Altum*]*>* *Ohtum* Anonym.). Ez az *á*-ból lett *o* éppúgy fejlődött tovább, mint az eredeti *o*: vagy megmaradt (pl. *bot* [*<*szl. *batu*; *Osl*, *Ostffy* [*<*tör. *Aşlu*], vagy a XIII–XIV. század folyamán *á*-vá változott (*Tosuz* *>* *Tas*, *Ohtum* *>* *Ajton*).

Ezzel szemben az *agár-*, *halál*-féle esetekben az *o*-ból hasonulás útján keletkezett illabiális *á* az egész Árpád-koron keresztül megőrzi hangszínét s a XIII–XIV. század határára — közbeeső *o*-fok nélkül — *á*-vá lesz: *ágár*, *hálál* *>* *agár*, *halál*. Persze az *á* *>* *a* változás korát, mivel

a helyesírásban nem tükröződik, csak hozzávetőlegesen s közvetve határozhatjuk meg.

A most említett $\bar{a} - \acute{a} > a - \acute{a}$ fejlődés mellett a másik lehetőség a tőszótag megnyúlása: $\bar{a} - \acute{a} > \acute{a} - \acute{a}$. Erre biztos példáink:

14. *bálvány*: 1055: *baluana*, *baluan* | 1075/XIII. sz.: uilla *balwan* Mon. Strig. I, 55 | 1093 (PRT. I, 599. sz. 1083—95): *baluanis* Oklsz. | 1109: *baluan* Oklsz. (az adat, úgy látom, nem a N. Múz. eredeti, hanem az Orsz. Lev. hamis példányából való) | 1222: *Baluanus* | 1265: *Balwankew*, 1265/1272: ad *Balwankure* Oklsz. stb. — JERNEY 1211-ből *Bolvanus* alakot idéz, de a tihanyi összeírásban ERDÉLYI, NyK. XX IV, 395 és W. I, 116 szerint is *Balanus* van. A felsorolt adatok részben *bálván*, részben (később) *bálván*-nak olvasandók. Ha a Jord. K. *bolwal* és a Nomencl. 1629 *balvány* alakja nem írás-, illetve nyomtatási hiba, arra következtethetnénk, hogy a *bálvány* alak mellett vidékenként *balvány* (mint *agár*, *halál*) is élt.

A szlávuságból két alak is kínálkozik a m. szó forrásául: egyh. szl. bolg. *balvanŭ*, szerb *bálván*, *bàvan*, szlov. *balvān*, másfelől: egyh. s lát *bolŭvanŭ*, or. *bolvanŭ*, kaj.-horv. *bolvan* stb. EtSz. I, 262—3. A m. szó Árpád-kori írásváltozatai inkább *o—á* típusú szóra, tehát a *bolŭv nŭ* alakra utalnak.

15. *Árva*: 1267: «*possessiones. . . Arwa cum castro*» W. III, 156 | 1272: *Arva* u. o. IV, 1 | 1287: *Arwa* W. IX, 458 | 1345: *Arwa*, fluvius CD. IX, 1: 319 <valószínűleg tót. *Orava*, amely SCHACHMATOW Arch. XXXIII, 67 szerint (ism. MELICH, MNy. VII, 422) a kelta **arvos* 'der Schnelle' szóval függ össze. V. ö. EtSz. I, 149, HORGER, NyF. LXV, 14.

Valószínűleg idetartozik az *ábráz* és a *pászta* névszó is, noha mindkettőre aránylag kései adataink vannak: **ábráz* [első adat EhrK. 125: *abraz-ban*] <szl. *obrāzŭ* EtSz. I, 8 | *pászta* <szl. *postati* ASBÓTH, Nytud. I, 80, NyK. XLI, 317; MARIANOVICS, Nyr. XXXIX, 251, <bolg. *posta*. MELICH, MNy. VIII, 153.

*

Vizsgáljuk meg mármost azokat a jövevényszavakat, amelyek az Árpád-kor előtt vagy az Árpád-kor elején kerültek át nyelvünkbe s amelyeknek a vokalizmusa az átadó nyelvben nem *o—á*, hanem *á—á* volt. A legfontosabb adatok a következők:

16. *Aba*: 1086: *Oba* W. I, 35 | 1095: *Oba* Oklsz. | 1138/1329: *Oba* Mon. Strig. I, 91 | 1200 k.: *Oba* Anonym. 32. §, Thonuzoba u. o. 57. §, — 1222: de genere *Aba* Vár. Reg. 245 | 1226: *Aba* u. o. 343 | 1240, 1263, 1275: *Aba* Oklsz. | *Aba* Kézai ed. Flor. 15, 25, 26, 31, 47. §. — *Abád*:

1138/1329: *obad* hn. Mon. Strig. I, 91 | 1200 k.: *obad* Anonym. 57. §. | 1263: *Obad* hn. W. XI, 530 — 1138/1329: *Abadi* szn. Mon. Strig. I, 92 < tör. *Aba*, v. ö. EtSz. I, 2, GOMBOCZ, MNy. XI, 341.

17. *alma*: 1093: *predium... Almas* Oklsz. | 1174: *Almad* Oklsz. | 1193/1464: *almas* Mon. Strig. I, 144 | 1200 k.: *fluuium almas* Anonym. 26. §. | 1225: *Almafa* Oklsz. | 1229: *Olmas* Jerney, NySz. | 1231: *iuxta aquam Olma* W. XI, 229 | 1235: *Olmas* MFl. | 1248: *Holmas* ancilla (= almás?) W. VII, 274 | 1358: *Olma* CD. IX, 2: 710 | 1360: *Olmaz* u. o. IX, 3: 220 < tör. *alma* EtSz. I, 76.

18. *Alpár*: 1075/XIII. *piscatores... alparienses* Mon. Strig. I, 58; *Alpar* u. o. I, 56 | 1200 k.: *Olpar* Anonym. 14, 16, 30, 38, 40. §. | 1209: *predium alpar* Mon. Strig. I, 190 | 1266: *Olpar* CD. IV, 3: 319 < tör. *Alp-är* (v. ö. ótör. *alp-är* 'der heldenmütige Mann'), l. NAGY GÉZA, Turul IX, 98, 114, GOMBOCZ, MNy. XI. 346, EtSz. I, 85.

19. *Altmann*: 1213: *Oltuman* archidiac. de Zathmar Vár. Reg. 262 | 1234/1243: *Oltuman* W. VI, 548 | 1239: *Oltuman* de Wagkuz W. VII, 82 | 1243: *Oltoman* W. VII, 145 | 1247: *Olthman* de Eclý Mon. Strig. I, 370 | 1252: *Oltumanus* de gen. Gurka W. VII, 338 | 1252: *Olthuman* de Eclý Mon. Strig. I, 391 | 1261: *Oltumanus* W. XI, 513 | 1274: *Oltman* W. IV, 46 | 1276: *Olthoman* W. IV, 75 | 1277: *Altman* nob. poss. W. IX, 180. < ném. *Altmann* FÖRSTEMANN, Namenb. (v. ö. KÉZAI, De adu.: *Altmann* intrat de Fridbure), l. MELICH, SzlJöv. II, 135—6.

20. *Apa*: 1200 k.: *Opaforcos* Anonym. 25. §. | 1220, 1229: *Opa* szn. W. I, 168, Oklsz. < tör. *Apa*, v. ö. EtSz. I, 105, GOMBOCZ, MNy. XI, 344.

21. *csalán*: 1214: *Soluhan*, villa Vár. Reg. 296 (ugyane záránd-megyei falu 1234-ben *Salan*, 1299-ben Arky-*Chalan* W. VI, 547, X, 332).

A Vár. Reg. háromtagú névalakja (ha ugyan nem az 1550. évi kiadás olvasási hibája **Solahan* h.) feltehető tör. **čalyjan* (nem *čalajan*) pontos megfelelője volna. V. ö. EtSz. I, 828.

22. *oroszlán*: Vita S. Ger. 10. §: «ad quendam montem, quem postea *Orozlanus* noncupauit» Endl. 216 | 1256: *Orozlanus* W. VII, 431 | ? 1290 k.: *Orozlanhida* CD. V, 3: 514. — tör. *aryslan* MSFOu. XXX, 110.

23. *Oszlár* (> *Eszlár*): 1229: *Azalar* W. VI, 468, 1272: *Azlar* CD. V, 1: 253, 1275: *Ozlar* Somogy m. CSÁNKI II, 633 | 1332—7: *Azlar* Páp. tiz. I, 343, *Ozlar* u. o. 359, Szaboles m. CSÁNKI, I, 514 | 1447: *Ozlar* CSÁNKI I, 177, Borsod m. < tör. *Aslar* «a jászok, Jászfalu», v. ö. GOMBOCZ, Streitberg-Festschrift 110.

24. *Pázmány*, *Pazdán*. E személy-, ill. helynévvel bőven foglalkozott legutóbb MELICH, Századok LVIII, 705—8, Revue des Études Hongroises et Finno-Ougriennes II, 2. sz.; megleégszem azzal, hogy a fontosabb

személy- és helynévi adatokat időrendben közlöm: 1086/XIII. sz.: *Pozman* W. I, 36 | 1165: *Poznan* W. VI, 104 | 1220: *pristaldo Poznano* PRT. I, 647 | 1287: *Pazdan* de genere *Hunthpazdan* W. IX, 458 | 1293: a terris *Pazmani* W. X, 120 | 1298: *Paznan* W. XII, 620 | KÉZAI ed. MFlor. II, 94: *Pazman* | Képes Krón. ed MFlor. II, 130, Dubn. Krón. ed. MFlor. II, 34, 43, Pozs. Krón. u. o. IV, 28: *Paznan* | 1318, 1322: *Huntpazman* | 1349: *Pozman* AO. V, 263 < felném. *Pazaman*, I. MELICH, Századok LVIII, 710. A két testvér, *Hunt* és *Pazman* a magyar krónikák egybehangzó vallomása szerint Géza fejedelem idejében (971—997) költözött be hozzánk. Csupán a tőhangzót véve figyelembe, kétirányú fejlődést állapíthatunk meg: *Pázmán* > *Pázmán*, másfelől *Poznán*, *Pozdán* > *Pazdány*.

25. *Radvány*: 1086/XIII. sz. (?): *Rodoan* PRT. VIII, 267, W. I, 35 | 1131 k.: *Rodoan servus* PRT. VIII, 272 (v. ö. SZENTPÉTERY, Regesta 20 | 1137 (?): *Rodouan* W. VI, 83 | 1211: *Rodoan piscator* PRT. X, 509 | 1239: *Rodoman* W. VII, 84 | *Rodoan* KÉZAI, De adu. < cseh, lengyel *Radovan*, *Radowan*, szerb *Radovan*, MELICH, SzlJöv. II, 125—6.

Az eredmény bizonyos tekintetben kétségtől meglepő. Míg az eredet szerint o—á típusú szavaknál az egész Árpád-koron végig á—á vokalizmust találtunk, addig a most felsorolt, eredet szerint á—á (ill. á—á) típusúaknál az á tőhangzó éppen úgy fejlődik, mint azokban a szavakban, amelyekben nem követi hosszú ill. á: tehát vagy megnyúlik: *árpá* > *Árpád*, *Pázmán*, *Pázmán* > *Pázmán*, vagy o-vá lesz: *Álpár* > *Olpár*, *Ába* > *Oba*, *Obád*, *Rádován* > *Rodoán*, *Ászlár*—*Oszlár* stb. A további fejlődés folyamán ez az o vagy megmarad (pl. *Oszlár*), vagy nyiltabbá válik (*Alpár*, *Ábád*, *Radvány*).

Mármost megértjük a lát igének sajátos *Lotomás* származékát is.

26. *látó*: 1211: *Latou*, vdornicus NyK. XXXIV, 408, Oklsz. | 1346: Johannes filius *Lathow* Oklsz. — *latomás*: 1211: *Latamas*, két zalai, ill. három somogyi ioubagio, ill. vdornicus neve, PRT. X, 503, 504, 507, 515, NyK. XXXIV, 408, Oklsz. | 1222: *Latamas-um*, dusinicus, Vár. Reg. 328 | 1234—70: *Latamas* W. II, 10 | 1240: *Latamas* pistior Oklsz. ~ 1216: *Lotomas* pristaldus (olv. *Lotomás*) Vár. Reg. 238 | 1217: *Lotomas* legatarius u. o. 209. A *lát*, *látó* és a *Lotomás* alakok eltérő tőhangzóját megértjük, ha feltesszük, hogy az igető eredeti alakja **lát*, amelynek a tőhangzója egyfelől megnyúlt *lát*, másfelől a *Latomás* származékban a harmadik szótag hosszú á-ja előtt szabályosan o-vá változott.

(Megjelent: Emlékkönyv dr. gróf KLEBELSBERG KUNO negyedszázados kulturpolitikai működésének emlékére [Budapest, 1925] 155—161. l.)

SLAVO-TURCICA.

1. Staroruskie *bračinz*.

W «Materiałach» Sreznewskiego znajdujemy wyraz staroruski *bračina* (od XII w. często; także *bračinz*; *bręčina* raz jeden z XII w.) 'šełkovaja tkań, rod parči, sericum'. Wyraz znany także ze staroserbskiego: *bračin* 'neko tkańe, jamačno svila' (często w XV—XVI w.) Rječnik. Wymieniony tu słownik odsyła do łac. *barracanus*, *barchanus*, węg. *bársony*. Berneker, Et. Wb. I, 80, zestawia wyraz rusko-cerk.-słow., nie o wiele prawdopodobniej, z rus. gwar. *bráki* 'spodnie' (u Dala ze znakiem zapytania), a jako ostatnie źródło podaje łac. *brāca* 'Hose, Pluderhose', wł. *braca* pl. *brache* 'Hose, Windeł'.

Pragnąłbym dla wyrazu rus.-cerk.-słowiańskiego przedstawić inną etymologję, zdaniem mojem bardziej przekonywującą, przynajmniej pod względem znaczenia. Mam na myśli wyraz czuwaski *purźēn* 'jedwab, aksamit'. W rękopiśmiennym wokabularzu rosyjsko-czuwaskim i czuwasko-rosyjskim A. Ahlqvista znajdujemy formy *pórśin*, *pórśun*, *pórśum* (por. Wichmann, Mémoires de la Société Finno-Ougrienne = MSFOu. XXI, 49), Золотницькій, Корневой чувашско-русский словарь 50 podaje поръзен. Munkácsi, Nyelvtudományi Közlemények = NyK. XXI, 18, 20 *pórźēn*, Ашмаринъ, Матеріалы для изслѣдованія чувашскаго языка р. X *porźēn*, *purźēn*, Никольскій, Русско-чувашскій словарь 623 *purźēn*. Staranniej transkrybują: Gy. Mészáros, Csuvás népköltési gyűjtemény II, 75 *pūrźēn* i H. Paasonen w swoim wzorowym słowniku, Csuvás szójegyzék 108 *purźēn* (ž = szczelinowa bezdźwięczna lenis; ̣ = samogłoska zredukowana welarna; słabej palatalizacji *n* Paasonen nie zaznacza).

Staroczuwaską postać wyrazu *purźēn* można łatwo zrekonstruować. Wiedząc, że czuwaskie *p-* odpowiada pierwotnemu protobułgarskiemu wzgl. pratureckiemu *b-* (por. czuw. *puś* 'głowa', *par* 'jeden', *pyt* 'zapaść' || kazańskie *buš*, *bər*, *bat* itd.), czuwaskie *y* (*o*) w pierwszej zgłosce pierwotnemu *a* (por. czuw. *suŷal* 'broda', *śurāt* 'rodzić' || kaz. *sakal*,

jarat itd.), a czuwaskie *r̥* pierwotnemu *rĕ* (por. czuw. *p̥r̥ža* 'groch', *por̥ža* 'pchla' || kaz. *burčak*, *börčä* itd.), możemy jako postać staroczuwaską wzgl. protobułgarską przyjąć z dużym prawdopodobieństwem *barčyn*. Utwierdzają nas w tem języki ugro-fińskie. Wyraz czuwaski dostał się mianowicie w rozmaitych czasach do trzech języków ugro-fińskich. W czeremiskim odzwierciedla się forma nowoczuwaska: czer. (Birk) *por̥s̥en*, czer. (Perm) *por̥sen*, czer. (Urżum) *por̥s̥en*, górsko-czer. *par̥s̥en* 'jedwab' < czuw. *pur̥ž̥en*, zob. Räsänen, Die tschuwassischen Lehnwörter im Tscheremissischen, MSFOu. XLVIII, 180. Natomiast odpowiednie formy wotjackie (*burč̣in*, *burč̣in̄*, *burč̣in*) wskazują na starszą formę czuwaską z początkową spółgłoską dźwięczną: *burṣin* albo *burč̣in*, zob. Wichmann, Die tschuwassischen Lehnwörter in den permischen Sprachen, MSFOu. XXI, 49.

Na jeszcze starszą formę wyrazu czuwaskiego, wzgl. protobułgarskiego, wskazuje węg. *bársony* 'aksamit, jedwab'. Węg. *bársony* (i podobne *bársonyos*, nomen possessoris) poświadczone jest pierwszy raz w dokumentach z pierwszej połowy w. XIII: 1221: «... quadam terra nomine *Barsun*» (czytaj: *bāršun*); 1221: «in predio *Barsunus*» (czyt.: *bāršunus*), zob. Wenzel, Codex diplomaticus Arpadianus I, 172, 180, Knauz, Monum. Eccl. Strigoniensis I, 231, Szamota-Zolnai, Oklevélszótár 53. Kézai w swojej Kronice z r. 1285 objaśnia nazwę miejscową w drodze etymologii ludowej: «Mons vero *Barsunus* propter lectisternia sic relictā que fuere purpurea de terricolis extitit nominatus», M. Florianus, Fontes Domestici I/2, 85. Wiadomo nam z historycznej głosowni języka węgierskiego, że długie *á* w pierwszej zgłosce polega na wydłużeniu wtórnem oraz, że st.-węg. *u* > nowowęg. *o* w drugiej zgłosce należy wyprowadzać z prawęg. *i* (np. *Somogy* < *Sumogy* < *Sumigy*; *Bodrog* < *Budrug* < *Budrie*; *haragos* < *horogus* < *horogis* itd.); wobec tego także i tutaj jako formę prawęgierską przyjąć należy *baršin* (a zatem: *baršin* > *bāršun* > *bāršón*). Jeżeli ponadto weźmiemy pod uwagę, że grupa spółgłoskowa *-rš-* w starotureckich pożyczkach języka węgierskiego odpowiada pratureckiemu *-rĕ-* (por. węg. *borsó*, *bors*, *koporsó* || tur. *burčak*, *burč*, *koburčak* itd., Gombocz, MSFOu. XXX, 182), to jako źródło wyrazu węgierskiego przypuścić możemy jedynie turekobułgarskie *barčyn*.

Czuw. *pur̥ž̥en* < *barčyn* 'jedwab' nie jest zaświadczone dla innych języków tureckich i prawdopodobnie mamy tu pożyczkę irańską, jak już i Zołotnickij, Korn. 50 zauważył; z tem wszystkiem żadnej z przytoczonych form irańskich (n. p. *بريشم*; *ابريشم*; *بريشم* Vull. I, 232; *vakhē waršūm*, *šighni waršūm*, afg. *wrēšam* 'jedwab', zob. Munkácsi,

Árja és kaukázusi elemek a finn-magyar nyelvekben 151) nie można uważać za bezpośrednie źródło wyrazu czuwaskiego. Wiemy zresztą z relacyj geografów arabskich, że kupcy arabscy i perscy już bardzo wcześniej docierali ze swym towarem do Bułgarów, wzgl. do Bulghar, stolicy nadwołżańskiego państwa bułgarskiego.

Powracając teraz do słow. *bračinz*, nie uważam za nieprawdopodobne, żeby wyraz rusko-cerkiewno-słow. pochodził z tegoż źródła, co węg. *bársony*. Pożyczka protobułgarska w cerkiewnej słowiańszczyźnie nie byłaby znowu niczem nadzwyczajnem; dość wskazać na takie wypadki jak stesł. Cod. Supr. *doxstor* 'προσσεφάλαιον' < protobułg. *žordor*, por. czuw. *šâdar*, mong. *žordar* 'Bettzeug, Kopfkissen; ein Bündel Kameelhaar zur Ausstopfung eines Kissens' Mikkola, JSFOu. XXX, 33: 11; stesł. *chorogy* 'chorągiew' || mong. *horongo* Melioranskij, Izv. VII, 2: 295; stesł. *tikr̥z* || czuw. *təGar* (por. węg. *tükör* 'zwierciadło'). Oczywiście zdaje sobie doskonałe sprawę, że proponowane zestawienie esł. *bračinz* < protobułg. **barčyn* nie jest fonetycznie bez zarzutu. Jednakże sam Berneker (EtWb. I, 475) zwrócił uwagę na podobny wypadek: r. *klobukz*, *klabukz* < tur. *kalbuk*, dodając: «Die Entlehnung dürfte in eine Zeit fallen, als die Lautwandlungen, die zur gemeinslavischen Liquidametathese führten, schon abgeschlossen waren, die Lautfolge *tolt* aber noch nicht geduldet wurde».

2. Słow. *chzmeľ* 'chmiel'.

Wiktor Hehn w zasłużonem swoim dziele «Kulturpflanzen und Haustiere» wystąpił jak wiadomo z teorją, że najbardziej rozpowszechniona nazwa chmielu, niem. *Hopfen*, fr. *houblon*, śr.-lać. *humulus*, jest pochodzenia niemieckiego i że użycie chmielu w piwowarstwie rozeszło się z okolic nadreńskich do pozostałych krajów europejskich i do Azji. Nowsi uczeni zgadzają się przeważnie, że: 1. słodzenie piwa rozpowszechniło się w Europie środkowej od północy wzgl. północo-wschodu, a zatem w przeciwnym kierunku; 2. nazwa chmielu (śr.-l. *humulus*, sł. *chmel'č*, skand. *humall*) została przejęta z któregoś z języków ugrofińskich albo tureckich w okresie stosunkowo dość późnym, w czasach wędrówek ludów. W szczegółach jednak zachodzą znaczne różnice w poglądach uczonych, a zwłaszcza w źródłach, na które się powołują. E. Kuhn wyraża się (KZ. XXXV, 313—4) temi słowy: «Nach den überzeugenden Ausführungen R. Roberts in den Historischen Studien aus dem pharmakologischen Institut der Universität Dorpat V, 152 kann es . . . für einen Unbefangenen keinem Zweifel mehr unterliegen,

dass die Verwendung des Hopfens zum Biere von finnischen (namentlich ostfinnischen resp. ostfinnischen und tatarischen) Stämmen ausgegangen ist, und sich erst seit der Völkerwanderung mit dem Namen *aslav. chmelĩ* (für **chzmelĩ*), mlat. *humulus* aus wogulisch *qumlĩx* usw. nach Westen verbreitet hat». Walde, LEtWb.² 372, przyłącza się całkowicie do wywodów Kuhna: «mlat. *humulus* 'Hopfen': wie ab. *chmelb* ds. aus dem Ostfinnischen und Tatarischen stammend, vgl. wogulisch *qumlĩx* usw.» Tak samo E. Berneker SIetWb. I, 411, który dodaje: «Beachte noch čuvaš. *χumla*, tat. *χomlak*, magy. *komló*. Aus gleicher Quelle spätanord. *humli*, dän. schwed. *humle* 'Hopfen' und auch wohl neogr. *χομρέλη, χομρέλη* itd.» (por. jeszcze Schrader: Sprachvergl. u. Urgeschichte³ II, 251). W przeciwieństwie do Fr. L. K. Weiganda (DWb.⁵ I, 887), który idąc za W. Hehnem uważa całe to gniazdo za czysto germańskie, przyjmuje Fr. Kluge EtWb.⁷ dla wszystkich należących doń wyrazów pochodzenie fińskie (!): «Das Nord. hat *humöll* ... nach mlat. *humlo*, *humulus*, welche Sippe zusammen mit slav. *chmelĩ*, magyar. *komló*, ngr. *χομρέλη* wohl finnischen Ursprungs ist (finn. *humala*)».

Już ten krótki przegląd pozwala twierdzić, że poglądy badaczy na ostatnie źródło wszystkich tych wyrazów różnią się między sobą znacznie i że w wywodach ich nie brak rozmaitych luk i błędów, pochodzących z nieuwzględnienia wyników badań etymologicznych ugrofińskich i tureckich. Nie będzie tedy od rzeczy raz oświetlić tę bardzo sporną kwestję ze stanowiska językoznawstwa ugrofińskiego i tureckiego.

Przedewszystkiem należy stwierdzić, że powoływanie się na języki ugrofińskie polega na omyłce. W żadnym z nich nie można dowieść istnienia pierwotnego nazwy chmielu, któraby się dała nawiązać do gniazda st.-b. *chmelĩ* itd. Fińskie *humala* (wot. *umala*, egt. weps. *humal*, liw. *umal*, *umāl*, zob. Setälä, Yhteissuomalainen äännehistoria 324 nn.), na które się powołuje Kluge op. cit., nie jest wyrazem czysto fińskim, lecz pożyczką albo ze st.-nord. *humli*, *humall*, albo ze sł. *chmelĩ* (zob. Thomsen, Einfl. 136, Mikkola, Berühr. MSFOu. VIII, 174, Setälä Bibliographisches Verzeichnis der in der Literatur behandelten älterer germanischen Bestandteile in den ostseefinnischen Sprachen 25). Lapońskie (Friis) *hombel* pochodzi ze st.-norw. *humli* (zob. Quigstad, Nordische Lehnwörter im Lappischen 194). Nazwy chmielu w innych językach ugrofińskich, przypominające brzmieniem wyraz słowiański, to wszystko nowsze lub dawniejsze pożyczki z tureckiego: mordw. Ersä *koml'ä*, *kombl'ä*, Moksza *komul'a*, *komol'a*, *koml'a* < czuw. *χumla* (zob. Paasonen. Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen, JSFOu. XV, 2: 5, 37);

czer. *umla*, *uməla* < czuw. *χumla*, *χəmla* (zob. Räsänen, MSFOu. XLVIII, 235); wog. *komlāχ*, *χomlaχ*, *kumlχ* (w słowniku Ahlqvista *qoumlīχ*), ostj. *χomtāχ*, *χompāχ* < tat., por. kaz. *kolmak*, baszk. *komalak* itd. (zob. Gombocz, NyK. XXVIII, 125, 159, Paasonen, FUF. II, 121, A. Kanisto, Die tatarischen Lehnwörter im Wogulischen 106); węg. *komló* < st.-węg. *komlou*, **komlau* < prawęg. **kumlar* < protobułg. **kumlar* (zob. Gombocz, Die bulgarisch-türk. Lehnwörter in der ungarischen Sprache MSFOu. XXX, 97). Pierwotne nazwy chmielu spotykamy tylko w językach permskich, ale brzmią one zupełnie inaczej (wotj. *tug*, zyrj. *tag*, zob. Munkácsi, Vojták szótár 372, Wiedemann, Syrj. Wb. 336) i w rachubę tu oczywiście wchodzić nie mogą.

Tym sposobem pozostawałyby tylko języki tureckie jako możliwe źródło wyrazów europejskich. Podobna nazwa chmielu spotyka się tam często: kaz. (Bálint) *kolmak*, čag. (Pawel de Courteille) *kolmak*, baszk. (Katarinskij) *kumalak*, kipezackie (Houtsma) *komlak*, kirg. (Radloff) *kumdan*, tel. (Verbickij) *kundak*, kumand. (Verbickij) *kumunak*, sog. (Radloff) *kumnak*, küär. (Radloff) *kumnag*, Izor. (Radl.) *kubanak*, czuw. (Paasonen) *χumla*, *χəmla*. Jako formę praturecką przyjąć trzeba *kumlak*; obok tego w pierwszych stuleciach naszej ery st.-bułg. **kumlar* (stąd prawęg. **kumlar* > nowowęg. *komló*); po przejściu początkowej podniebiennej w szczelinową i po zaniku końcowej szczelinowej st.-czuw. *χomla* (stąd mordw. *koml'a* itd., czer. *umla*).

Czy wyraz turecki, albo ściślej czuwaski, pozostaje w jakim związku z gniazdem słow. *chzmel'ŕ* itd., nie rozstrzygamy; bezpośredniej pożyczki z tureckiego przypuścić jednak nie można. Nawet jeżeli przyjąć — rzecz nieprawdopodobna — że specjalnie czuwaska forma *χumla* istniała już w dobie wspólności językowej słowiańskiej, to trudności fonetyczne (słow. *chzmel'ŕ* < czuw. *χumla*!) są zbyt oczywiste, ażeby można mieć na myśli związek bezpośredni.

3. Słow. *konopa*.

Jak nazwę chmielu, tak i gniazdo słow. *konopa*, gr. *χάνναβις*, st.-g.-niem. *hanaf* itd. wywodzi się dość powszechnie z języków ugrofińskich. Jednakże im dokładniej rozpatrzyć uzasadnienie tej opinii i fakty językowe, na których się opiera, tem mniej się cała ta rzecz wydaje prawdopodobną.

Należące tu wyrazy indoeuropejskie, szeroko rozgałęzione, sprowadzają się w ostatniej instancji, według Schradera, Sprachvergl. u. Urgesch.³ II, 190, Reallex. 331, i Hehna, Kulturpfl. u. Haustiere 110,

do złożenia fińskiego (recte: ugro-fińskiego): **kana-pis* 'Hanfnessel' (por. czer. *kińe* 'konopie'; zyrj.-wotj. *piš, puš* 'pokrzywa'), które zapożyczyli rzekomo Scytowie i Trakowie (Herod. *χάνναβις*). Tylko, że wyraz permski (zyrj. Wiedemann *piš*, perm. Genetz, JSFOu. XV, 1: 27 *piš*, wotj. Munkácsi *piš, peš*, a więc wszędzie samogłoski welarne!) znaczy według wszystkich źródeł 'konopie', a nie 'pokrzywa'. Schrader (a może Hehn?) dał się prawdopodobnie wprowadzić w błąd zasłużonemu ale dawno przestarzałemu dziełu Ahlqvista (De vestfinska språkens kulturord, Helsingfors, 1871), gdzie spotykamy uwagę: «i votjakiskan och syrjäniskan heter hampan *puš* eller *piš*, hvilket ord egentligen är nässlans namn». Pokrzywa nazywa się po wotjacku *pušner*, po zyrj. *pečer*; wygląda na to, że Ahlqvist, nie wiem z jakiej racji, uważał oba wyrazy za identyczne. Znaczenie domniemanego wyrazu złożonego ugrofińskiego byłoby zatem nie 'hanf-nessel' tylko 'hanf-hanf'!

Z drugiej strony nie można zrywać związku między czer. *kińe*, *kńe* a mordw. Ersä *kańž*, mordw. Mokša *kańt'f* 'konopie'. Niema jednakże żadnych zgoda dowodów, ażeby oba te wyrazy należały do pierwotnego zrębu słownika języków ugro-fińskich. Najprawdopodobniejszym wydaje mi się wciąż jeszcze pogląd Thomsena: «mord. *kańž*... (čer. *kińe*?) stammer snarest umiddelbart eller dog ad andre Veje erd de för naevnte Ord fra samme (skythiske) Kilde som dels gr. *χάνναβις* dels. slav.-lit. og. germ. Form.» (Beröringer 178). Przeciwnie przypuszczeniu Schradera przemawia jeszcze i ten wzgląd, że języki ugro-fińskie nie mają żadnej wspólnej nazwy konopi. Lap. *hampa* i fin. *hamppu* pochodzą ze skandynawskiego, węg. *kender* z tureckiego. Ostj. *pōlen*, *pūdān* i wog. *ponāl* nie zdają się być pożyczkami.

Także tur. *kāndir* (według Schradera, l. c. 193 Anm. **kän-dir*) trudno tu w grę wciągać. Nie wiadomo, żeby istniał w tureckim czy to sufiks odimienny *-dir*, czy też samodzielny wyraz *dir* z odpowiednim jakimś znaczeniem.

(Megjelent: Symbolae grammaticae in honorem Joannis Rozwadowski [Cracoviae, 1927] II, 71—76. l.)

MAGYAR NYELVÉSZET.

A magyar nyelvtudomány legújabb korszaka az 50-es években HUNFALVY PÁL felléptével s BUDENZ JÓZSEF Magyarországra költözésével (1858) kezdődik. E korszak az uralkodó problémák természete szerint három szakaszra oszlik.

Az első évtizedek központi kérdése a magyar nyelv eredetének, hovatarozásának problémája. Eleinte HUNFALVY, sőt az ő hatása alatt a fiatal BUDENZ is meg volt győződve arról, hogy a magyar nyelv mintegy középhelyet foglal el, összekötő kapocs a finnugor és a török nyelvek között. Az egyes finnugor nyelveknek, különösen pedig REGULY hagyatékának rendszeresebb vizsgálata, feldolgozása (BUDENZ, Csuvás közlések és tanulmányok: Nyelvtud. Közl. = NyK. I, II., Cseremisiz tanulmányok: NyK. III—IV., Cseremisiz szótár: NyK. IV., Mordvin közlések: NyK. V., Mordvin nyelvtan: NyK. XIII., Zürjén nyelvmutatóványok: NyK. XV., Magyar és finnugor szóegyezések: NyK. VI—VII.; HUNFALVY, Vogul föld és nép, 1864., Osztják evangélium: NyK. VII., A kondai vogul nyelv: NyK. IX—X.) egyre nyilvánvalóbbá tette e nézet tarthatatlanságát; kétségtelenné vált, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvek közé tartozik s a törökséghez legfeljebb annyi köze van, hogy az egész finnugorság és a törökség távolabbi rokonságban állanak egymással. E tételt VÁMBÉRYNAK sem filológiaiilag, sem történetileg kellőleg meg nem alapozott támadásai (Magyar és török-tatár szóegyeztetések: NyK. VIII., A magyarok eredete, 1882.) sem ingatták meg. E korszak monumentális alkotásai BUDENZ Magyar-ugor szótára (1873—81) és Ugor összehasonlító alaktana (1884—94). Meg kell említenünk HALÁSZ IGNÁC lappföldi és MUNKÁCSI BERNÁT votják- és vogulföldi tanulmányutait. A Vogul Népköltési Gyűjtemény kötetei nemcsak a bennünket legközelebről érdeklő rokon nyelv ismeretéhez nyújtanak értékes adalékokat, hanem a folklore és a vallástörténet számára is. A finnugor összehasonlító nyelvtudomány legkiválóbb élő magyar képviselője SZINNYEI JÓZSEF, kinek hat kiadásban megjelent Magyar Nyelvhasználása és két kiadást ért Finnisch-ugrische Sprachwissenschaftja a finn-

ugor összehasonlító hangtan és alaktan eredményeinek világos, tömör összefoglalása, rendszerezése.

A második periodus a Magyar Nyelvőr megalapításával (1872), illetőleg SZARVAS GÁBOR felléptével kezdődik. Az érdeklődés homlokterébe a magyar nyelvtörténet és a népnyelv, illetőleg a nyelvhelyesség és nyelvtisztaság gyakorlati kérdései kerülnek. Ugyanekkor kezdődik az újabb módszertani iránynak (junggrammatische Schule) termékenyítő hatása is; a közvetítés érdeme elsősorban SIMONYI ZSIGMONDÉ (v. ö. Az analógia hatásairól, 1881; A jelentéstan alapvonalai, 1881; Kombináló szóalkotás, 1890; Jelentéstani szempontok, 1916). E korszak főbb alkotásai: SZARVAS-SIMONYI, Nyelvtörténeti szótár (1890—3), VOLF GYÖRGY (KOMÁROMY LAJOS, KIRÁLY PÁL, KATONA LAJOS), Nyelvemléktár (1874—90., ill. 1908.), SZINNYEI JÓZSEF, Magyar Tájszótár (1893—1901), SZAMOTA—ZOLNAI, Oklevélszótár (1902—6.).

Vége a legutóbbi évek kutatásait a nyelvi és történeti kérdések szerves és termékeny összekapcsolása jellemzi. A kutatások kiinduló pontja a honfoglaláselőtti bolgár-török jövevényszavak módszeres vizsgálata volt (GOMBOCZ, Honfoglaláselőtti török jövevényszavaink, 1908; Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache. Helsingfors, 1912.). Ehhez kapcsolódik a bolgár kérdésnek (GOMBOCZ, A bolgár kérdés és a magyar hünmonda : MNy. XVII.; FEHÉR GÉZA, Die bulgarisch-ungarische Beziehungen in den V—XII. Jh. Budapest, 1922.), a besenyő és kún kérdésnek, árpádkori török személynveinknek vizsgálata. — A tanulmányok másik csoportja a magyar őshaza és ősmiveltesség problémáival foglalkozik (SZINNYEI, A magyarság eredete, 1919, Die Herkunft der Ungarn 1920, 1923; GOMBOCZ, A magyar őshaza és a nemzeti hagyomány: NyK. XLV., XLVI.; gróf ZICHY ISTVÁN, A magyarság őstörténete, 1923.). Anonymus forrásértékének s a honfoglaláskori Magyarország etnikai viszonyainak tisztázása MELICH JÁNOS érdeme.

A jelen legfontosabb feladata a szintézis munkájának megindítása, illetőleg folytatása volna. A GOMBOCZ ZOLTÁN és MELICH JÁNOS szerkesztésében megindult Magyar Etymologiai Szótár (1914—; A—csobolyó, 1—1120. l.) arra a feladatra vállalkozott, hogy a magyar nyelv (a régi nyelv és a népnyelv) teljes szókészletét összeállítja s az évtizedek óta felgyülemlett szótörténeti és etimológiai anyagot megrostálva kiegészíti s egységes szempontok szerint rendezi. MELICH JÁNOS, GOMBOCZ ZOLTÁN és NÉMETH GYULA szerkesztésében indult meg A Magyar Nyelvtudomány Kézikönyve (eddig 6 füzet), amelynek célja a tágabb értelemben vett magyar nyelvtudomány egyes disciplináiban elért eredményeknek monografikus feldolgozása. Mindkét mű befejezése a további kutatás

előfeltétele volna. Kíváncos volna végre, hogy a nyelvtudomány legifjabb ágának, a kísérleti fonetikának is legyen képviselője és művelője a budapesti egyetemen is: hiszen ma már alig van nevesebb külföldi egyetem, amelyen e tudományszaknak laboratóriummal egybekötött tanszéke ne volna. Ami a magyar nyelvre vonatkozólag ilyen irányú tanulmány megjelent (Z. GOMBOCZ, E. A. MEYER, *Zur Phonetik d. ung. Sprache*, Uppsala, 1908.; J. POIROT, *Sur la quantité hongroise*, Helsingfors, 1922.), az is külföldi laboratóriumban készült. Távolabbi cél lehetne a Tud. Magy. Történeti Nyelvtan kiadása, illetőleg megírása.

A nemzetközi kapcsolatok kérdése azzal, hogy Budapesten, Helsinkiben és Dorpátban három természetes központ keletkezett, megoldottnak tekinthető. A magyar, a finn és az észti tudományos körök, intézetek együttműködése, munkamegosztása régóta meg van szervezve. E tudományszak csekélyszámú külföldi művelője természetesen e központok egyikéhez csatlakozik.

Megjelent: MAGYARY ZOLTÁN, A magyar tudománypolitika alapvetése [1927] 91—93. 1.)

OBSERVATIONS SUR LE CONSONANTISME DES MOTS D'EMPRUNT TURKS EN HONGROIS.

L'on sait que le reflet régulier en tchouvache moderne de *j* initial (lire: *y*) proto-turk est la consonne palatodentale *ś*-. Le même son se retrouve dans les anciens emprunts tchouvaches des langues finno-ougriennes (mordve, tchéremisse et langues permienes). Par contre en hongrois on rencontre à la place de proto-turk *j*-, dans la majorité des cas, *gy* (lire: *d'*): *gyalom*, *gyertya*, *gyékény*, *gyom*, *gyűrű*, etc.; et dans un nombre plus restreint des cas, *sz*- ou *s*- (lire: *s* ou *ch*): *szél*, *szőlő*, *szűcs*, respectivement: *süveg*, *sarló*.

Dans un de mes ouvrages (*Die bulgarisch-türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, MSFOu XXX) j'ai essayé de donner une explication de cette alternance consonantique: je considérais le premier groupe de mots comme appartenant à un dialecte tchouvache où proto-turk *j*- était à l'état de *dž*-, ainsi que cela se trouve dans nombre de langues turques; par contre je rangeais les mots en *sz*- dans un dialecte qui correspondait à l'état du tchouvache d'aujourd'hui. Mon hypothèse a été contestée depuis par plusieurs linguistes, sans ébranler pourtant ma croyance dans sa justesse.

Dans le compte-rendu très détaillé et contenant beaucoup de matériaux nouveaux que le savant distingué Heikki PAASONEN a publié de mon étude (*Nyelvtudományi Közl.* t. 42), celui-ci a admis le bien-fondé de ma supposition, mais en même temps il a posé la question de savoir si cette alternance problématique n'est pas de même nature que celle qui, sous le rapport des correspondances de turk *j*-, se présente encore aujourd'hui à l'intérieur du même dialecte tatare: *juk* 'non', mais *zul* 'chemin'. Et il ajoute: «Il ne serait peut-être pas impossible de supposer que des rapports consonantiques de ce genre régnaient aussi dans le tchouvache qui a influencé le hongrois».

Or le phénomène mentionné par H. Paasonen n'avait pas été inconnu avant lui: Gábor BÁLINT dans ses études sur le tatare de Kazan, et M. Vilmos PRÖHLE dans ses études sur le bachkir, rappellent

que *j-* et *dž-* alternent à l'initiale sans aucune régularité apparente. Cependant non seulement à l'intérieur d'un dialecte, mais encore dans les relations interdialectales il m'a été impossible de découvrir une régularité quelconque sous ce rapport, et à plus forte raison, de rattacher l'alternance de *sz-* ~ *gy-* aux hésitations dialectales.

M. G. J. RAMSTEDT (*Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen*, JSFOu XXXVIII) trouve aussi l'occasion de discuter notre problème :

«Dass tü. *j-* im ungarischen durch *s-* (*sz-*) wiedergegeben sei, d. h. dass ung. *szél* 'wind', *szemölcs* 'warze' und *szűcs* 'kürschner' mit tü. *jäl*, *jimis* ('frucht') und **jüi-çi* zusammenzustellen seien, halte ich für unrichtig. Ung. *szél* ist wahrscheinlich iranisch, vgl. afghan. *selē* 'a dust storm, whirlwind, hurricane, tempest'; ung. *szemölcs* ist tü. *sübäl*, kir. *süjöl* mit dimin. -suff. -č; ung. *szűcs* ist viell. = uig. *suči* (Radloff Wb. IV, 780) 'ein handwerker (?)'».

Quant à *szēmölcs* (< *szēmöcs*) 'verruë', j'ai montré depuis qu'il est le dérivé diminutif régulier de *szem* 'oculus'. Contre l'étymologie de *szél* < v.-hongrois **szel* (i) = v.-tehouv. **säl* (tehouv. *sil*, turc *jäl*) 'ventus' on ne saurait opposer rien de raisonnable, tant au point de vue phonétique que sémasiologique. Dans le cas de hongr. *szűcs*, *szócs* < v.-hongr. *szēücsi* (= tehouv. *šavás* < *šava*, kazan *jōj*, osmanli *jiv*) nous avons affaire à un reflet régulier de la syllabe proto-turk -ib-, tout comme dans le cas de *sőreg* (< turk **šiwrik*, kazan *söirök*, tar. *sürük* 'Acipenser ruthenus' < tehouv. *šavar*, osm. *sivri* 'pointu'). Par contre les étymologies proposées par Ramstedt ont un caractère un peu forcé : elles ne sont bonnes qu'à faire perdre de vue le problème de l'alternance *sz-* ~ *gy-*.

Notre problème a longuement occupé M. Hannes SKÖLD dans une de ses études parue dans *Magyar Nyelv* (XX, 122—129) : *Tanulmányok a jövevényszavak köréből*. I. *Két nyelvjárásból származnak-e a magyar nyelv csuvas jövevényszavai?* — (Etudes sur les mots d'emprunt. I. Les emprunts tehouvaches du hongrois dérivent-ils de deux dialectes ?) — II. *A fgr. szókezdő s-hangok kronológiájához*. — (De la chronologie de *s* initial en finno-ougrien).

Je me bornerai ici à l'examen des thèses de M. SKÖLD qui sont en rapport avec notre problème. D'abord il est incontestable que le tehouvache moderne ne connaît que *ś-* à l'initiale et que c'est cette forme qui se reflète dans les emprunts tehouvaches des langues finno-ougriennes qui naturellement sont de beaucoup plus jeunes que les éléments bulgaro-turks du hongrois. D'autre part nous sommes à même

de prouver avec précision que jadis en bulgaro-turk ou du moins dans certains dialectes bulgares le représentant de proto-turk *j-* était *dž-* ou *d'-*: les inscriptions funéraires trouvées dans la ville de Bolgar constituent à cet égard un témoignage direct. Dans ces inscriptions le son en question est marqué avec la lettre arabe *džim*: *džal* 'jahr', cf. tchouv. *šul*, kazan *jaš* 'lebensjahr'; *žir(e)m*, 'zwanzig', cf. tchouv. *širem*, kazan *jigərma*; *džür*, cf. tchouv. *šer*, osmanli *jüz* 'hundert', ainsi que le *dilom* (= bulg.-turk **džylan* 'serpent') du registre des rois bulgares où la lettre slave *d* ne peut désigner autre chose que bulgaro-turk *ž* ou *d'*. En ce qui concerne le hongrois, les mots d'origine finno-ougrienne ayant à l'initiale *j-*: *játszik*, *javas*, *jég*, *jó* ('bonus'), *jó* ('fluvius'), *jog*, *jónh*, *jós*, *jő*, *jut*, ont encore aujourd'hui *j-*; tout au plus dans certains dialectes on trouve des formes tout à fait récentes en *gy-*.

Il n'y a que deux exceptions à cette règle: *gyalog* et *gyökér*. Dès lors il serait absurde de supposer que les emprunts turks dont nous avons parlé plus haut, eussent passé avec *j-* en hongrois et que le changement *j-* > *gy-* eût eu lieu en hongrois. Il est vrai que M. Sköld veut bien considérer certains mots hongrois ayant à l'initiale *gy-*, comme des emprunts non-tchouvaches, mais appartenant à la deuxième et de plus, à la plus récente couche de nos mots d'emprunt turks, — ce qui est évidemment faux pour des raisons d'histoire lexicologique, — toutefois l'origine tchouvache de *gyürü*, *gyarló*, *gyom* est assurée aussi par d'autres particularités phonétiques et ainsi la difficulté ne se trouve pas résolue. D'autre part l'hypothèse formulée par M. Sköld lui-même avec quelque incertitude et conformément à laquelle *š-* palatal se serait transformé en *ž-* sonore en période hongroise et que le *gy-* de *gyarló*, *gyürü*, etc. serait la continuation de cette variante, est inacceptable. En effet cela admis, l'on devrait trouver parmi les mots hongrois d'origine finno-ougrienne continuant fgr. *š-* palatal, à côté des nombreuses formes en *sz-* (et de quelques *s-*) un certain nombre de variantes en *gy-*. Or l'on ne connaît aucun exemple de ce genre. Hongr. *gy-* à l'intérieur du mot, comme dans *agyar*, *magyar*, *légy*, *lágy*, *egy*, etc. continue le degré faible de l'alternance de fgr. **ńtś* ~ **ńd'z'*. Ainsi *ńd'z'* > *d'z'* *gy*, ce qui veut dire que nous devons supposer en proto-hongrois une consonne affriquée. Cette transformation a eu lieu même à l'initiale: le nom de personne et de dignité *Gyula* se rencontre encore dans un texte arabe de la fin du IXe siècle sous la forme de *dž(i)la* (cf. aussi le nom *Dulo* du registre des rois bulgares).

M. Sköld s'efforce d'autre part de rapprocher le problème de *s-* en turk de l'histoire de *s-* en finno-ougrien. J'ai toujours été de l'avis, — et je vois que Paasonen s'est joint à mon opinion, — que les transformations radicales qu'a subi le consonantisme hongrois, s'étaient accomplies dès avant la période de l'influence turko-bulgare et ainsi j'avais supposé tacitement aussi par rapport à *s-* que la dépalatalisation de fgr. *ś-* et la vocalisation de *s* dental avaient eu lieu avant que l'influence turko-bulgare se fût fait sentir. Tout au plus, on pourrait supposer que la trace de *s-* dental a été conservée à l'initiale par les sons de la catégorie de *j-*, *v-* ou *h-*.

Par contre M. Sköld essaie de démontrer que le *ś-* palatal existait encore au Xe siècle. Les mots dans lesquels *s-* initial en turk correspond à *sz-* en hongrois, (p. ex. *szakál, szál, szán-, szaru, szatócs, szék, szepőlő, szesz, szírony, szirt, szongor, szök-ik, szunyog, szün-ik, szűr, szór*) ne seraient pas d'origine vieux-tchouvache, mais ils seraient à ranger dans la couche comane-pétchéenègue ou osmanli de nos emprunts turks. Sous ce rapport je me suis permis déjà de faire remarquer que la séparation des couches d'emprunts n'est pas une question d'ordre purement phonétique, mais qu'elle est en même temps un problème d'histoire et de géographie lexicologique. Hongr. *alma* 'pomme' pourrait bien être, quant à sa forme, un emprunt vieux-tchouvache, kazar, coman, pétchéenègue ou même osmanli. Cependant comme *alma* se rencontre assez fréquemment dans des noms de lieu dès les XIe et XIIe siècle, l'hypothèse d'un emprunt fait au comane-pétchéenègue ou à l'osmanli est une absurdité chronologique. Généralement parlant, tous les noms communs qui ont une famille de dérivés nombreuse et dont l'ère sémasiologique est riche, p. ex. *szán-*, 'zudenken', 'avoir pitié'; *szándék, szánalom, szánakozik* ('intention, pitié, compâtrer') appartiennent en principe à la couche préhistorique des mots d'emprunt hongrois. D'autre part afin de prouver la dépalatalisation de *s-* dès le Xe siècle, M. Sköld cite comme sa preuve principale le nom de personne *Σαλμοῦτζης* noté par CONSTANTIN LE PORPHYROGÉNÈTE (vers 950) qui est manifestement identique à l'*Almus* des chroniques hongroises. De ce fait M. Sköld conclut, — ainsi que l'a d'ailleurs fait avant lui le Cte Géza KUUN, *Relationum Hungarorum cum gentibus orientalibus hist. ant.* I, — qu'à l'époque de Constantin *s-* initial subsistait encore en hongrois et que sa disparition doit être mise au commencement du règne des Arpadiens. Une conséquence naturelle de cette hypothèse a été d'attribuer à la consonne initiale de *szem, szán, szarv*, etc., une consonance palatale. Or cette hypothèse est contredite par les mots

d'emprunt d'origine incontestablement tchouvache (ex. *szür* = turk comm. *söz-*, tchouv. *sər-* etc.) ainsi que le reconnaît M. Sköld lui-même qui cependant confie la solution de ce problème à des savants mieux outillés que lui. D'autre part tout ce que M. Sköld a bâti sur le nom d'*Almus* s'est écroulé de lui-même depuis l'article de M. Gyula MORAVCSIK: *Levente és Álmos* (Magy. Nyelv XXII, 82—84). Dans cette étude l'auteur a démontré d'une manière probante que le *Σαλμούτζης* de l'édition Bekker n'est qu'une fausse leçon et que dans le manuscrit original on lit: *ἐξεῖνος ὁ Ἀλμούτζης*. Cette forme du nom concorde parfaitement avec *Almus* des chroniques hongroises et confirme la supposition, — d'ailleurs contestée par M. Sköld, — que le nom hongrois *Almus* est identique au nom de *Almyš*, prince bulgare du Volga, contemporain du prince hongrois.

Dès lors voici comment nous devons nous imaginer l'évolution en tchouvache de proto-turk *j-* initial: *j-* > *d'ž-* > *ž-*, puis quand en tchouvache les consonnes initiales ont perdu leur sonorité: *š-*. Ainsi la consonne affriquée a précédé en tout cas la spirante dentipalatale. Les recherches du Comte István ZICHY ont rendu assez vraisemblable que l'influence bulgaro-turk a commencé à s'exercer déjà dans la patrie ouralienne des Hongrois et que ceux-ci, entraînés par les migrations asiatiques, ont gagné déjà sous la forme d'un peuple organisé à la turk, la région du Caucase, la *παλαιὰ Βουλγαρία* où l'influence bulgare a continué par l'intermédiaire d'autres tribus bulgares. Or, comme parmi les mots d'emprunt turks *szőlő* 'raisin' est attaché à la région du Caucase pour des raisons de géographie botanique, l'on serait tenté de supposer que les mots en *gy-*, plus anciens, se rangent parmi les emprunts bulgares de l'Oural, tandis que les mots en *sz-* formant la couche la plus jeune, sont dus à l'influence bulgare du Caucase.

(Megjelenet: Revue des Études Hongroises VI, [1928] 80—86. 1.)

GESCHICHTE DER URUNGARISCHEN A-LAUTE.

(Ein Kapitel aus der ungarischen Lautgeschichte. Descendente Übersicht).

Unter urungarisch verstehe ich jene älteste Stufe des ungarischen Vokalismus, welche wir mit Hilfe der Sprachdenkmäler, der Mundarten und der Lehnwörter (in erster Linie kommen hier die protobulgarischen Lehnwörter in Betracht) erschliessen können.

Die heutige ungarische Umgangssprache besitzt folgende einfachen Vokale (es sei gleich hier bemerkt, dass alle kurzen Vokale ungespannt, alle langen Vokale gespannt sind) :

	Velares				Palatales			
	1	2	3	4	4	3	2	1
Illabiales	1							\bar{i} i
	2						\bar{e} e	
	3					ε		
	4			\bar{a}				
Labiales	1	\bar{u} u						$\bar{ü}$ ü
	2		\bar{o} o				$\bar{ö}$ ö	
	3							
	4			a				

Die Diphthonge sind fallend oder steigend; als konsonantisches Element kommt nur *i* vor: *āi* (*száj* ɔ: *sāi*), *ai* (*kacaj* ɔ: *kātsai*), *oi* (*bojt*, *moly* ɔ: *bojt*, *moi*), *ei* (*fejt* ɔ: *fēit*), *ēi* (*kēj*, *veszély*, *élj* ɔ: *kēi*, *vesēi*, *ēi*) usw.; *iā* (*várják* ɔ: *vāriāk*), *iā* (*karja* ɔ: *kāriā*), *iε* (*kérje* ɔ: *kēriε*) usw.

Das urungarische Vokalsystem weicht erheblich von demjenigen der heutigen ungarischen Sprache ab. Für das Urungarische müssen wir auf Grund der bisherigen Untersuchungen folgende einfachen Vokale voraussetzen:

	Velares				Palatales			
	1	2	3	4	4	3	2	1
Illabiales	1 <i>i</i> (?)							<i>ī</i>
							<i>ē</i> e	
	3					<i>ε</i>		
	4			<i>ā</i> a				
Labiales	1 u							
	2	o						
	3							
	4							

Es ist eine offene Frage, ob der velare *i*-Laut, welcher im Vorungarischen ohne Zweifel vorhanden war, auch für die urungarische Periode vorausgesetzt werden kann.

Das System der urung. einfachen Vokale war also ziemlich einfach, die Diphthonge dagegen waren reich vertreten: *au*, *ou*, *uū*, *εū*, *eū*, *iū*; *ai*, *ei*; dann: *iā*, *iε*, *iō* usw.

*

Die Aufgabe der descendanten ungarischen Lautgeschichte ist nun, die Entwicklung der urung. Vokale während der historischen Periode

des Ungarischen (also seit 950 bzw. 1055) zu verfolgen und das heutige synchronistische Vokalsystem als das Ergebnis dieser diachronistischen Entwicklungsreihen darzustellen. Als Probe davon möchte ich in folgenden Zeilen die Geschichte des urung. illabialen *a*-Lautes zusammenfassend darstellen.

*

1. Das urung. kurze illabiale *a* in der ersten betonten Silbe hat zwei verschiedene Wege eingeschlagen: es wurde entweder gedehnt: *a* > *ā*, oder wurde im 11–12. Jh., also am Anfang der altung. Periode zu *o* verschoben, welches sich im 14. Jh. zu *ā* weiter entwickelte: *a* > *o* > *ā*.

2. Die quantitative Verschiebung ist besonders in einsilbigen Wörtern häufig:

protobulgarische Lehnwörter: urung. *sam* 'Zahl' (<protobulg. **sam*, vgl. tschuw. *sum* ASMARIN *Izvj.* XVIII, 58, 127, alttürk., uig. osm. kom. dsch. kirg. usw. *san* 'Zahl, Rechnung, eine grosse Zahl, Menge' RADL. *Inscr. Neue f.* 177, RADL. Wb.) > ung. *szám* *o*: *sām* | urung. *san-* zudenken, jemandem etwas bestimmen; beschliessen, vornehmen; erbarmen, Mitleid haben' (<protobulg. **san-*, vgl. tschuw. *syn-* 'wünschen, gönnen, wollen' PAAS., osm. krim. kirg. *san-* 'denken, glauben, überlegen', osm. dsch. kom. alt. *sana-* 'denken, gedenken, beabsichtigen, ehren' RADL. Wb.; mong. *sana-* 'penser, songer, se souvenir de' Kow.) > ung. *szán* *o*: *sān-* | urung. **šar* 'Kot, Morast' (<protobulg. **šar*, vgl. tschuw. *šur* 'Morast, Sumpf' PAAS., kom. dsch. kirg. *saz*, alt. *sas* 'Sumpf, der Lehm auf der Salzsteppe', baschk. *hād* id. RADL. Wb., PRÖHLE, KSz. V.) > ung. *sár* *o*: *šār*, vgl. GOMBOCZ, MSFOu. XXX, 139;

slavische Lehnwörter: urung. **gat* 'Damm', *rak* 'Krebs', *kad* 'Wanne', *mak* 'Mohn' (<slav. *gati*, *rakū*, *kadi*, *makū* id.) > ung. *gát*, *rák*, *kád*, *mák*, vgl. MELICH, NyK. XXXIX, 30, HORGER, MNy. X, 9, 107.

3. In der ersten Silbe zweisilbiger Wörter ist die Dehnung viel seltener:

protobulg. Lehnwörter: urung. *baršun* 'Seide' (<protobulg. **barsun*, vgl. tschuw. *puržēn*, *puržēn* 'Seide' PAAS.) > ung. *bársony* *o*: *bāršōn*, vgl. EtSz. I, 300 | urung. *šatur* 'Zelt' (<protobulg. **šatyr*, vgl. uig. osm. kaš. *čatyr* RADL.; tschuw. *šavâr* aus dem tat.), vgl. GOMBOCZ MSFOu. XXX, 115;

lateinische Lehnwörter: lat. vulg.-lat. *arcus*, *pārdus*, *ārbos* > ung. *árkus* *o*: *ārkuš* 'Bogen', *párduc* *o*: *pārduts* 'Panther', *ārboc* *o*: *ārbots* 'Mast'.

4. Häufig wird das urung. *a* in der letzten geschlossenen Silbe zwei- und dreisilbiger Wörter gedehnt:

urung. *madar* 'Vogel' > ung. *madár* *o*: *madār* | urung. *funal* 'Faden' > ung. *fonál* *o*: *fonāl*, vgl. SZINNYEI, NyH.⁶ 83;

protobulgarische Lehnwörter: urung. *aruslan*, später *oruslan* (< protobulg. **aryslan* 'Löwe', vgl. tschuw. *arâslan*, uig. osm. dsch. kas. *arslan*, *aslan* RADL. Wb., misch. *arâslan* PAAS., JSFOu. XIX, 2: 11, kirg. *arsylan* RADL. Wb.) > *oroslán* *o*: *oroslān*, vgl. Gombocz, MSFOu. XXX, 110 | urung. *sakal* 'Bart' (< protobulg. **sakal*, vgl. tschuw. *suḡal*, uig. kom. dsch. osm. *sakal*, alt. *saḡal* RADL. Wb., PAAS., mong. *saḡal* Kow.) > ung. *szakál* *o*: *sākāl*, vgl. MSFOu. XXX, 119 | urung. *šarkan* 'Drache' (< protobulg. **šarakan*, vgl. osm. krim. kom. *sazagan* 'draco, serpens') > ung. *sárkány* *o*: *šārkāñ*, vgl. MSFOu. XXX, 114.

5. Die qualitative Verschiebung des urung. *a* zu *o* (und weiter zu *ā*) ist bes. in zweisilbigen Wörtern häufig.

Einsilbige Wörter: urung. *bas-* 'futuere' (< gtürk. *bas-* 'drücken, pressen; coire eum foemina', tschuw. *pys-* id.) > altung. *bosz-* (vgl. 1211: Seruum nomine *Bozou* OklSz.) > ung. *basz-* *o*: *bās-* | urung. *Taši* 'Personenname' (vgl. 950: *Taσῆς* Const. Porph. De adm. imp. MHK. 128) > altung. *Tosu*, *Tos* (1138: *Tosu* seruiens, *Tos* seruus Mon. Strig. I, 90, 92; 1150: *Thosu*, *Tosu* ANONYMUS 6,20-2) > ung. *Tas* 'Ortsname' (der Personenname ist türkischen Ursprungs: türk. *taş*, tschuw. *tsūl* 'Stein'; als Personenname häufig, s. HOUTSMA, *Ein türkisch-arab. Gloss.* 29, Gombocz, MNyTK. XVI, 21).

Zweisilbige Wörter: urung. *axsin* 'domina, hera' (< osset. *axsīn*, *āxsīn* id. EtSz. I) > altung. *axszin*, *asszun* (vgl. 1150: *ahchyn* OklSz.; 1200: *achscin* *o*: *axsin* HB.; 1240: *Asscun* OklSz.) > späta lung. *ohszin*, *ohszun* (vgl. 1240: *Ohzyn*, *Ohsun*, 1268/1347: *Oxun* OklSz.) > ung. *asszon(y)* *o*: *āsson* | urung. *Axtum* 'Personenname' (< türk. *altyn*, *altun* 'Gold', kommt auch als Personenname vor, vgl. MELICH, MNy. IX, 352, Gombocz, MNyTK. XVI, 24) > altung. *Axtum* (vgl. *Achtum* Vita s. Gerardi) > späta lung. *Oxtum* (vgl. 1150: *Ohtum* ANONYMUS) > ung. *Ajton* *o*: *āiton* 'Ortsname' | urung. **Mariš* (vgl. *Máρις* Herod., *Mάριος* Strabo, *Marisia* Jord.) > altung. *Moris* (vgl. 950: *Μορις* Const. Porph.; 1150: *Morisius* ANONYMUS 11,44) > *Morus* (vgl. *morus* ANONYMUS ibid., 1228, 1289, 1325: *fluuius Morus* ZIMMERMANN—WERNER, *Urkundenb.* I) > ung. *Maros* *o*: *māroš* 'Flussname', vgl. MELICH, MNyK. I, 6: 52-3 | altung. *Balatin*, *Bolatin* (vgl. 1055: *balatin*, *bolatin* < slav. *blatinō*) > *Bolotun* (vgl. *Bolotun* ANONYMUS, *Bolotum* KÉZAI, Gesta) > ung. *Balaton* *o*: *bālāton* 'Plattensee', s. EtSz. I. | urung. *Alup*

‘Personenname’ (< türk. *Alp*, *Alyp* ‘Held’, MNy. IX, 345) > altung. *Olup* (vgl. 1055: *olup*, 1138/1329: *Olup* Mon. Strig. I, 91, 95; 1150: *Oluptulma* ANONYMUS 8,10) > ung. *Alap* o: *âlâp* ‘Ortsname’ | urung. *Aba* ‘Personenname’ (< türk. *Aba*, s. EtSz. I) > altung. *Oba* (11. Jh. *Obo* Ann. Alt., 1095: *Oba* OklSz., 1138/1329: *Oba* Mon. Strig. I, 91; 1150: *Oba* ANONYMUS 32) > *Aba* ‘Ortsname’.

6. In einigen Fällen ist die Entwicklung auf der o-Stufe stehen geblieben:

altung. *Oslu* ‘Personenname’ (1222, 1228: *Oslu*, *Oslw* WENZEL VI, 222, 407 < petschen.-türk. *Aşlu* ‘Personenname’, vgl. gtürk. *aşly* ‘Gerste’) > ung. *Osl-fi*, *Ost-fi* | altung. **bat* (< slav. *batŭ* ‘Stock’) > ung. *bot*, vgl. GOMBOCZ, MNy. XX, 23, EtSz. I.

7. In einigen zweisilbigen Wörtern mit dem Vokalismus o—ā wird der Vokal der Stammsilbe dissimiliert und durch den entsprechenden Palatalvokal e ersetzt: altung. *Hornád* ‘Flussname’ > ung. *Hörnád* | *Csongrád* ‘Ortsname’ > *Csēngrád* (vgl. 1281, 1285: *Chengrad*) | *tornác* ‘Hausflur’ > *těrnác* MTsz., s. GOMBOCZ, MNy. XVI, 4. Eine ähnliche Dissimilation können wir auch in Fällen beobachten, wo das o der Stammsilbe aus ursprünglichem a hervorgegangen ist: altung. *Aszlár* ‘Ortsname’ (< kom. *Aslar* ‘die Jazygen, Sitz der Jazygen’) > *Oszlár* > *Eszlár*, vgl. GOMBOCZ, *Streitberg-Festschr.* 110, *Klebelsberg-emlék.* 160.

8. Die altung. Lautverbindung jo- im Wortanlaut hat zwei verschiedene Wege eingeschlagen; einerseits jo- > ju- (z. B. *johász* ‘Hirt’ > *juhász*; *jonh-* ‘intestina’ > *junh-*, *juh-*), anderseits: jo- > i- (z. B. *jorg-*: *iorgossun* HB. ‘erbarmen’ > *irg-*: *irgalom* ‘Erbarmen’; *jonkább* > *inkább*; *johász* > *ihász*; *jonh-* > *inh-* NySz., MNy. XVI, 6). Eine ähnliche Entwicklung haben auch einige Wörter mitgemacht, deren Stammvokal auf ein ursprüngliches illab. a zurückgeht, also: ja- > jo- > i-(ju-), z. B. slav. *jarebŭ -a, -o* ‘bunt’ > ung. **jaromba* > **joromba* > *iromba* | rum. *Jalomița* ‘Flussname’ > ung. **Jolomca*, *Jolonca* > *Ilonca* MELICH, MNy. XX, 173 | slav. *javorŭ* ‘Ahorn’ > altung. **jahor* > *johor* (1330: ad arborem *Johor* OklSz.) > *ihor* (1233: *yhor*, 1242: *Thor*, 1269: *Jhor* OklSz.) > *ihar*; anderseits: *johor* > *juhar* (1372: *Juhar*).

9. In der letzten geschlossenen Silbe mehrsilbiger Wörter ist der Wandel a > o (> â) ziemlich selten: urung. *madar* ‘Vogel’ > altung. *modor* (vgl. 1240: *Modor* ‘Personenname’, 1211: *Modoros* poss., *Modorod* dem. ‘Personennamen’) > ung. dial. *madar* | altung. *Várad* ‘Ortsname’ (dem. zu *vár* ‘Burg’; vgl. die latinisierte Form: *Varadiensis*) > *Várod* (vgl. 1150: *Uarod*, *Warod* ANONYMUS 34, 35; 1248: *Warod* OklSz.) > ung. *Várad* o: *vārad* | protobulg. **tōzak* (vgl. dsch. *toɣdak*, mong.

toɣodak 'die Trappe', s. MSFOu. XXX, 133) > ung. *tűzok*. Eine zweifache Entwicklung können wir bei dem deverbale Nominalbildungssuffix urung. *-at* beobachten: einerseits durch Dehnung *-at* > *-āt* (vgl. *szakadt* ɔ: *sākādāt* 'seissura, Riß'; *hó-fuvt* 'Schneetrift'), andererseits durch qualitative Verschiebung: *-at* > *-ot* > *-āt* (vgl. *kinzot* HB.; *latotuben*, *latotuot* KT.).

10. Das urung. *a* im absoluten Wortauslaut bleibt während der ganzen altungarischen Periode unverändert und wird in der 1. Hälfte des 14. Jh. ohne *o*-Zwischenstufe labialisiert: *a* > *ā*:

als Stammvokal: *fa* (vgl. 1055: *kurtuefa*, 1225: *Almafa* usw. OklSz.; urung. *fa* < vorung. *fā* ~ finn. *puu*) 'Baum, Holz' > ung. *fa* ɔ: *fā* | das Personalsuffix 3. Pers. *-a* (1055: *uta*, *azaa*, *holma* ɔ: *uta* 'sein Weg', *asaa* 'sein Tal', *holma* 'sein Hügel'; 1211: *faya* ɔ: *fāia* 'sein Baum') > *-a* (als einzige Ausnahmen hat man bisher 1260: *Micudhotuono*, *Cukenushotuono* OklSz., 1300: *scovo* 'sein Wort' ÓMS. verzeichnen können) | in Finitformen der Verba: 1200: *odutta* 'er gab', *munda* 'er sprach', *uola* 'er war' HB. Vgl. SZINNYEI, Nyr. XXIV, 149, NyK. XLII, 9.

(Megjelenet: Ungarische Jahrbücher VIII, [1928] 269—273. 1.)

ÜBER DIE HAUPTTYPEN DER UNGARISCHEN VERBALFORMEN.*

Bekanntlich wird durch die Verbalformen der sogen. objektiven Konjugation der ungarischen Sprache nicht nur die Person des Subjekts (bzw. der Subjekte), sondern auch die Person des Objekts bezeichnet. Allerdings ist das System der objektiven Verbalformen im Ungarischen bei weitem nicht so vollständig wie z. B. im Mordwinischen. Von den achtzehn möglichen Verbalformen (neun im Singular, neun im Plural):

Subj. 1. P. — Objekt 1. 2. 3. P.

Subj. 2. P. — Objekt 1. 2. 3. P.

Subj. 3. P. — Objekt 1. 2. 3. P.

stehen uns nur sieben zur Verfügung:

Subj. Sing. 1. 2. 3. P. — Objekt 3. P.

Subj. Plur. 1. 2. 3. P. — Objekt 3. P.

Subj. Sing. 1. P. — Objekt. 2. P.

Also: *várom, várod, várja, várjuk, várjátok, várják* 'ich erwarte es, du erwartest es' usw.; *várlak* 'ich erwarte dich (euch)'; *kérëm, kéréd, kéri, kérjük, kéritek, kérik* 'ich bitte es' usw., *kérlek* 'ich bitte dich'.

In Fällen, wo keine objektive Verbalform zur Verfügung steht, wird die entsprechende subjektive Form angewendet: *te vársz engem* 'du erwartest mich'; *ő vár téged* 'er erwartet dich' usw.

Der Grundgedanke der Agglutinationstheorie, welche zu JOSEF BUDENZ' Zeiten in der ungarischen und finnisch-ugrischen Sprachwissenschaft allein herrschend war, war jene Voraussetzung, dass die morphologische Gliederung einer Wortform der logischen Gliederung des daran geknüpften Bewusstseinsinhaltes genau entsprechen muss. Galt es nun eine objektive Verbalform, wie z. B. *várjátok*, morphologisch zu erklären, so ging man von der Voraussetzung aus, dass der logischen Dreiteilung

* Vortrag in der Ung. Akademie der Wiss. 1928.

der Bedeutung: *wart* — *es* — *ihr* eine durch Agglutination erstandene morphologische Dreiheit zugrunde liegen muss: *vár* — *já* — *tok* (*vár* = Verbalstamm, *j* = Pron. pers. 3. P. als Bezeichnung des Objektes und *tok* = Pron. pers. 2. P. mit dem Pluralzeichen *k*, als Bezeichnung des Subjektes). Nun ist aber das *j*-Element, welches auf die Person des Objekts hinweisen sollte, nur im Praes. Ind. und nur in vier Formen der velaren Verben (*várja*, *várjuk*, *várjátok*, *várják*) und in einer Form der palatalen Verben (*kérjük*) nachzuweisen. Die grosse Mehrzahl der objektiven Verbalformen ist dagegen «scheinbar» bloss aus zwei Elementen: Verbalstamm + Personalsuffix agglutiniert (1. P. *várom*, *várom*, *vártam*, *várnám*, *várjam*—*kérem*, *kérem*, *kértem*, *kérném*, *kérjem*; 2. P. *várod*, *várad*, *vartad* usw.).

Um den erwähnten Erklärungsprinzip treu zu bleiben, sah man sich genötigt, auch in diesen Fällen eine dem logischen Inhalt entsprechende morphologische Dreigliedrigkeit anzunehmen: **váro-jəm*, **várá-jəm*, **várta-jəm*, **várná-jəm*, **várja-jəm* — **kér-ě-jəm*, **kéré-jəm*, **kérte-jəm*, **kérné-jəm*, **kérje-jəm*; **váro-jət*, **várá-jət*, **várta-jət* usw. (vgl. SZINNYEI, *Hunfalvy-Album* 39, «Magyar Nyelvhasználat» 118 ff., Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft¹, 155; SIMONYI, *Die ungarische Sprache* 352; BUDENZ, *NyK.* XXI, 199), obwohl die vorausgesetzten längeren Formen aus den altungarischen Sprachendenkmälern nicht belegt werden können und auch sonst eine Entwicklung *-ojs-* > *ó* > *o*, *ějü* > *é* > *ě* in der ungarischen Lautgeschichte ohne Beispiel wäre.

In der Erklärung der objektiven Verbalformen hat JOHANN MELICH in seinem verdienstvollen Buche: *A magyar tárgyaz igeragozás. Alaktani fejtegetés* (= Die ung. objektive Konjugation. Eine morphologische Untersuchung. Budapest, 1914) neue Wege eingeschlagen. Das Verdienst dieses Werkes liegt einerseits auf methodologischem, anderseits auf sachlichem Gebiete. Ohne die Wichtigkeit der Agglutination in der ungarischen Morphologie leugnen zu wollen, betont MELICH, in bewusstem Gegensatz zu seinen Vorgängern, die nicht minder wichtige Rolle, welche die Adaptation, die «wiederholte geistige Umbildung des lautlichen Materials» (A. LUDWIG, *AoA.* 28), in der Entwicklung der ungarischen Verbalformen gespielt hat.

Die morphologische Struktur der ungarischen objektiven Verbalformen (*várom*, *várod*, *kérem*, *kéred*, *kéri* usw.) ist nach MELICH'S Auffassung mit der Struktur der Possessivformen (*várom* 'meine Burg', *várad* 'deine Burg', *vára* 'seine Burg', *vérem*, *véred*, *vére* 'mein Blut' usw.) vollkommen identisch, ein Gedanke, der schon früher von dem Altmeister THOMSEN ausgesprochen wurde (*Tidskrift for Philologi og Pädagogik* 1867,

171; Magyar Nyelvőr [1912] XLI, 26). Das pronominale Element in Verbindung mit dem Verbalstamm bezeichnet die Person des Subjektes, in Verbindung mit einem Nominalstamm die Person des Besitzers. Diese Differenzierung der Funktion ging Hand in Hand mit der Entwicklung des Verbalbegriffes bzw. mit der Differenzierung des Verbal- und des Nominalbegriffes vor sich.

Der Begriff der Objektperson gehört ohne Zweifel zum logischen Inhalt der ungarischen objektiven Verbalformen, aber nur zum logischen: die (dritte) Objektperson wird nicht und wurde nie durch ein agglutiniertes Pronomen bezeichnet. Die *j*-Formen (*várja*, *várjuk*, *várjátok*, *várják*; *kérjük*), welche von BUDENZ und SZINNYEI als dreigliedrige morphologische Strukturen (Verbalstamm + Objektspronomen + Subjektspronomen) aufgefasst wurden, sind sekundär, d. h. die ursprünglichen *j*-losen Indikativformen (**várē*, **várūk*, **várutuk*, **várēk*; **kérūk*) sind von den gefühlsbetonten Imperativformen (Sing. 1. *várjam*, 2. *várjad* [3. *várja*; Plur. 1. *várjuk*, 2. *várjátok*, 3. *várják*]; Sing. 1. *kérjem*, 2. *kérjed*, 3. *kérje*; Plur. [1. *kérjük*], 2. *kérjétek*, 3. *kérjék*), wo das *j* das Stammzeichen des Imperativs ist, verdrängt worden, ein Vorgang, der sich in der heutigen Volkssprache wiederholt (z. B. *igyunk* = *iszunk*, *méhessünk* = *mehetünk*, *tanítsa* = *tanítja* usw. MELICH a. a. O. 23).

Wenn wir nun einerseits nach MELICHs überzeugender Beweisführung die strukturelle Ähnlichkeit der objektiven Verbalformen und der Possessivformen nicht leugnen wollen und können, so bietet andererseits eben diese Feststellung den Anlass dazu, eine weitere nicht minder wichtige Frage aufzuwerfen, welche der Lösung harrt und welche von MELICH nicht berührt wird, nämlich die Frage nach dem morphologischen Verhältnis der objektiven und subjektiven Verbalformen, oder in noch allgemeinerer Fassung: die Frage nach den morphologischen Haupttypen des ungarischen Verbalystems.

*

Und nun eine vorläufige Bemerkung. Wenn wir die subjektiven und objektiven Verbalparadigmen miteinander vergleichen, so können wir in gewissen Fällen die Identität der subjektiven und der entsprechenden objektiven Form feststellen: 1. in der 1. Person Sing. Ind. Praes. der sog. Verba auf *-ik* (*észēm*, [*észél*, *észik*] ~ *észēm* [*észéd*, *észí*]; *iszom* [*iszol*, *iszik*] ~ *iszom* [*iszod*, *issza*]); 2. in der 1. Person Sing. Perf. (*vártam* [*vártál*, *várt*] ~ *vártam* [*vártad*, *várta*]); 3. in der 2. Pers. Plur. Praet. ([*váránk*], *várátok* [*várának*] ~ [*várók*], *várátok* [*várák*]); 4. in der 2. Person Plur. Cond. (und in der heutigen Umgangssprache meistens auch in der 1. Per-

son Plur.): 1. *várnánk*, 2. *várnátok* [3. *várnának*] ~ 1. *várnánk* oder *várnók*, 2. *várnátok* [3. *várnák*]. Die Bedeutung dieser zweideutigen Formen wird in einem konkreten Falle durch das Satzganze bestimmt: *vizet iszom* 'ich trinke Wasser' ~ *iszom a vizet* 'ich trinke das Wasser'; *sokáig vártam* 'ich habe lange gewartet' ~ *vártam a zivatart* 'ich habe auf das Gewitter gewartet'; *szívesen várnátok* 'ihr würdet gerne warten' ~ *ha az apámat várnátok* ... 'wenn ihr auf meinen Vater wartet' usw.

Daraus kann man nur folgern, dass auch in Fällen, wo die subjektiven und die objektiven Formen nicht identisch sind, die verschiedene semantische Funktion nicht durch die Verschiedenheit der morphologischen Struktur bedingt ist, sondern nur durch sekundäre Bedeutungs-differenzierung entstanden sein kann.

*

Wenn wir subjektive Verbalformen, wie z. B. *vár* 'er wartet', *kér* 'er bittet', *várt* 'er hat gewartet', *kért* 'er hat gebeten' und anderseits *várunk* 'wir warten', *kérünk* 'wir bitten', *vártunk* 'wir haben gewartet', *kértünk* 'wir haben gebeten' miteinander vergleichen, so ist die Verschiedenheit der morphologischen Struktur augenfällig. Der Begriff der Subjektperson gehört zwar überall zum logischen Inhalt der angeführten Formen, wird aber nur in der zweiten Gruppe durch ein agglutiniertes Pronomen morphologisch bezeichnet (*várunk* < **váru-mu-k*, *kérünk* < **kérü-mü-k*). In den folgenden Erörterungen will ich konsequent nur jene Wortform als echtes Verbum finitum bezeichnen, wo der durch den Verbalstamm ausgedrückte Zustand (Tätigkeit, Vorgang) mit Hilfe eines morphologischen Exponenten auf die Subjektperson bezogen wird. Ist dies nicht der Fall, so ist die betreffende Wortform in den finnisch-ugrischen Sprachen trotz ihrer heutigen Bedeutungsfunktion vom historischen (und glottogonischen) Standpunkt als ein Nomen, eine nominale Wortform anzusehen. Der morphologische Exponent kann ein agglutiniertes Pronomen personale sein, kann aber auch nichtpronominalen Ursprungs sein und seine personbezeichnende Funktion durch Bedeutungswandel erhalten haben.

Wenn wir nun die bunte Menge der ungarischen Verbalformen überblicken und die verschiedenen Wortformen, welche in der subjektiven und objektiven Konjugation eine assoziative Reihe bilden, von dem angedeuteten Gesichtspunkt typologisch ordnen, so können wir uns die ganze Entwicklung der ungarischen Verbalform und des Verbalbegriffes vergegenwärtigen, eine Entwicklung, deren Ausgangspunkt durch Ausdrücke rein nominalen Charakters, der Endpunkt aber durch echte Finitformen gekennzeichnet ist.

I. Der nackte Verbalstamm in den Paradigmen.

1. In der 3. P. Ind. Praes. der subjektiven Konjugation: a) einfache Verben: *vár* 'er wartet' (< urung. **váru*-), *ad* 'er gibt' (< urung. **odu*-), *kér* 'er bittet' (< urung. **kérü*-), *fél* 'er fürchtet sich' (< urung. **félü*-); b) abgeleitete (deverbale und denominal) Verben: *keres* 'er sucht' (mit dem Frequentativsuffix -s von *kér*), *lököd* 'er stösst' (mit dem Frequentativsuffix -d von *lök*), *állít* 'er stellt' (mit dem Kausativsuffix -ít von *áll*), *rikolt* 'er schreit' (mit dem Momentansuffix -kolt von *ri*); *számlál* 'er zählt' (mit dem denominalen Verbalsuffix -lál von *szám* 'die Zahl'), *porhad* 'wird zu Staub' (mit dem denominalen Verbalsuffix -had von *por* 'Staub') usw.

Nach SZINNYEI NYK. XXXIII, 241, FUF. V, 58, Fgr. Sprachw.³ 131 wären diese Formen durch sekundäre Kürzung entstanden. Nach seiner Auffassung wurde einmal im Ungarischen als Verbalnomen für die 3. Person Sing. im Präsens das Verbalnomen auf -n angewendet, wovon einige Überreste noch in der historischen Zeit erhalten sind: *vagyón* 'es ist', *lészén* 'er wird', *tészén* 'er tut', *vészén* 'er nimmt' usw. (urspr. 'seiend, werdend, tuend, nehmend'). Daher möchte er glauben, dass Formen wie *vár*, *kér* usw. Kürzungen ehemaliger **váron*, **kéréen* seien, um so mehr, da sonst das allgemeine Vorkommen des Suffixes -nak, -nek im Plural (*várnak* 'sie warten', *kérnek* 'sie bitten') schwer zu verstehen wäre.

Ich kann dieser Erklärung, welche durch historische Belege natürlich nicht erhärtet werden kann, nicht beistimmen. Ich sehe zur Annahme einer ursprünglichen Einheitlichkeit keinen zwingenden Grund, um so weniger, als der nackte Verbalstamm als Pseudofinitform auch in anderen fgr. Sprachen nachweisbar ist (s. unten). Die analogische Verbreitung der Personalendung -nak -nek ist nicht auffallend, wenn wir bedenken, dass die ursprünglich gerade bei den häufigsten Verben (*val-* 'sein', *lenni* 'werden', *tenni* 'tun', *menni* 'gehen', *venni* 'nehmen', *hinni* 'glauben', *vinni* 'tragen', *enni* 'essen', *inni* 'trinken') zu Hause war.

2. In der 2. P. Sing. der subjektiven Konjugation bei den sog. (-ik-losen) *sz-v*-Verben: [1. *tészék* 'ich tue'], 2. *tész* (> *téssz*) 'du tust', [3. *tészén* 'er tut'] (die übrigen Stammformen: *tév-*, *té-*, *tē-*); [1. *lészék* 'ich werde'], 2. *lész* (> *léssz*) 'du wirst', [3. *lészén* 'er wird'], vgl. PÁNYI, NYK. XLII, 174.

Nach der allgemeinen Auffassung (vgl. SZINNYEI, NYH.⁷ 64) ist das *sz*, welches nur im Praes. Ind. vorkommt (*lév-ő* 'seiend', *lött*, *lön* 'er ward', *lét* 'das Sein', *lē-het* 'kann sein' usw.), das Formans der dauernden Hand-

lung und ist mit dem Frequentativsuffix *-sz* (= fgr. **-s*) identisch (anders SETÄLÄ, Nyr. XLI, 31, doch vgl. SZINNYEI, NyK. XLI, 237). Ist diese Auffassung richtig, so sind die erwähnten Formen: *tész*, *lész*, *vész* usw. Pseudofinitformen ohne Personalendung: die Subjektperson wird durch kein pronominales Element bezeichnet.

3. In der 2. P. Ind. Praes. der subjektiven Konjugation: *vársz* 'du wartest', *adsz* 'du gibst', *kérsz* 'du bittest', *félsz* 'du fürchtest dich'. Eine befriedigende Erklärung dieser Formen wurde bisher nicht gegeben. J. MELICH, NyK. XL, 376 weist auf altung. und mundartliche Varianten mit der Endung *-szj* > *-ssz* hin (*tezihi*, *iarzihi* AporC., *akarzi* ErdyC.), ohne eine Erklärung zu wagen. Nach BUDENZ, UA. 345 und SIMONYI, TMNy. 597, Ung. Spr. 350 hätte *vársz* ursprünglich **várszol* gelautet mit dem Personalsuffix *-l* (vgl. *észél*, *íszol*); *sz* wäre das Formans der dauernden Handlung gewesen, wie es in einer Reihe von Verben tatsächlich vorkommt (z. B. *iszom*, *íszol*, *íszik*, *észém*, *észél*, *észik*). *Vársz*, *kérsz* wäre also der Überrest eines Paradigma **várszok*, **várszol*, **várszon* usw., wie etwa das lat. *legimini* der Reihe *l. sumus*, *estis*, *sunt*. In dieser Fassung ist die BUDENZsche Vermutung jedenfalls unannehmbar. Ich wäre eher geneigt, einen uralten Präsenstypus: *én vársz*, *te vársz*, *ő vársz* vor auszusetzen (*vár* Verbalstamm + das Frequentativsuffix bzw. Formans der dauernden Handlung *sz*) und *vársz*, *kérsz* als das erhaltene Bruchstück eines derartigen Frequentativ-Praesensstammes aufzufassen. Wie nun auch diese rätselhafte Form erklärt werden soll, so viel steht fest, dass die Endung *-sz*, welche heute vom Sprachgefühl als Personalsuffix aufgefasst wird, nicht pronominalen Ursprungs ist.

4. In der 2. P. Sing. Ind. Praes. des Verbums *menni* 'gehen' (= finn. *mene* id.): [1. P. *megyék* 'ich gehe'], [2. P. *mégy* 'du gehst'], [3. P. *megyén* 'er geht']. Im Gegensatz zu BUDENZ, UA. 352, der den Praesensstamm *mégy-* (neben *mén-ő* 'gehend', *mén-ék* 'ich ging' usw.) aus einem Frequentativstamm **mënd-* erklären wollte, weist G. MÉSZÖLY, Nyr. XXXVII, 167 auf die Möglichkeit einer rein lautlichen Entwicklung hin: *mégyék* usw. < *ményék* < **mēnek*. Diese Auffassung wird auch von SZINNYEI NyH.⁷ 122 gebilligt. In diesem Falle aber ist *mégy* 'du gehst' morphologisch mit *vár* 'er wartet', *lész* 'du wirst' gleichzustellen.

5. In der 2. und 3. P. Sing. Ind. Praes. des Verbums *val-* 'sein'. Der Praesensstamm *vagy-* (*vagyok*, *vagy*, *vagyom*, *van* [seit dem XVII. Jh.], *vagyunk*, *vagytok*, *vannak*) ist nach KLEMM MNy. XXII, 120 durch Palatalisation des Verbalstammes *val-*, *vol-* (*valék*, *való*, *voltam*) entstanden: *vagyok* < **vol'ok* < **volok* usw. Ist diese Annahme richtig, so ist die 2. P. *vagy* 'du bist' mit dem Verbalstamm identisch. Die 3. P. Sing.

ist seit den ältesten Sprachdenkmälern *vagyon*, also ein Nomen verbale mit dem Bildungssuffix *-n*. In einzelnen isolierten Fällen ist die ursprüngliche Form der 3. P.: *vagy* < *vogy* dennoch erhalten geblieben. So in den altungarischen Personennamen *Nëmvagy* (1174: *Numvog* OklSz; 1211: *Nemuogr*, *Numuogi*, 1269/1397: *Nemvog* MNy. XVIII, 95) und *Mavagy* (1138/1329: *Mauog*, *Mawog*, *Mawag*, 1211: *Mauogi*, *Mauogy*, 1240: *Mauog*, 1252: *Mauag*, 1277: *Mawog* MNy. I. c.). Beide gehören zur Gruppe der sog. Schutznamen (s. darüber eingehender PAIS, MNy. XVIII, 95) und sind ohne Zweifel durch *ist nicht* und *ist heute* (d. h. der Neugeborene wird den heutigen Tag nicht überleben, der böse Geist soll ihn nicht vertauschen) zu übersetzen. Grammatisch ähnliche Schutznamen: *Nëmél*, *Nëmvaló*, *Nëmhű* = *Nëmhivő* wie auch der entsprechende türkische Personennamen *Bolmaz* 'nicht seiend od. werdend' beweisen zur Genüge, dass das zweite Glied in *Nëmvagy* und *Mavagy* nur als 3. P. (und nicht als 2. P.) aufgefasst werden kann (s. KLEMM, MNy. XXII, 120).

Nach KLEMM (MNy. I. c.) überzeugender Beweisführung können wir nicht daran zweifeln, dass auch das disjunktive Bindewort *vagy* 'oder' ursprünglich eine Verbalform war und mit *vagy* 'ist' identisch ist.

*

Der nackte Verbalstamm als Finitform ist auch in den übrigen finnisch-ugrischen Sprachen nicht ganz unbekannt. Im Lappischen hat die 3. P. Sing. Ind. Praes. keine Personalendung (lpN. 1. *gulá-m*, 2 *gulá-k*, 3. *gulla* 'ich höre' usw.) und ist wahrscheinlich mit dem Verbalstamm identisch. Der Endvokal ist entweder lang (lpS. *kullā* 'er hört', inf. *kullat*, *pāhtā* 'er kommt', inf. *pāhtēt*, *lāhkā* od. *lāhkā* 'er liest', inf. *lāhkāt*) oder kurz (lpN. *gulla* 'er hört', inf. *gullāt*, *doalla* 'er hält', inf. *doallāt*) oder ist ganz weggefallen (lpK. *poaht* 'er kommt', *čuonē* 'er steht'); in dreisilbigen Verben ist die Elision des Endvokales in allen Dialekten ziemlich allgemein. SETÄLÄ JSFOu. II, 58 nimmt allerdings an, dass der lange Vokal in der 3. P. Sing. ursprünglich ist, und die Länge ist möglicherweise dadurch zu erklären, dass hier ein dem gemeinfinnischen *-ka*, *-ga* entsprechendes Element latent geworden ist. Ob SETÄLÄ diese Ansicht, die er schon im Jahre 1886 a. a. O. mit dem grössten Vorbehalt ausgesprochen hat, auch heute noch für richtig hält, kann ich augenblicklich nicht entscheiden. Ähnliche Formen mit kurzem Endvokal oder mit Vokalelision finden wir auch im Südesthnischen: *tule* 'er kommt', *pidā* 'er hält', *and* 'er gibt', *lask* 'er lässt', *usk* 'er glaubt' usw. (dagegen: nordesthnisch *añnāB* 'er gibt', *armastāB* 'er liebt'; finnS. *antaa*, *tulee*, *laskee*, weps. *andab*, wot. *annaB* usw.). Die angeführten südesthnischen Formen (so wie

auch ähnliche Formen der südwestlichen Mundart der Suomi-Sprache: *sano* 'er sagt' *sano-*; *kanta* 'er trägt' *kanta-* JSFOu. II, 7) sind aller Wahrscheinlichkeit nach sekundär, und wir können kaum von einer ursprünglichen Identität der 3. P. Sing. und des Verbalstammes sprechen. Nach SETÄLÄ TuM. 7, ÄH. 98 sind die südesthn. Formen auf lautlichem Wege entstanden: *antavi* > *antav* > *antau* > *antā* > *anta* > *and*. SETÄLÄ gegenüber hält L. KETTUNEN (*Miten eteläviron aktivin indik. preesensin päätteetön yks. 3. persona käsitettävä?* = Wie ist die südesthn. 3. P. Sing. Ind. Praes. zu erklären? Virittäjä N. f. XVIII, [1914] 145) diese Erklärung wegen lautlicher Schwierigkeiten für unwahrscheinlich und möchte eher an eine analogische Einwirkung der Imperfektreihen denken: *tulin*, *tulit*, *tuli*, *külin*, *külit*, *küli* > *tulen*, *tulet*, **tule*, *külen*, *kület*, **küle* usw.

Häufiger wird der Verbalstamm in den fgr. Sprachen als 2. P. Sing. Imperat. gebraucht: tscherem. *tol!* komm! (*tolam*), *li!* sei! (*liam*), *koð!* bleibe! (*koðam*), *kaje!* geh! (*kajem*), *kodo!* lass! (*koðem*) usw., vgl. SETÄLÄ, Nyr. XLI, 31. Im Syrjänischen ist die 2. Singularperson des Imperativs mit dem Verbalstamm identisch: *kört!* binde! (*körtny*), *kysky!* zieh! (*kyskyny*), s. WIEDEMANN, Syrj. Gramm. 191, 193; ebenso im Wotjakischen: *śot!* gib! (*śotyny*), *puk!* sitze! (*pukyny*), *pyr!* geh hinein! (*pyryny*) l. c. 183.

*

Es stellt sich nun die Frage: Wie sind die Fälle Finitform = Verbalstamm aufzufassen?

In seiner Abhandlung: *Nomen-verba im Lappischen* JSFOu. X. 210—16 hat K. B. WIKLUND die Fälle zusammengestellt, wo «im Lappischen... Verbalstämme... der Form nach mit Nominalstämmen identisch sind», z. B.: *hõlla-* 'reden' und 'Rede'; *juppma-* 'lärmen' und 'Lärm'; *kodđšo-* 'harnen' und 'Harn'; *kāvva-* nach irgendeiner Seite gehn' und 'Krümmung, krumme Stelle'; *švāšku-* 'schlagen' und 'Rute' usw.

Dieselbe Erscheinung findet man auch in den meisten übrigen fgr. Sprachen (vgl. BUDENZ, UA. 133; SIMONYI, *Igék és névszók* Nyr. XXXVIII, 241; MELICH l. c. 49—50). Es ist bezeichnend, dass die Identität des Nominal- und Verbalstammes in erster Linie bei den sog. meteorologischen Ausdrücken und bei Wörtern, die sich auf die natürlichen Bedürfnisse beziehen, zu beobachten ist, also bei Wörtern, die ohne Zweifel zur ältesten Schicht des fgr. Wortvorrates gehören: lpN. *gožža-* 'urina' und 'mingere', 'urinam reddere'—finn. *kuse-* 'Harn' und 'harnen'—tscher. *kuž* (-wüt) 'Harn' und *kuž-* 'harnen'—wogN. *χuńs-* id.—ung. *húgy-*

id. || ostjN. *poš-* 'Kot, Unrat' und 'sich entleeren'—ung. *fos-* id. || tscher. *šor-* 'Kot, Dreck' und 'scheissen'—ung. *szar-* id. || finn. *tuule-* 'Wind' und 'wehen'—wotj. *tol-*, syrj. *tyl-* id. || tscher. *lum-* 'Schnee' und 'schneien' || syrj. *zer-* 'Regen' und 'regnen'—wotj. *zor-* id. || wog. *rakw-* 'Regen' und 'regnen' || wog. *šol-* 'Reif' und 'mit Reif bedeckt werden' || ung. (dial.) *és* 'Regen' und 'regnen' || ung. *fagy* 'Frost' und 'frieren' usw.

BUDENZ a. a. O. erklärt diese Erscheinung so, dass diese Verba 'ursprünglich aus Nomina mittels der Suffixe *j* und *d* abgeleitet sind, dass aber diese Suffixe während der lautlichen Entwicklung der resp. Sprachen in ihrem Lauttestande verändert und geschwächt wurden und schliesslich ganz wegfielen und «latent» wurden'. Da aber ein lautlicher Beweis für das einstige Vorhandensein dieser Suffixe in diesen Wörtern nicht gegeben werden kann, so müssen wir WIKLUND a. a. O. vollkommen recht geben, wenn er die Beispiele Nominalstamm = Verbalstamm als Überbleibsel aus einer Zeit ansieht, wo ein Nomen-verbum (oder vielleicht eher eine Wortform nominalen Charakters) die Funktionen sowohl eines Nomens als eines Verbums vertrat.

Die Richtigkeit dieser Auffassung wird auch dadurch bewiesen, dass etymologisch identische Wortstämme in den fgr. Sprachen nicht selten verschiedenen Wortkategorien angehören: finn. *pala*, md. *pal*, ostj. *pul* 'Stück, Bissen' ~ wog. *pul* 'Bisschen, Stück' und 'verschlingen' ~ ung. *fal-* 'verschlingen'—finn. *pala-*, md. *palo-* 'brennen, frieren', wog. *pāl-* 'frieren' ~ ung. *fagy-* 'Frost' und 'frieren'—finn. *kanta-*, md. *kando-*, tscher. *kond-* 'tragen', 'bringen' ~ wog. *χunt-* 'Bündel' und 'tragen, auf den Rücken nehmen' ~? ung. *hát* 'Rücken'—syrj. *voš-*, wog. *ūs-* 'zugrunde gehen, sterben' ~ ung. *vész-* 'Sturm' und 'verloren gehen'—finn. *soi-*, lpN. *čuodda-* 'klingen' ~ ostj. wog. *soi* 'Stimme, Geräusch', ung. *zaj* 'Geräusch' usw.

Als weiterer Beweis des ursprünglich gegenständlichen Denkens kann auch die Tatsache angeführt werden, dass in den fgr. Sprachen zwischen denominaler und deverbalen Wortbildung keine feste Grenze gezogen werden kann. Suffixe mit ausgeprägt denominaler Bedeutung können unmittelbar mit Verbalstämmen in Verbindung treten. Ich will nur zwei längst bekannte Beispiele anführen. Das Suffixum caritivum ist sowohl denominal wie deverbal: *láb-atlan* 'ohne Fuss' eigtl. 'fusslos', *kéz-etlen* 'ohne Hand, handlos', anderseits: *jár-atlan* 'unbewandert' (geh-los), *vár-atlan* 'unerwartet' (wartlos), *kér-etlen* 'ungebeten' (bitt-los), *lêhet-etlen* 'unmöglich' eigtl. 'sein können-los'—wog. *īs-tal* 'ohne Verstand', *nē-tal* 'ohne Frau', anderseits: *joxt-tāl* 'unerreichbar' (*joxt-* 'erreichen'), *χās-tāl* 'unbekannt' (*χāńś-* 'kennen'), vgl. SZINNYEI, NyH.⁷ 104—5.

Das Suffix des Nomen possessoris fgr. $\star p \sim w$ ist mit dem deverbalen Formans fgr. $\star p \sim w$ identisch: ung. *láb-ú* < *láb-ó* (*nagylábu* 'grossfüssig'), *kez-ű* < *kező* (*kiskező* 'kleinhändig')—wog. *kāt-pa*, *kāt-əp* 'händig', *sam-pa*, *sam-p* 'äugig'—finn. *liha-va* 'fett' < *liha* 'Fleisch', *väke-vä* 'stark' < *väke-* 'Kraft'; anderseits: ung. *ad-ó* 'gebend; Steuer', *men-ő* 'gehend'—wog. *min-pa*, *mən-əp* 'gehend', *el-əp* 'tötend'—finn. *mene-vä* 'gehend', *anta-va* 'gebend', s. SZINNYEI NYH.⁷ 84, 102. J. BUDENZ, unter dem Einfluss jener Sprachbetrachtung, welche zu seiner Zeit in der indogermanischen Sprachwissenschaft ziemlich allgemein war, betont UA. 276 den verbalen Charakter des finnisch-ugrischen Nomens. Eine denominalen Ableitung, wie z. B. *fejű* < *fejő*, wäre nach seiner Auffassung eine Art Partizip: etwa 'kopfend', d. h. «durch seinen Kopf auffallend, hervorragend, starrköpfig». BUDENZ gegenüber tritt PAUL HUNFALVY (*Magyar Nyelvészeti V.*, 545) schon im Jahre 1860 für die Priorität des fgr. Nomens ein, in dem er «den nominalen Charakter des ungarischen Verbums» hervorhebt. Es ist klar, dass in diesem Falle nicht BUDENZ, sondern P. HUNFALVY das Richtige getroffen hat. Wenn wir die allgemeine Entwicklung der fgr. Verbalformen und der Satzformen ins Auge fassen, so können wir kaum daran zweifeln, dass in einer sehr frühen Periode dieser Sprachen die gegenständliche Denkart und die nominale Satzform die vorherrschende war. Die prädisponierende Kraft des Nomens: *a víz meleg* 'das Wasser (ist) warm', *a víz folyadék* 'das Wasser (ist eine) Flüssigkeit' ist für einen jeden, der das Ungarische als seine Muttersprache beherrscht, ein unmittelbares psychologisches Erlebnis. Wir können sogar Satzpaare einander gegenüberstellen, in welchen dieselbe Wortform in der Funktion des Subjekts bzw. des Prädikats vorkommt: *A fagy kárt okozott*: 'der Frost hat Schaden verursacht' \sim *Ma éjjel fagy*: 'heute nacht wird es frieren'; *A les jó helyen van*: 'der Hinterhalt ist auf guter Stelle' \sim *A sas prédára les*: 'der Adler lauert auf Beute'; *A nyom világosan látszik* 'die Spur ist gut sichtbar' \sim *A sisak nyom* 'der Helm drückt mich'. Oder auch Sätze mit morphologisch identischem Subjekt und Prädikat: *és az és* (dial.), wörtlich: 'Der Regen regnet', *a vadász vadász* (dial.) 'der Jäger jagt', *a halász halász* (dial.) 'der Fischer fängt Fische'. Die oben angeführten Verbalformen ohne Personalendung: *vár*, *kér*; *tész*, *lész*; *vársz*, *kérsz*; *mégy* sind von demselben Standpunkt aus zu beurteilen: sie sind trotz ihrer heutigen Bedeutungsfunktion ursprünglich nominale Ausdrücke, Überreste einer uralten Entwicklungsperiode, wo die gegenständliche Auffassung der Zustände und Vorgänge noch vorherrschend war.

II. Der Modusstamm in den Paradigmen.

1. Die 2. P. Sing. des Imperativs (subj. Konjugation): [1. P. *várjak*], 2. P. *várj* 'warte', [3. P. *várjon*]; [1. P. *kérjek*], 2. P. *kérj* 'bitte', [3. P. *kérjén*].

Nach der allgemeinen Auffassung ist «der fgr. Imperativ ein im Ton der Aufforderung ausgesprochener Ind. Praesensstamm, der mit dem Verbalnomensuffix **k* ~ **ɣ* gebildet war» (SZINNYEI, Fgr. Sprachw. 126). Im Ungarischen ist das fgr. **ɣ* (die schwache Stufe) im Imperativ durch *i* (*j*, *ǰ*) vertreten: *várjon*, *várjunk* usw. Ist diese Annahme richtig, so kann die 2. P. Sing.: *várj*, *kérj*, *rakj* (= *rákǰ*), *lépj* (= *lǣpǰ*) als Modusstamm ohne Personalendung aufgefasst und mit finnischen Formen, wie z. B. *anna* < *annak* (*anta-*), *mene* < *menek* (*mene-*), mit mordwinischen Formen, wie z. B. *eřak* 'du sollst leben' (*eřa-*), *kulǣk* 'du sollst sterben' (*kulǣ-*), *vanok* 'du sollst sehen, sieh!' (*vano-*) gleichgestellt werden. Anders SETÄLÄ, Nyr. XLI, 29 (*vár-jon*, Verbalstamm + Personalendung = md. *vano-zo* 'er soll sehen', tscher. *tol-žo* 'er soll kommen'), doch vgl. SZINNYEI, NyK. XLI, 237.

2. Die 3. P. Sing. Imperativi des Verbums *lenni* 'werden', als *ἀπαξ λεγόμενον* in der Altung. Marienklage (um d. Jahr 1300): *Keguggethuk fyomnok—ne leg kegulm mogomnok* (lies: *kɛdʉdʉstük fiomnok—ne lɛdʉ kɛdʉlm mogomnok*) = *parcito prohi—mors mihi soli*, GEOFFROI DE BRETEUIL, MNy. XIX, 6—7. In diesem Zusammenhange kann *leg* nur als 3. P. aufgefasst werden: neuung. *ně lěgyĕn kěgyelĕm magamnak*. Die suffixlosen Formen: *te lěgy* 'du sollst werden', *ő lěgy* ŐMS. 'er soll werden' sind Überreste eines vorung. Paradigma: **én lěgy*, *te lěgy*, *ő lěgy*, welches später zum Teil durch Neubildungen verdrängt wurde: *lěgyek* (s. unten), *lěgy*, *lěgyĕn* (s. unten).

III. Der nackte Verbalstamm + Pluralzeichen.

Die morphologische Struktur der 1. P. Plur. Ind. der subjektiven Konjugation ist vollkommen klar: *várunk* < urung. **várū-mu-k(ɐ)*, *kérünk* < urung. **kérü-mü-k(ɐ)*, d. h. Verbalstamm + Pronomen der 1. P., mit Pluralzeichen. Die entsprechenden Formen der objektiven Konjugation: *váruk*, *kérük* (s. oben) sind schwer zu erklären.

Sowohl SZINNYEI MNy. XI, 13 wie auch MELICH l. c. 59 gehen stillschweigend von der Voraussetzung aus, dass die morphologische Struktur

beider Formen: *várunk* ~ *váruk*, *kérünk* ~ *kérük* identisch sein muss, und suchen das Verschwinden der postulierten Personalendung zwischen Stamm und Pluralzeichen auf lautlichem Wege zu erklären. Nach SZINNYEI könnte man annehmen, dass in *várunk* < **varu-mu-k* die starke Stufe, in *váruk* < **varu-wa-k* dagegen die schwache Stufe des fgr. Pronomens für die 1. P.: **ma-* ~ **wa-* agglutiniert sei; doch wird dieser Erklärungsversuch von ihm selbst nur als Nothilfe angesehen (die angenommene lautliche Entwicklung: **awa-* > *u*, **äwä-* > *ü* wäre in der Tat beispieillos).

Noch weniger befriedigend ist MELICH'S Versuch, *váruk*, *kérük* durch Abfall des anlautenden Nasallautes (*m*) der Personalendung bzw. des Personalpronomens in einer losen Agglutinationsreihe zu erklären. Zur Unterstützung dieser seltsamen Annahme kann er ja nur ein einziges Wort anführen: das Verbalpräfix *még*, welches auf einigen Punkten des südwestlichen Sprachgebietes in der Form *ëg* vorkommt (*ëgëtem* anstatt *mëgëtem*).

Ich bin fest überzeugt, dass in diesem Falle A. HORGER das Richtige getroffen hat (*A többes 1. szem. tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete* = Die 1. P. Plur. der objektiven Konjugation und die Urgeschichte der ung. Verbalformen. Szeged, 1926), indem er MELICH und SZINNYEI gegenüber *váruk* und *kérük* als zweigliedrige Strukturen auffasst: *varu-*, *kériu-* Stamm + *k* Pluralzeichen. *Vár*, *kér* steht zu **várok*, **kérek* in demselben Verhältnis, wie die Nomina *hab*, *szëm* zu *habok*, *szëmök* (Plur.) oder, um Nomenverba anzuführen: wie *lak*, *nyom*, *les* zu *lakok*, *nyomok*, *lesök*.

Ich möchte aber noch weiter gehen. In der Einzahl wird die Subjekts-person entweder durch das Suffix *-m* oder durch *-k* bezeichnet.

Das Personalsuffix *-m* finden wir in allen Formen der *ik*-Verba sowohl in der subjektiven wie auch in der objektiven Konjugation: Praes. *észë-m*, *iszo-m*, Praet. *evé-m*, *ivá-m*, Perf. *ëtte-m*, *itta-m*, Kond. *enné-m*, *inná-m*, Imperat. *ëgye-m*, *igya-m*. Bei den *ik*-losen Verben in der subj. Konjugation nur im Perf.: *várta-m*, *kérte-m*; in der obj. Konjugation in allen Formen: *váro-m*, *kéré-m*, *vára-m*, *kéré-m*; *várta-m*, *kérte-m*; *várná-m*, *kérné-m*; *várja-m*, *kérje-m*. Diese Endung kommt als Zeichen der 1. Person in allen fgr. Sprachen vor und ist offenbar pronominalen Ursprungs (= fgr. **mā-* 'ich'): wog. *minē-m*, ostj. *mānla-m*, finn. *mene-n* < **mene-m*, lp. *māná-m* 'ich gehe' usw., vgl. SZINNYEI, Fgr. Sprachw.² 128.

Das andere Zeichen der 1. Person, *-k*, kommt dagegen nur in der subjektiven Konjugation der *ik*-losen Verben vor; im Praes.: *váro-k*, *kéré-k*; im Praet.: *váré-k*, *kéré-k*; im Kond.: *várné-k*, *kérné-k*, und im Imperativ: *várja-k*, *kérje-k*.

BUDENZ' Versuch, diese rätselhafte Endung zu erklären, ist nichts weniger als befriedigend. In seiner *Vergl. Formenlehre der fgr. Sprachen* 333—4 (vgl. auch SIMONYI, TMNy. 594; SZINNYEI, NyH.⁷ 121) weist er auf die Tatsache hin, dass in einigen fgr. Sprachen in gewissen Fällen die Personalpronomina mit einer enklitischen Partikel *-k* verbunden sind: wog. *amki*, *omk* 'ich selbst' (*am*, *om* 'ich'), *naŋki*, *nāŋk* 'du selbst' (*naŋ*, *nāŋ* 'du'), *taucki*, *tēck* 'er selbst' (*taw*, *tēü* 'er'); md. *teke*, *seke* 'dasselbe' (*te* 'dies', *se* 'das'). Die Endung *-k* in *váro-k*, *kérék-* ist nach seiner Auffassung eine ähnliche enklitische Partikel, das Pronomen selbst ist 'latent' geworden: *várok* < **várok* < **váru-wa-k*, *kérék*, *kérök* < **kérök* < **kérü-wü-k* (*-wa-* die schwache Stufe des fgr. Personalpronomens **mə* 'ich' + *k* enkl. Part.). Wenn wir auch die Tatsache ausser Acht lassen, dass das Personalpronomen + die enkl. Part. *-k* in der Agglutinationsreihe der fgr. Verbalformen keine Rolle spielt, so kann die BUDENZsche Annahme schon aus augenfälligen lautlichen Schwierigkeiten nicht gebilligt werden. Die urung. Form von *várok* und *kérék* war ohne Zweifel *váruk*, *kérük*, bzw. *kérik* (vgl. 1300: *ozuc* = *aszk* ÓMS. 2; *sepedyk* = *sēpēdek* ibid.); die Annahme einer ursprünglichen Länge: **várok*, **kérök* ist unbegründet, die vorausgesetzte Kürzung *várok* > *várok* undenkbar.

Die 1. P. Sg. Ind. Praes. in der subj. Konj. *várok*, *kérék* ist mit der 1. P. Plur. Ind. Praes. der obj. Konj.: **várok* (dial. *váruk*), **kérék* (dial. *kérük*) lautlich vollkommen identisch. Diese lautliche Übereinstimmung ist meines Erachtens kein Zufall, sondern die beiden Formen sind auch morphologisch gleichzustellen, d. h. *várok* 'ich warte' ist eigentlich eine Pluralform, eine Art Pluralis majestatis od. verecundiae. Der Wechsel zwischen Einzahl und Merzhzahl, das Eindringen einer Pluralform in die Reihe der Singularformen wäre an und für sich nicht auffallend und psychologisch leicht erklärbar. Auch fehlt es nicht an passenden Analogien. Das finnische sog. Passivum impersonale: *mennään* 'man geht, on va', *maksetaan* 'man zahlt' ist morphologisch 3. P. Sing. Und doch wird dasselbe mit Numerus- und Personenwechsel in der Bedeutung: *mennään!* 'gehen wir!', *maksetaan!* 'zahlen wir!' gebraucht. In einigen französischen Mundarten kommen die eigentümlichen Formen: *j'sommes*, *j'avons* usw. sowohl in der Bedeutung *je suis*, *j'ai*, wie auch in der Bedeutung *nous sommes*, *nous avons* vor: *ž sgm tī bāvâ:rə* (Crépainville, Orléanais); *j'avons oute chouse à féeze* (Blois); *mais j'n'avons pues qu'une vueille catté* (Normandien); *ž itiom ližer en erzā* (Dives s/Mer), E. HERZOG, *Neuf französische Dialekttexte*, Leipzig, 1906, p. 49, 47, 69, 67. In der Bedeutung der Mehrzahl kommt *je* + ...*ons* auch in vielen anderen Mundarten vor. Dieser eigentümliche Gebrauch wird von HERZOG l. c. 59 dadurch er-

klärt, dass der französische Bauer gerne von sich selbst in der Mehrzahl spricht.

Die Pluralform *váruk*, *kérük* hat in der vorungarischen Periode die ursprüngliche Singularform **én vár*, **én kér* verdrängt; in der Verbindung *én várok*, *én kérék* = *j'avons*, *j'sommes* wurde das *k* zum Zeichen der 1. Person gestempelt.

IV. Nomen verbale ohne Personalendung in den Paradigmen.

In den fgr. Sprachen wird die 3. Subjektperson selten bezeichnet; meistens wird der blosse Tempusstamm (= Verbalnomen) als Form für die 3. P. angewendet (s. SZINNYEI, Fgr. Sprachw.² 130).

1. In der 3. P. Praes. der subjektiven Konjugation, in erster Linie bei den sog. *sz-v*-Verben: *tészén* (*tenni* 'tun'), *lészén* (*lenni* 'werden'), *vészén* (*venni* 'nehmen'), *észén* (*enni* 'essen'), *iszon* (*inni* 'trinken'), *hiszén* (*hinni* 'glauben'), *viszén* (*vinni* 'tragen'), dann: *vagyon* 'ist', *megyén* 'geht'. Die Endung *-n*, welche vom heutigen Sprachgefühl als Personalendung aufgefasst wird, ist mit dem Verbalnomensuffix *-n* identisch (*haszo-n*, *vagyo-n*, *haso-n*, *bizo-n* usw., s. SZINNYEI, NyH.⁷ 88). Vgl. SZINNYEI, NyK. XXXIII, 241, FUF. V, 58, NyH.⁷ 122; anders SZINNYEI, EPhilK. XXIV, 164, FUF. I, 73; SETÄLÄ, Nyr. XLI, 29.

2. In der 3. P. Sing. Perf. der subjektiven Konjugation: *várt* 'er hat gewartet', *kért* 'er hat gebeten'.

Várt, *kért* ist natürlich eine rein nominale Form: *vár-t*, *kér-t* mit dem Verbalnomensuffix *-t*. Dieses Verbalnomen ist nicht nur in prädikativer, sondern auch in attributiver Rolle sowohl in aktiver wie in passiver Bedeutung gebräuchlich: *a revő pénzt adott*: 'der Käufer hat Geld gegeben' ~ *adott szó* 'das gegebene Wort'; *a leány várt* 'das Mädchen hat gewartet' ~ *várt leány várat nyer* (Sprichw.) 'ein Mädchen, welches gewartet hat, gewinnt eine Burg'.

Ähnliche Pseudofinitformen aus den fgr. Sprachen: finn. *antaa* < **antau* < *antavi* 'er gibt', eig. 'er gebend'—md. *palaj* 'er küsst', eig. 'er küssend'—wog. *zajti* 'er läuft', eig. 'laufend' (z. B. *zajti tul* 'fliehende Wolke') usw.; weitere Beispiele Fgr. Sprachw.² 130, NyK. XXXIII, 250.

V. Verbalnomen + Pluralzeichen.

1. In der 3. P. Plur. Perf. der subjektiven Konjugation: *vártak*, *kértek* 'sie warteten, baten', eig. 'sie wartende, bittende', im Sinne der Vergan-

genheit (z. B. *ezek az okok ismertek* 'diese Gründe sind bekannt' ~ *ők engem már akkor ismertek* 'sie haben mich schon damals gekannt').

2. In der 3. P. Plur. Praes. des subjektiven Konjugation: *tésznek* 'sie tun' (Sing. *tészén*), *észnek* 'sie essen' (Sing. *észén*) usw. *Tésznek*, *észnek* usw. ist mit dem Plural des Verbalnomens auf -n (s. oben) identisch; die Endung -nak, -nek wurde später als Personalendung aufgefasst und ist in alle übrigen Verbalformen für die 3. P. Plur. eingedrungen: *várnak* (Sing. *vár*), *várának* (Sing. *vára*), *várnának* (Sing. *várna*), *vártanak* (Sing. *várt*) usw. Vgl. SZINNYEI, NyK. XXXIII, 257, FUF. V, 79.

3. In der 1. P. Plur. Praet. der objektiven Konjugation: *várok* 'wir warteten es', *kérok* 'wir baten es'. Wir müssen L. ERDÉLYI, FUF. XVIII, 98 vollkommen recht geben, wenn er BUDENZ, UA. 348 und SIMONYI, TMNy. 611 gegenüber die Präteritalformen *várok*, *kérok* mit dem Plural des Part. Praes. identifiziert und *várok* als *várok* [*vagyunk*] 'expectantes (sumus)' erklärt (wie z. B. im lateinischen *legimini* = *legimini estis*). Man könnte gegen diese Erklärung vielleicht einwenden, dass *várok*, *kérok* Präteritalformen sind, sie beziehen sich auf die Vergangenheit. Dagegen sind die Partizipien *váró*, *kérő* Nomina actionis und werden im Sinne der Gegenwart gebraucht. Diese Einwendung wäre unbegründet. Es ist eine bekannte Tatsache, dass in den fgr. Sprachen keine feste Grenze zwischen Nomen actionis, Nomen acti und Nomen actoris besteht und die Verbalnomina keinen bestimmten Zeitwert besitzen. Mit demselben Suffix werden in verschiedenen Sprachen und auch in ein und derselben Sprache verschiedenartige Verbalnomina gebildet: finn. *lukema* 'das Lesen' ~ lp. *lokkam* 'einer, der gelesen hat'; finn. *elämä* 'vita', *kuolema* 'mors' ~ *luoma* 'creatum, Geschöpf'; finn. *kantava* 'tragend', *nielevä* 'verschluckend' ~ md. *kantf* 'die Bürde', *nilve* 'der Schluck'; finn. *palava* 'brennend' ~ md. *palf* 'gefroren'; syrj. *kulan* 'sterblich' ~ wotj. *kulon* 'der Tod'; lpK. *mennei* 'gehend' ~ 'vergangen'; md. *kuli* 'sterbend' ~ 'tot'; tscher. *kajšašə* 'gehend', *mušo* 'findend' ~ *kolšə* 'tot', *küjšə* 'gebacken'; finn. *tuleva* 'veniens' ~ *on tuleva* 'venturus est, veniet'; finn. S. *menevä* 'gehend' ~ finn. E. *minev* 'vorig, vergangen'; ung. *írás*, *fordítás* 'das Schreiben, das Übersetzen' ~ 'die Schrift, die Übersetzung' usw. (s. weitere Beispiele UA. 183, SZINNYEI, NyH. 7 83; SETÄLÄ, TuM. 170).

Ähnliche morphologische Strukturen (Verbalnomen bzw. Tempus-od. Modusstamm + Pluralzeichen) sind auch in den übrigen fgr. Sprachen nicht selten, vgl. z. B. finn. *antavat* 'sie geben', eig. 'sie gebend', *menevät* 'sie gehen', eig. 'sie gehend'—finn. präterit. *tuli-t* (> *tulivat*), *meni-t* (> *menivät*); der finnische Präteritumstamm: *tuli*, *meni* ist ursprünglich ein Verbalnomen mit dem fgr. Suffix **i*—md. *kuloš*, *kulož* 'er starb' (mit

dem Verbalnomensuffix fgr. **s*~*z*): Plur. *kuloš-t* 'sie starben', eigtl. 'sie gestorbene' usw. (s. weitere Beispiele bei SZINNYEI, FUF. V, 80).

VI. Der blosse Verbalstamm + Personalendung.

1. In der 1. und 2. P. Plur. der subjektiven Konjugation: *várunk* < **váru-mu-kš*, *kérünk* < **kérü-mü-kš*; *vártok* < **váru-tu-kš*, *kérték* < **kérü-tü-kš*.

2. In der 1., 2. u. 3. P. Sing. und in der 3. P. Plur. Praes. der objektiven Konjugation: *várom* < **váru-mš*, *kérem* < **kérü-mš*; *várod* < **váru-tu*, *kéréd* < **kérü-tü* (s. MELICH l. c. 61, anders SZINNYEI, Fgr. Sprachw.² 101, MNy. XI, 9); **várë*, Plur. **várëk*, *kéri*, Plur. *kérik*.

3. In der 1. Pers. Sing. Praes. der *ik*-Verben (subj. Konj.): *észëm*, *iszom*.

4. Wahrscheinlich ist auch die Endung *-l* und *-ik* in der 2. und 3. P. Sing. Praes. der *ik*-Verba als Personalendung aufzufassen: *észël*, *észik*, *iszol*, *szik*. Nach der allgemeinen Auffassung vertritt die Endung *-l* die schwache Stufe des fgr. Pronomens **tš*~**δš* 'du' (vgl. SZINNYEI, NyH.⁷ 121—2; THOMSEN, Nyr. XLI, 27); über die Endung *-ik* s. SZINNYEI, NyH.⁷ 122.

Ähnliche echte Finitformen sind auch in den übrigen fgr. Sprachen verbreitet: finn. *mene-n* < *mene-m* 'ich gehe', *mene-t* 'du gehst' (anders SETÄLÄ, TuM. 54; SZINNYEI, FUF. V, 68); tscher. *koðe-m*, *kole-m* 'ich lasse, ich sterbe'; wotj. *kulo-m* 'ich sterbe'; tscher. *tol-žo* 'er soll kommen', md. *vano-zo* 'er soll schauen', *teje-ze* 'er soll tun', s. SETÄLÄ, Nyr. XLI, 30.

VII. Verbalnomen + Personalendung.

Da die fgr. Tempus- und Modusstämme zum grössten Teil ursprünglich Verbalnomina sind, ist der Typus Verbalnomen + Personalendung am reichsten vertreten in den Paradigmen, bes. in der 1. und 2. Person (die 3. Person ist meistens ein Verbalnomen ohne Personalsuffix; s. SETÄLÄ, TuM. 171; SZINNYEI, NyH. FUF. V, 80). Ich will nur einige ungarische Beispiele anführen: 1. P. Sing. Perf.: *várta-m*, 1. P. Plur.: *vártu-nk*; 1. P. Sing. Praet.: *vár-ám* (obj. Konj.), 1. P. Plur. *vára-nk* (subj. Konj.); 1. P. Sing. Cond.: *várná-m* (obj. Konj.), 1. P. Plur.: *várná-nk* (subj. Konj.) usw. Über die Bildung des Tempusstammes **vára-* bzw. des Modusstammes **várná-* vgl. SZINNYEI, Fgr. Sprachw.² 122, 125.

Und nun eine Schlussbemerkung. Es ist einerseits klar, dass der Bedeutungsunterschied zwischen den subjektiven und den objektiven Verbalformen nicht durch die Verschiedenheit ihrer morphologischen Struktur bedingt ist, sondern durch sekundäre Bedeutungs- bzw. Funktionsdifferenzierung entstanden ist. Andererseits ist es dennoch auffallend, dass die echten Finitformen, Verbalstamm oder Verbalnomen + Personalsuffix, in der objektiven Gruppe reicher vertreten sind als in der subjektiven; die Wortformen nominalen Charakters (das Nomen-verbum, der blosse Verbalstamm, das Verbalnomen) kommen dagegen fast ohne Ausnahme nur in der subjektiven Gruppe vor. Es wäre vielleicht nicht allzu gewagt, auf Grund dieser ziemlich regelmässigen Verteilung der Pseudofinitformen und der Finitformen, welche in der historischen Periode der ungarischen Sprache zu beobachten ist, für das Vorungarische zwei Verbalparadigmatypen vorauszusetzen: ein Paradigma ohne Personalsuffix (*én, te, ő vár, én, te, ő vagy, én, te, ő légy* usw.), und eines mit Personalsuffix (*én várom, te várod, ő *várë* usw.). Der erste Typus würde dem Nominalparadigma ohne Possessivsuffix, der zweite dem Nominalparadigma mit Possessivsuffix entsprechen.

(Megjelent: Ungarische Jahrbücher X. [1930] 1—15. l.)

NYELVTUDOMÁNY ÉS NYELVTANÍTÁS.

A Pesti Napló 1866. évi október 16-i számában B. J. azzal az indítvánnyal állt elő, hogy «a protestáns iskolákban rendes tanári székek állíttassanak fel a francia és angol nyelv taníttatása végett s legyen e két nyelv a tanulókra nézve kötelező tárgy». Erre ugyancsak a Pesti Napló október 20-i számában egy névtelen cikkíró tiltakozik a latin órák redukálása ellen, «mert e nyelv gimnasiunmi, tehát tudós intézetbe járó ifjainkra nézve, ha egyéb okból nem, de multunknál fogva legalább oly fontos, mint az angol vagy francia».

Azóta a helyzet alaposan megváltozott! Az 1891. törvény behozta a szomorú emlékű görög pótlót, s így a görög nyelv tanítását, amely 1860 óta úgyszólván a négy felsőbb osztályba szorult, gyakorlatilag voltaképpen megszüntette, a nélkül, hogy helyébe egyenlő pedagógiai értékű tárgyat állított volna. Az 1924. törvény új iskolatípust állított fel, a reál-gimnáziumot, amelyben a görög nyelv helyébe egy második modern nyelv, a francia, angol vagy olasz lép. Az 1927-es törvény a latin és a német sorrendjét megcseréli: a német tanítása az első osztályban, a latiné a harmadikban s a második modern nyelv az ötödikben kezdődik. Végre a legújabb törvénytervezet (amely, ha jól tudom, a leánylíceumokban már életbe is lépett) a latin és a második modern nyelv sorrendjét cseréli fel, úgyhogy a latin az ötödik osztályban, a francia (olasz, angol) a harmadikban kezdődik. Tehát rövid hat év leforgása alatt a latin nyelv az első helyről a harmadikra, az első osztályból az ötödikbe szorult.

Ismeretes dolog, hogy e gyökeres s talán túlgyors ütemű tanterv-reformokkal kapcsolatban szenvedélyes vita indult meg a parlamentben, a napilapokban s a pedagógiai folyóiratokban is az egyre jobban háttérbe szoruló latin stúdiumok pedagógiai, didaktikai s kultúrtörténeti értékéről s a sikeres nyelvtanítás problémájáról. Talán nem lesz felesleges, ha ezt a kérdéskomplexumot egyszer nem a pedagógia s a kultúrhistoria, hanem pusztán a nyelvtudomány szempontjából vesszük vizsgálat alá, abban a reményben, hogy e tudományos megállapításokból a gyakorlati oktatás is hasznot húzhat.

Az első kérdés, amely körül a vita folyt, az úgynevezett vezérnyelvtan kérdése volt : melyik nyelv nyelvtana legyen az, amelyből a kezdő tanuló a nyelvtani alapfogalmakat elsajátítja. A többség a latin nyelvtan mellett foglalt állást, de akadtak olyanok is, akik a magyar nyelvtant akarták megtenni az egész nyelvoktatás gerincévé.

Úgy látom, hogy egy fontos mozzanatot mindkét felfogás hívei figyelmen kívül hagytak, vagy legalább nem hangsúlyoztak eléggé: azt a kétségbekonlatlan tényt, hogy a magyar nyelv a finnugor nyelvcsaládba tartozik, míg a többi nyelvek, amelyeket középiskoláinkban tanítanak, a görög, latin, német, francia, angol és olasz, indogermán nyelvek. Ezen a tényen, sajnos, nem lehet változtatni; a magyar, a finn vagy észt iskola nehezebb helyzetben van, mint a német, francia vagy olasz iskola: a tanulónak a finnugor nyelvtani rendszeren kívül az anyanyelvétől annyira eltérő indogermán grammatikai rendszert is el kell sajátítania.

Amilyen képtelenség volna a magyar nyelvtan kategóriáit alkalmazni indogermán nyelvre, éppen olyan elhibázott volna a magyar nyelvtant a latin jármába hajtani. Éppen ellenkezőleg, arra kell törekedni, hogy mindkét grammatikai rendszer, a finnugor és az indogermán, a maga tisztaságában, egymás mellett, egymással szembeállítva éljen a tanuló tudatában.

SIMONYI ZSIGMONDÉ és SZINNYEI JÓZSEFÉ az érdem, hogy a finnugor és magyar nyelvtudomány eredményeit a leíró iskolai nyelvtan számára értékesítették, s újabb nyelvtanaink, amelyek javarészen SIMONYI és SZINNYEI nyomdokában járnak, nem érdemlik meg azt a gyakran hangoztatott szemrehányást, hogy idegen nyelvtani kategóriák erőszakolásával a tanuló jó magyar nyelvérzékét megrontják.

Persze nem állítom, hogy e téren semmi tennivalónk nincs, s hogy leíró nyelvtanainkban az indogermán nyelvszemléletnek semmi maradványa nincs. Hogy egy konkrét példát említsek, ilyen az állítmánykiegészítő fogalma. A görögben, a latinban a mondat állítmánya mindig ige. Ezzel szemben a finnugor nyelvek többségében s a magyarban is a verbális mondat mellett (*a víz forr*) a nominális mondat, a mondat ősi formája is nagy szerepet játszik (*a víz folyadék, a víz meleg*). A magyarul beszélő számára a névszó predikatív szerepe közvetlen élmény, lélektani valóság, s az efféle többállítmányú mondatban: *Hallgat, komor, fázik dalom*, a két igeállítmány s a közéjük ékelt melléknév predikatív értéke között nincsen fokozati különbség. *A víz meleg* az ősi finnugor mondat típus, a 'meleg' nem kiegészítő, hanem valóságos állítmány, s a latin mintára feltett *A víz meleg van* mondatalak üres fikció. Éppenígy

A víz meleg volt verbo-nominális mondat logikai és történeti előzménye *A víz meleg*, nem pedig *A víz volt*-féle mondatainak, s legfellebb a *volt* igét tekinthetnők kiegészítőnek, amely utólag járult a névszói állítmányhoz az időbeli vonatkozás megjelölésére.

A másik módszertani követelmény, amelyet a leíró iskolai nyelvtannal szemben joggal támaszthatunk, a történeti vagy áltörténeti elemek kiküszöbölése s a synchronikus szempont következetes alkalmazása. A leíró nyelvtan írójának első és legfontosabb feladata, hogy a synchronia tényeit szigorúan különválassa a diachronia tényeitől, hogy a synchronia törvényeit szabatosan megfogalmazza s következetes terminológiát alkalmazzon. A leíró nyelvtan csak a beszélő álláspontjára helyezkedhetik, aki a konvencionális jelrendszert csupán a gondolkodás eszközének tekinti s a beszélés pillanatában a történeti előzményekkel, a multtal nem törődik. Az lesz egyetlen feladata, hogy azokat a lélektani és logikai kapcsolatokat vizsgálja, amelyek a nyelvi jeleket a beszélő tudatában egyidejű (synchroniás) jelrendszerré kapcsolják össze; a nyelvi tények valóságának és értékének megállapításánál a történeti előzmény nem játszik szerepet, csupán az lesz az irányadó, hogy milyen fokig eleven és közös elemei a kollektív tudatnak. Ha a nyelvet csupán a közlés eszközének tekintjük, ha azt vizsgáljuk, hogy a lelki tartalom kifejezésére milyen adaequat nyelvi eszközök állanak rendelkezésünkre, a leíró nyelvtan stilisztikai vagy crocei értelemben esztétikai diszciplínává válik, melynek főfeladata, az anyanyelv tanítására gondolva, a tanulót rászoktatni arra, hogy jól meggondolt mondani-valóját világos és egyszerű nyelvi formába tudja öltöztetni.

Míg a magyar nyelvtan tanításának főcélja a beszélő tudatában virtuálisan élő jelrendszer tudatossá tétele, kiegészítése és gazdagítása, addig az idegen nyelv megtanulása nehezebb feladat; hiszen nemcsak új nyelvi anyag (új hangok, új szókészlet), hanem új nyelvtani és gondolkodási formák elsajátításáról van szó.

S ha most felvetjük az indogermán vezérnyelvtan kérdését: melyik nyelv legalkalmasabb arra, hogy belőle a tanuló a magyartól annyira eltérő indogermán nyelvtani rendszert elsajátítsa s az új gondolkodási formákat megismerje, a klasszikus latin-e vagy valamely neolatin (francia, olasz), illetve nyugati germán (német, angol) nyelv, választásunk meggyőződésünk szerint csak a latinra eshetik. A latin nyelvet kellene választani annak is, aki minden, a latin mellett felhozható kultúr-történeti érvet mellőzve, csupán a modern nyelvek tanításának eredményességét tartja főszempontnak.

Általános tapasztalat, hogy a hat évig tartó német tanulás ered-

ménye nemcsak viszonylagosan, hanem abszolúte csekélyebb, mint a négyéves francia, angol vagy olasz tanítása. Pedig német szót az iskolán kívül is még a legmagyarabb alföldi városban is gyakrabban hallhatni, mint franciát, angolt vagy olaszt. Ennek a feltűnő jelenségnek egyik oka kétségtelenül az, hogy a németet, amelynek a nyelvtana egyébként is a legnehezebb, a latin grammatikai tudás eleven ereje a legkevésbé támogatja. Meg vagyok arról győződve, hogyha a latin nyelvet számúzik a középiskolából, vagy tanítását csak a felsőbb osztályokra szorítják, a francia és az olasz, de valószínűleg az angol tanítás eredménye is éppen olyan siralmas lesz, mint a németé.

MEILLET A., a legkiválóbb francia nyelvész, *Les langues de l'Europe nouvelle* c. könyvének *Le latin et les langues modernes* c. fejezetében frappáns példákkal bizonyítja, hogy az olyan francia, aki nem tanult latinul, úgy áll anyanyelve szókincsével szemben, mint az a szerelő, akinek fogalma sincs az elektromosság alapelveiről: be tud kapcsolni egy drótot, mert begyakorolta, de fogalma sincs arról, hogy mit csinál. Az a francia, aki nem latinista, beszélhet, írhat franciául, de a szókészlet tagjait tudatosan kapcsolni nem tudja; tudja, hogy mit jelent *émouvoir* és *émotion*, de a két szó viszonya csak az előtt lehet világos, aki a latin *emovere*, *emotus* előzményeket ismeri. A latinul nem tudó angol előtt a *to move* és az *emotion* viszonya még homályosabb. Aki tud latinul, könnyen felismeri az *oeil* és *oculaire* szavak kapcsolatát; a francia paraszt, ha a szokásos *témoins oculaire* kifejezést hallja, nem is sejti, hogy olyasvalakiról van szó, aki valamit szemével látott. Az a nép, írja MEILLET, amely a latint és a humanizmust kizárja iskoláiból, oda jut, ahová a szovjet, tudatosan kizárja magát az európai művelt nemzetek kultúrközösségéből. De nem szabad felednünk azt sem, hogy a latin nyelv a neolatin (s az angol) nyelvek szempontjából nem holt nyelv, hanem élő reservoir, amelyből, mint kiapadhatatlan forrásból, nap-nap után új nyelvanyagot merítenek. A latinul tudó számára a szókészletnek ez a folytonos megújulása nem jelent nehézséget; a latinul nem tudó minduntalan új meg új rejtély előtt áll.

És még egy szempontot nem szabad figyelmen kívül hagynunk: a gyakorlati nyelvtanítás érdeke is azt kívánja, hogy az iskolában tanult nyelvek sorrendje megfeleljen a nyelvek genealógiai sorrendjének.

A történeti nyelvvizsgálat szempontja anyagával szemben kettős lehet. Kiindulhat bármely adott nyelvvalakból s a történeti fejlődés folyamán visszafelé haladva, keresheti az illető nyelvi jelenség (hang, szóalak, morphema vagy syntactikai szerkezet) legrégebbi alakját, a vizsgált nyelvi jel forrását vagy forrásait. Ez az *ascendens* tárgyalásmód,

a méthode rétrospective. De kiindulhatunk valamely nyelvi jelenség legrégibb alakjából is, s a valóságos fejlődés menetét követve, vizsgálhatjuk egy vagy többirányú fejlődését. Ez a descendens tárgyalásmód, a méthode prospective. Ez a két tárgyalásmód nemcsak módszerében különbözik, hanem a nyelvkifejlődésről is más-más átnézeti képet ad. Kutató munkában az ascendens tárgyalásmód helyénvaló lehet, de a nyelvfejlődésről áttekinthető, világos képet csak a descendens tárgyalásmód nyújt. Ha mármost ezt a kétféle nyelvszemléletet a gyakorlati nyelvtanításra alkalmazzuk, nyilvánvaló, hogy a nyelvek/tanításának csak az a sorrendje lesz gyümölcsöző, amely a tanuló számára a descendens szemléletet lehetővé teszi, tehát előbb a latin s azután a neolatin nyelvek.

A példák hosszú sorával lehetne igazolni, hogy pl. a gazdagabb, az indogermán típushoz közelebb álló latin alakrendszer ismerete mennyiben teszi a neolatin alakrendszer megtanulását könnyebbé, elevenebb kombinálóképesség esetén szinte fölöslegessé. Ezzel szemben a fordított sorrend, ha a francia vagy olasz nyelvtanítás a harmadik osztályban kezdődik s az ötödikben utána sántikál a latin, éppen a descendens nyelvszemléletben rejlő megbecsülhetetlen értéket teszi illuzóriussá!

Ezzel a pár töredékes odavetett megjegyzéssel csak azt akartam bizonyítani, hogy a nyelvtanítás kérdése bizonyos vonatkozásaiban tudományos probléma is. Kíváncsú volna, hogyha a tantervrevízióval foglalkozó illetékes körök a nyelvoktatás megreformálásánál ezután a nyelvtudomány objektív útmutatásait is figyelembe vennék.

(Megjelent: Magyar Szemle XIII, [1931] 218—221. l.).

NYELV ÉS LÉLEK.

Egyes tudósok a népek szokásainak összevetésével igyekeznek az ősember gondolatvilágára fényt deríteni. Mások a legkülönbözőbb, egymással történeti kapcsolatban nem lévő nyelvek vizsgálata alapján állapítják meg az emberi nyelv és gondolkodás kifejlődésének főbb állomásait. Hasonló meglepő eredményekre jutunk 'akkor is, ha egy nyelvben belül maradva, a magyar és finnugor szófejtések eredményeit próbáljuk meg a történeti lélektan számára értékesíteni.

Abban a szó- és szóláskészletben, amelyet a mindennapi életben használunk, tudattalanul is régi jogszokások, babonák, társadalmi berendezkedések, tárgyfejlődések, egyszóval egész történeti multunk emlékeit őrizzuk. Nyelvünk, szinte megcsontosodott elnevezéseivel, szólásaival, a tágabb értelemben vett művelődéstörténetnek egyik legértékesebb forrása. De még tovább is mehetünk. A magyar nyelvtörténet és a finnugor nyelvhasonlítás világánál megelevenedik az avatott nyelvész szeme előtt a magyar és finnugor ősember egész lelki világa is, azok a kezdetleges embert jellemző sajátos gondolati formák, amelyekbe a sajátmagáról s a környező világról való megfigyeléseit foglalta. Hadd idézzek találomra néhány adatot, sem teljességre, sem rendszerességre nem törekedvén.

A személyes névmások: *én, mi* stb. jelentése a finnugor őskor óta nem változott, a finnben szintén *minä, me* a lappban is *mon, mi*; eredeti jelentésüket nem ismerjük. Mégis számos nyoma van a finnugorságban annak, hogy a magaérzés, az énség fogalma ősi fokon a test (vagy a lélek) és a testrészek szemléletéhez kapcsolódott. A magyar *magam, magad* visszaható névmás eredetileg a *mag*, régen 'test' értelemben használt szó személyragos alakja, s ez a kifejezés: *megölte magát* azt jelentette, hogy 'megölte a testét' olyanformán, mint a régi német is azt mondta, 'megölte a testét, azaz magát'. A *személy* a *szem* szó kicsinyített származéka; hasonló kifejezések még a mai nyelvben is vannak: pl. *jaj szegény fejemnek!* (vagyis: *jaj nekem!*) *Lélek az ajtón se be, se ki!* (azaz: senki sem mehet se be, se ki). A magyar *íz*, (mely ma is él ebben a kifeje-

zésben: *vigyén el az íz!*) eredetileg a betegség démonát jelentette, éppúgy, mint a vogul *is* 'bolygólélek, kísértet, lidérc' jelentésű szó. Megfelelője a finn és az észtnben mint visszaható névmás él. A finn *itse-*, észt *ise-* azt jelenti már, hogy 'maga'.

Az ősember a környező természet tárgyaiban sajátmagára ismer, a természet holt tárgyait megeleveníti, megtölti a természetet saját cselekvéseivel, vágyaival és szenvedéseivel. A hegynék *lába*, *dereka*, *háta*, *gerince* van, a korsónak *nyaka*, *füle*, *szája*, *ajka*, *talpa*. A híd lábakon áll; a felhők *jönnek*, *mennek*, a nap *lenyugszik*. Az általános térbeli viszonylatokat olyan ragokkal és névutókkal fejezi ki, melyek eredetileg testrészek ragos alakjai. Ilyen módon jelöli a magyar nyelv a térbeli viszonylatokat is, úgy, hogy magát az embert teszi a szemlélet központjává. A *fölött*, *fönn*, *fölül*, *fölé*, mind a *föl*-ből származik. Viszont a *föl* a *fő* 'fej' szó -l képzős származéka. A *mellett*, *mellől*, *mellé* névutó a *mell*-ből jön, a -*ben*, -*ből*, -*be* rag a belsőrészt jelentő *bél* szóból, a *szemben*, *szembe* a *szemből*, s a *hátul*, *hátra* a *hátból* ered.

Az őállapotú ember a lelket vagy a testhez tartozónak, vagy árnyék-nak, feljáró kísértetnek tekinti. Hogy a magyar ősember is ismerte a testlélek fogalmát, bizonyítja a *lélek* szavunk. Ennek alapszava a *lél*. Az Árpád-korban még személynév: *Lél*, *Lehel*. Ez *léleklzik* származéka. A rokonnnyelvekben hasonló alakokra bukkannak: a finn nyelvben *löyly*, az észt nyelven *leil* 'gőzt, párárt' jelent.

A mai magyar ember *tud*, *ért*, *tapasztal*, *érez*, *akar*, *aggódik*, *retteg*, *töpreng*, *elkeseredik*, *fanyalog*. Számára a felsorolt igéknek csak lelki vonatkozása van. A primitív ember a lelki folyamatokat a kísérő testi változással azonosítja s a lelki állapotot is a kísérő testi változás nevével jelöli. Néha a jelentésváltozás újabb keletű s a népnyelv és a régi nyelv ismerete elég ahhoz, hogy eredeti jelentésüket megállapítsuk.

Könnyű rájönni arra, hogy az *elkeseredik* ige a *keserű* melléknév származéka, s hogy a *fanyalog* a *fanyar* szó családjába tartozik. A *tapasztal* a régiségben és a népnél 'megtapint' jelentésben is előkerül s természetesen a *tap-int*, *tap-ogat* igék *tap* alapszavának származéka. Az *aggódik* és *töpreng* régi jelentése 'összeszorul': a népnyelvben a *tej túróvá aggik* vagy *aggódik*, a *szőlőszem* a *szárazságtól megaggódik*.

A *töpreng* eredeti jelentését a *töpi*k, *töpörődik* 'összeaszik' származékok mutatják.

A *retteg* ige régi jelentése 'reszket'; a *rezgő nyárfa* régi magyar neve *rettegő fa*.

Az *ért*, *érez* ige lelki jelentése igen régi; eredeti testi jelentését nem is tudjuk nyelvemlékeinkből kimutatni, pedig világos, hogy az *ért* az *ér*

„hozzányúl” ige mozzanatos, a cselekvésből csak a hirtelen befejezés mozzanatát jelölő, az *érez*, valamint az *érdekel* ugyanazon alapszó gyakorítóképzős származéka.

A magyar *tud* megfelelői a rokonságban: a zürjén-votjában: *tod-* (tudni, ismerni), a finnben: *tunte-*, a lappban: *tomto-* (érezni, ismerni), tehát lelki jelentése a finnugor őskorba nyúlik vissza. De a finn *tunte-* ige *tunnusta-* származékának még megvan eredeti érzéki értelme: „hozzányúlni, hozzáérni”.

Az *akar* talán a vogul *ankver-* „nézni, pillantani” jelentésű szó megfelelője, s a magyar szó olyanforma jelentésváltozással jutott mai értelméhez, mint a latin *spectare*, mely eredetileg azt jelentette, hogy „nézni”, későbbi értelme pedig „törekedni”, vagy a német *Absicht*, „cél, szándék” jelentésű főnév, mely a *sehen* „nézni” ige származéka.

Csak taláломra idéztem a gazdag anyagból, amelyet a magyar szófejtés felhalmozott, néhány példát; de talán ez a pár példa is elég lesz annak a bizonyítására, hogy a nyelvtudomány — természetesen csak a módszeresen dolgozó nyelvtudományra gondolok — milyen meglepő fényt deríthet a magyar lélek őstörténetére.

(Megjelent: A Pesti Hírlap Nyelvőre [1932] 26—29. l.).

ÜBER DIE UNGARISCHEN REFLEXIVEN VERBEN.

JOSEF BUDENZ sucht in seinem grundlegenden Werke: Die vergleichende Formenlehre der finnisch-ugrischen Sprachen, S. 101—107, die Spuren des fgr. Reflexivsuffixes *v* (vgl. fi. *murta-* 'brechen, zerbrechen' ~ *murtu-* 'brechen, zerbrechen' (intr.), md. *kado-* 'zurücklassen' ~ *kadovo-* 'zurückbleiben', wog. *χῦλ-* 'hören' ~ *χῦλāv-* 'gehört werden' usw.) im Ungarischen nachzuweisen und kommt dabei zu folgenden Resultaten:

1) Das *v*-Element der sogenannten *sz-v-d*-Verbalstämme ist morphologisch mit dem fgr. Reflexivsuffix *v* identisch: *fek-* (kaus. *fektet*) ~ *fekv-*, *fekv-*; *al-* (kaus. *olt*) ~ *aluv-*, *alv-*; *esk-* (kaus. *esket*) ~ *eskv-*; *alk-* (kaus. *alkot*) ~ *alkuv-* usw.

2) Der lange Labialvokal der folgenden reflexivintransitiven Suffixe erklärt sich aus der Vokalisierung des Reflexivsuffixes *v*: a) *-ód*, *-öd*: *hány-* 'werfen' ~ *hányód-* 'jactari, fluctuari'; *húz-* 'ziehen' ~ *húzód-* 'sich dehnen, sich in die Länge ziehen'; *üt-* 'schlagen, stossen' ~ *ütöd-* 'anschlagen, anstossen (an ...)' usw.; b) *-óz*, *-öz* (> *-oz*, *-öz*): *vált-* 'mutare, wechseln' ~ *változ-* 'mutari, sich verändern'; *rejt-* 'verbergen' ~ *rejtöz-*, *rejtöz-* 'sich v.'; *költ-* eigtl. 'gehen machen' ~ *költöz-* 'migrare'; c) *-ül*, *-ül* (> *-ul*, *-ül*): *von-* 'ziehen' ~ *vonul-* 'sich ziehen'; *nyom-* 'drücken' ~ *nyomul-* 'gedrückt werden, sich drängen'; *mer-* 'haurire' ~ *merül* 'hauriendo impleri'; d) *-dül*, *-dül*: *mozdít-* 'in Bewegung bringen' ~ *mozdül-* 'in Bewegung kommen' (vgl. *mozog-* 'sich bewegen'); *fordít-* 'vertere' ~ *fordül-* 'vertitur' (vgl. *forog-* 'versari').

3) Aus dem zu BUDENZ' Zeit weit verbreiteten Prinzip heraus, dass die morphologische Gliederung einer Wortform der logischen genau entsprechen müsse, nimmt er an, dass die Reflexivbedeutung einiger *-ik*-Verba: *hallik*, *török*, *oldik*, welche den *-ik*-losen Verben *hall*, *tör*, *old* gegenüberstehen, durch das ehemalige Vorhandensein eines reflexiven *v*-Elementes erklärt werden muss: *hallik*, *török* < **hallvik*, **törvik* usw. Die wichtigeren hierhergehörenden Verbpaare sind:

tör 'frangit' ~ törik 'frangitur' (*Megtörök a szemefénye* = 'sein Auge bricht'); szeg 'rumpere, proscindere' ~ szegik 'rumpitur' (*«Szó bennszakad, hang fennakad, Lehellet megszegik»* ARANY = 'das Wort verstummt, der Laut erstickt, der Atem bricht ab'); érz 'fühlen' ~ érzik 'fühlbar werden' (*«...mert rajta Kedvesen megérezett a virág zamata»* ARANY = 'Blumenduft machte sich angenehm fühlbar'); bír 'besitzen' ~ bírik 'wird in Besitz genommen' (*«Hogy más kézre bírnék erős Murány vára»* ARANY = 'dass die starke Burg Murány in andere Hände übergehen sollte'); hall 'audit' ~ hallik 'auditor' (*«A nótája messze hallik»* = 'sein Lied wird weit gehört'); old 'solvet' ~ oldik 'solvitur' (*«Hamis bor! az ember nyelve hogy megoldik»* ARANY = 'tückischer Wein! wie sich dabei einem die Zunge löst'); zúz 'zermalmen' ~ zúzik 'zerquetscht werden' (*«Összezúzik a gyümölcs, ha leesik a fáról»* MTsz. = eig. 'das Obst zerquetscht sich, wenn es vom Baum fällt'). Vgl. besonders LEHR, Toldi-comm. 119–20.

4) Die passiven -at-et-Stämme müssen ebenfalls durch das ehemals vorhandene reflexive Bildungssuffix *v* erklärt werden: *születik* < *születvik*.

JOSEF SZINNYEI schliesst sich in den ersten sechs Auflagen des Magyar Nyelvhasználat (wie auch SIMONYI TMMY.) im allgemeinen der Auffassung BUDENZ' an; in der 7. Auflage aber weicht er von ihr in einem wichtigen Punkte ab. Die Ableitung *török* < **törvik*, *töretik* < **töretvik*, die sich ohnehin sprachgeschichtlich nicht rechtfertigen lässt, verwirft er. Die Formen *török*, *töretik* mit reflexiver Bedeutung bestehen auch ursprünglich nur aus zwei Elementen: *tör*, *töret* Verbalstamm + *ik* Personalendung; also *tör*:*török* wie *töret*:*töretik*. Eine ähnliche Auffassung finden wir schon bei A. LEHR, Toldi-comm. S. 119, wo er zu den Verben des Typus *oldik* bemerkt, dass bei diesen Verben «das *ik*, obgleich Personalsuffix, die Rolle eines Bildungssuffixes spielt, indem es von transitiven Verben intransitiva bildet».

Das Personalsuffix *ik* ist nach SZINNYEI NYH.⁷ 122 das Personalpronomen der 3. Pers. (fgr. **se* = ung. *í*), mit einem Verstärkungselemente *k* verbunden, besteht also aus denselben Elementen wie das verstärkte wogulische Personalpronomen der 3. Pers. *tegek* 'selbst' (anders MÉSZÖLY, *Népünk és Nyelvünk* I, 67). Mindestens ist bei SZINNYEI's Erklärung soviel unzweifelhaft richtig, dass das *i*-Element der *ik*-Endung pronominalen Ursprunges ist, also als Fortsetzung des fgr. **se* aufgefasst werden muss. Dann aber können wir nicht umhin, auf die Ähnlichkeit der Formen *török*, *hallik* mit gewissen ostsee-

finnischen Verbalformen hinzuweisen, die zum Teil auch eine reflexive Bedeutung besitzen: est. *surekse* 'stirbt', *küsikse* 'fragt', estS. *mänes* (< **mäneksen*) 'geht'. Im Finnischen, im Wepsischen und im Karelichen dagegen hat die Endung *-ksen* meistens eine reflexivische Bedeutung: *istuiakse(n)* 'istutuu', *tungeikse(n)* 'tunkeutuu', *suorikse(n)* 'suoriutuu', *katseleikse(n)* 'katselee ympäristöä'. In dieser *-ksen*-Endung ist das *k* ein Präsenssuffix und das *sen* ein pronominales Element, das sich entweder auf das Satzsubjekt, wie im Estnischen, oder aber auf das Satzobjekt bezieht, wie in den finnischen Reflexivverben (s. SETÄLÄ, Nyr. XLI, 32).

Nun können wir die zweite Frage aufwerfen, ob der lange labiale Vokal der unter 2. angeführten zusammengesetzten Bildungssuffixe wirklich und in allen Fällen aus der Vokalisierung des *v*-Elementes erklärt werden muss, wie BUDENZ (und SZINNYEI, NyH.⁷ 76—77) es annimmt, und ob diese Verben ihre reflexive Bedeutung einem einst vorhandenen *v*-Element verdanken. Ich glaube diese Frage verneinen zu müssen.

Die angeführten Verben müssen ganz offenbar in zwei streng zu unterscheidende Gruppen eingeteilt werden. In die erste Gruppe gehören *húz-ódik*, *gyötr-ódik*; *nyújt-ózik*, *rejt-ózik*; *ráz-kódik*, *les-kódik*; *zár-kózik*, *vet-kózik* und ähnliche Verben. Sie haben ausnahmslos in der 3. Pers. Sg. *ik*. Zur anderen Gruppe gehören die Typen *von-úl*, *mer-ül* und *for-dúl*, *ren-dúl* und ähnliche; diese sind dagegen ausnahmslos ohne *ik*.

Auffallend ist auch der Unterschied im Vokalismus der beiden Gruppen. Die Varianten der Suffixe *úl-ül* und *dúl-dül* zeigen offensichtlich, dass hier der Vokal auch ursprünglich lang war und auf einen altung. Diphthong *ou* ~ *ëü* zurückgeht: *vonól*, *meröl*, *fordól*, *rendól* > *vonúl*, *merül*, *fordúl*, *rendül* (> *vonul*, *merül*, *fordul*, *rendül*). Dabei kommt bei den tieflautigen Suffixen auch noch eine *-él*-Variation vor: *álmél*, *alél*, *avél* (vgl. *avétt*), *fordél* (EtSz. I, 78) ~ *ámúl*, *ájúl*, *avúl*, *fordúl*. Bekanntlich hat das Ablativsuffix *-ul*, *-ül* ganz ähnliche Varianten: *feleül*, *beleül* HB., *beleul*, *wyzeul* ÓMS. > *alól* (~ *társél*, *arcél*), *mellöl* > *alúl*, *mellül* > *alul*, *mellül*. In der zweiten Gruppe dagegen finden wir nur die mittleren Vokale *ó*, *ö*, bzw. *o*, *ö*, *ë*, und nur ausnahmsweise kommen daneben Varianten wie *úd-üd*, bzw. *úz*, vor. Wir dürfen auch den Umstand nicht ausser Acht lassen, dass den Varianten mit langem Vokal solche mit kurzem gegenüberstehen und dass in der älteren Sprache und in der Volkssprache die letzteren die gebräuchlicheren sind: *húzódik*, *gyötródik* ~ *zavaro-*

dik, keveredik; nyújtózik, rejtőzik ~ változik, költőzik (das Suffix *ódzik, ödzik*, das durch eine sekundäre Affrikation entstanden ist, kommt nur in der Variante mit langem Vokal vor); *rázkodik, leszkodik ~ óvakodik, emelkedik; birkózik, mérkőzik ~ avatkozik, védekézik*. Dass wir es nicht mit zwei verschiedenen Suffixen zu tun haben, wird einerseits durch das Vorhandensein von Doubletten wie *rejtőzik ~ rejtézik, váltózik* (dial.) *~ változik, birkózik ~ birkozik, férközik ~ férkézik* usw., andererseits durch den regelmässigen Wechsel der langen und kurzen Varianten (*biza-kodik, fura-kodik, nyere-kedik ~ bán-kodik, ráz-kodik, vesz-kodik* (und *vesze-kedik*) usw. bewiesen, s. MNy. VIII, 329. Es ist nun offensichtlich, dass die Veränderung *-ód, -öd > -od, -öd, -kód, -kőd > -kod, -kőd* usw. (so SZINNYEI, NyH.⁷ 76—77) in der ungarischen Lautgeschichte ebenso beispieldlos wäre, wie umgekehrt eine spontane Dehnung: *-od, -öd > ód, öd* usw. Ich halte es für zweifellos, dass die kurze Variante *od-öd, oz-öz, öz, kod-kőd, koz-köz* die ursprüngliche ist und die langen Formen durch analogische Dehnung unter der Einwirkung der Reflexivsuffixe *ól-öl, döl-döl* entstanden sind.

Wir wissen aber, dass den Reflexivsuffixen mit *ik* identische Frequentativsuffixe (ohne *ik*) gegenüberstehen, in denen der Stammvokal immer kurz ist: *tapod, bököd; hordoz, kötöz; csapod, lépköd; futkoz, sütköz* (dial.). Dass die beiden Suffixreihen, das frequentative ohne *ik* und das reflexive mit *ik*, ursprünglich identisch sind, und dass ihre frequentative Bedeutung das Ursprünglichere ist, halte ich trotz Fokos' Nyr. XLII, 246 Ausführungen für unzweifelhaft. Die reflexive Bedeutung der Ableitungen *csavarodik, változik, óvakodik, avatkozik* erklärt sich nicht durch die Agglutination eines *v*-Elementes, sondern einfach dadurch, dass sie *ik*-Verben sind. Die Verbpaare *tapod ~ csavarodik, hordoz ~ változik* usw. in ihrer transitiv-reflexiven Bedeutung stehen zueinander in demselben Verhältnis wie *tör ~ törik, hall ~ hallik*.

Hingegen ist das Suffix *úl-ül (dül-dül)* < altung. **oul-ëül* tatsächlich als eine Verbindung zweier Suffixe (Reflexivsuffix *v* und Frequentativsuffix *l*) aufzufassen.

(Megjelent: Mémoires de la Société Finno-ougrienne LXVII, [1933] 115—119. l.).

A SÁG-SÉG KÉPZŐ EREDETE.

Ez a képző a mai magyar nyelvben az elvont (*jóság, szépség*) és a gyűjtő főnevek (*katonaság, népség*) élő képzője. Ha történetére a régi nyelvből összegyűjtjük az adatokat, megállapíthatjuk, hogy

1. a két változat közül a magashangú *ség* az eredetibb, s hogy
2. a képző önálló szóból, agglutináció útján keletkezett. A fontosabb adatokat időrendben közlöm.

A *ság-ség* képző a Halotti Beszédben fordul elő legelőször, mégpedig már illeszkedve s az alapszóval egybeírva: *uimadsag-, birsag-, uruzag-* SZINNYEI, MNy. XXII, 165, 245. A XIV. sz. letelejéről való Mária-siralomban egy adatot találunk: *scepfegud* = szépségüd, vö. ÓMO. 127. Ugyancsak illeszkedett alakokat találunk az 1310—20 k. évekből való Gyulafehérvári glosszákbán is: *Habrosag-, keguffeg-, vrukseg-, Koorfag-, egeffeg-, Sciükfeg-, beufeg-, elegfeg-, tonofag, artotlonfag-* ÓMO. 136—7.

A század derekáról való Königsbergi töredékben képzőnk illeszkedik ugyan, de több esetben még külön van írva. Egybeírt alakok: *scobodfagut, [bi]sunfagut, cuetsegum* (háromszor), *yftenfe[g]nec*; különírt alakok: *scuz segnec; dichev seg; yften seg; vjmad fagu[t]; ýfte[n] segnec; djchev segut; Bezzug segut*. Ez a különírás annyit mindenestre bizonyít, hogy a szövegíró a képzőt még többé-kevésbé önálló szónak érezte. A Besztercei szójegyzékben (XIV. sz. vége) kilenc *-ség* képzős magashangú szó fordul elő: *elenseg, ezteuerseg, keuserseg, venseges* összeírva; *ember síg, geļu seg, kezel seg, nemzeth síg, vitez seg* különírva. A két mélyhangú alapszóhoz a képző nem illeszkedett alakban járul s külön van írva: *aleth seg* = alattság; *ag síg* = aggság, l. SIMONYI, NyK. XXII, 526. A valamivel fiatalabb Schlägli szójegyzékben a képző általában illeszkedik s össze van írva; külön írt származékok: *rakon sag, nemzet seg, kezel seg*. A Soproni szójegyzékben illeszkedik, de mindig külön van írva: *kiral sag, hercheg seg* stb., l. MNy. XX, 159.

A Bécsi- és az Apor-codexben a superlativus absolutus jele: *-ségő* s ez nem illeszkedik: *mēd kazdaǵségő varosit* = civitatem opinatissimam Bécsi C. 13; *mēden magasségő varasokat* = omnes civitates excelsas uo. 13; *igen zep tiztaségő liztēt* uo. 32; *draǵalatusségő laňokat* = puellas speciosissimas uo. 51—52; *halalatosségő es scētségő tōruēnekert* = pro gravissimis ac sanctissimis legibus uo. 92; *magasségő kēreztet* = excelsum cruce[m] uo. 61; *irgalmasségő* Apor C. 41. Megjegyzendő, hogy a *ság-ség* képző egyébként mindig illeszkedik; vö. DINGFELDER, Legrégibb bibliánk nyelvéről 79.

Az utolsó nem illeszkedett alakokat 1470 táján találjuk: *alkolmasfeg* és *alazatus fegheyerth* (olv. *alázatus ségējért*) = humilitatis affectu, Ser[m]. Dom., vö. ZOLNAI, Nyr. XXXIX, 469.

A TMNy. 586 idézett *átoseggel* = alázatossággal (állítólag Zala m., Zala m. tört. IV, 170) adatot ellenőrizni nincs módomban.

Ami a képző jelentésfejlődését illeti, az eddig felsorolt adatokból is kiviláglik, hogy eredetileg elvont főneveket alkotott (*szépség, kegyesség* stb.), az *erdőség, hegység, népség*-féle gyűjtőnevekre még a XVI—XVII. századból is csak igen gyér adataink vannak. A *Barcaság, Ormánság, Nyírség, Szilágyosság*-féle helynevek is eleinte képző nélkül jelentkeznek: *Barca* (*Burza, Bursa* MNy. XI, 242), *Ormán* (MNy. XXIV, 25), *Nyír* (Anonym.), *Szilágy* (Oklsz).

A mondottak alapján fel kell tennünk, hogy volt az ősmagyarban egy elvont jelentésű **ségi ~ ségü* (?**ségi ~ sēgü*) szó, amelyből azonban már a HB. kora előtt az elvont főnevek képzője lett. Az is kétségtelen, hogy ez az ősm. *ség* se nem török, se nem oszét jövevény, s a magyar nyelv ősi, finnugor szóképzéséhez tartozik.

Az első magyarázat-kísérlet, a maga idejében nagyon figyelemreméltó, BUDENZ JÓZSEFTŐL származik (Nyr. I, 344). BUDENZ utal arra, hogy a fgr. nyelvekben több esetben 'idő' jelentésű főnevekből keletkezett a nomen abstractum képzője: zürj. *lun* 'nap' ~ *ozyrlun* 'gazdagság', *tomlun* 'fiatalság', md. *ši, či* 'nap' ~ *paroči* 'jólét' stb. Szerinte a m. **ség* eredeti jelentése szintén 'valami nemű idő' volt s fgr. megfelelői: finn *sää* 'tempesta, varietas tempestatis' RENV. | mdE. *tši* M. *ši* 'sonne, tag' (s amely a mordvinban is képzőszerű szerepet tölt be). Az újabb kutatások persze kiderítették, hogy BUDENZ egybevetései tévesek voltak. A finn *sää* szabályos megfelelői: lpK. *šáηη, šēηη* 'wetter' | zürj. *sinēd* 'levegő' | osztj. *sänkē* 'világos, derült; ég, isten' | m. *ég ~ eget*, I. SZINNYEI NyH.⁷ 140. A md. *ši, tši*, amelyet még SZINNYEI NyH.³ 105 is a m. *ség*-gel egyeztet, mint PAASONEN, FUF. VI, 238, Beitr. 115 kimutatta, régebbi **ltši* alakra megy vissza,

s megfelelői: finn *kehä* 'circulus circa quid' | cser. *ketša* 'tag' | zürj. *kyts* 'ring' (vö. még MARK, FUF. XVIII, 169).

Budenz magyarázata felett napirendre kellett térnünk. Magam is már rég keresem a m. *ség* fgr. megfelelőit, s mivel az 'idő' jelentésű fgr. szavak között egybevetésre alkalmas nem kínálkozik, figyelmem a 'lélek' jelentésűek felé fordult. Hiszen egy 'lélek' jelentésű szó talán még az 'idő' jelentésűnél is alkalmasabb volna, hogy belőle a nomen abstractum képzője váljék:

Figyelmem először a finn *henki* szó felé fordult, s ezt az ideiglenes megfeleléssort állítottam fel: f. *henki* 1. 'halitus' anima respiranda; 2. flatus aeris, ventulus; 3. animus vitalis, vita; 4. spiritus, ens incorporeum, genius mentis RENV. ~ vogÉ. *sēṛṣw*, *sēṛkw* 'köd, gőz, mámor' | vogKL. *šexw* ua. | vogK. *sāṣw* ua. SZIL. ~ m. **ség*. De ez az egybevetés is tarthatatlannak bizonyult. A f. *henki* szókezdő *h*-ja, úgy látszik, nem fgr. **š*- folytatása (ez volna a magyar **ség*-gel való egyeztetésnek előfeltétele), hanem *i* előzményre utal: ~ lpK. *jīrk*, *jīrk*, *jiegg*, *jiegg*, lpS. *hāgga*, lpF. *haegga* 'seele, menschengeist' UA. 65 | cserH. *iär* 'atem, seele' RAMST.; cserK. *jeṛ*, 'mensch' JSFOu. XXVI, 4: 23, vö. KALIMA, Virittjä XXXII, 105, WICHMANN, Tscher. Texte 53. A vogul *sēṛṣw* szót más fgr. szavakkal rokonítja SETÄLÄ, FUF. II, 238.

Nemrég PAASONEN tanúságos cikke: Über die ursprünglichen Seelenvorstellungen bei den fgr. Völkern (JSFOu. XXVI. 4.) egy más fgr. szócsaládra irányította a figyelmemet. PAASONEN kimutatja, hogy a finn *huu* és megfelelői az «árnyéklélek» egyik fgr. nevezetét őrizték meg: finn *huu* 'gast, spöke, välnad' LÖNNR.; *huunpurema* (*purema* 'morsus') 'kleine flecke in der haut, die sich besonders nach dem tode eines nahen verwandten zeigen sollen' LÖNNR. | md. *tšov*, rendszerint a *paśša* szóval kapcsolatban fordul elő: *tšovzo paśšazo* = 'seine seele'; majd összetétellé olvadva össze: *tšovpaśša* 'die seele' | zürj. *šön* 'schatten (von verstorbenen)' WIED. | oszt. *tōṛṣ*, *lūṛk*, *jūnk* 'die irdischen götter, die schutzgeister des hauses, des dorfes' KARJALAINEN, MSFOu. XXIII, 102; 'geist, seele eines verstorbenen helden' PATKANOV, Die Irtysch-ostj. II, 222 | vogK. *tow*, *towi* 'seele'.

A felsorolt adatok alapján rekonstruálható fgr. alapalak **šēṛṣ*; jelentése nyilvánvalóan 'schattenseele'.

Azt állítom mármost, ha ez az állítás első pillanatra talán mérésznek tűnik is fel, hogy a m. **ség* a fgr. **šēṛṣ* megfelelője. A hangrendi eltérés kétségkívül megnehezíti az egybevetést, de a *ség* nem volna az egyetlen magyar szó, amely a veláris hangrendből a pala-

tálisba csapott át. Hasonló esetek: zürj. *voš-*, votj. *iš-* 'elpusztul, elvész, tönkremegy' | osztj. *uðž-* 'elpusztul, meghal' | vog. *ūs-* ua. ~ m. *vész* (*vesz-*);

zürj. *vož* 'eine Reihe pfosten quer durch den Fluss; wehr, fischwehr' | osztj. *vošem, ušem* 'ein stehendes, ein weilnetz' RFG.; 'eine art fischreuse' AHLQV. | vogK. É. *ūsəm*, P. *ūsma* ua. és 'cége' ~ m. *vész, vejisz, vejsze*;

zürj. *mortal-*, votj. *mortal-* 'messen, wegen' | osztj. *mort* 'mass', oIrt. *mardad* 'messen' | vogÉ. KL. *mort-*, AL. P. T. *mart-* 'messen' — m. *mér*;

finn *kuura* 'reif, gefroren tau' | votj. *ger*, zürj. *gier* ua. | osztj. *kir, ker* 'schneekruste' ~ m. *gérázik* 'vékonyan befagy' FUF. XI, 211.

Ha tehát magyarázatom helyes, a m. *lélek* 'körperseele' mellett *ség* képzőnkben a fgr. 'schattensee' ősi nevezete őrződött meg.

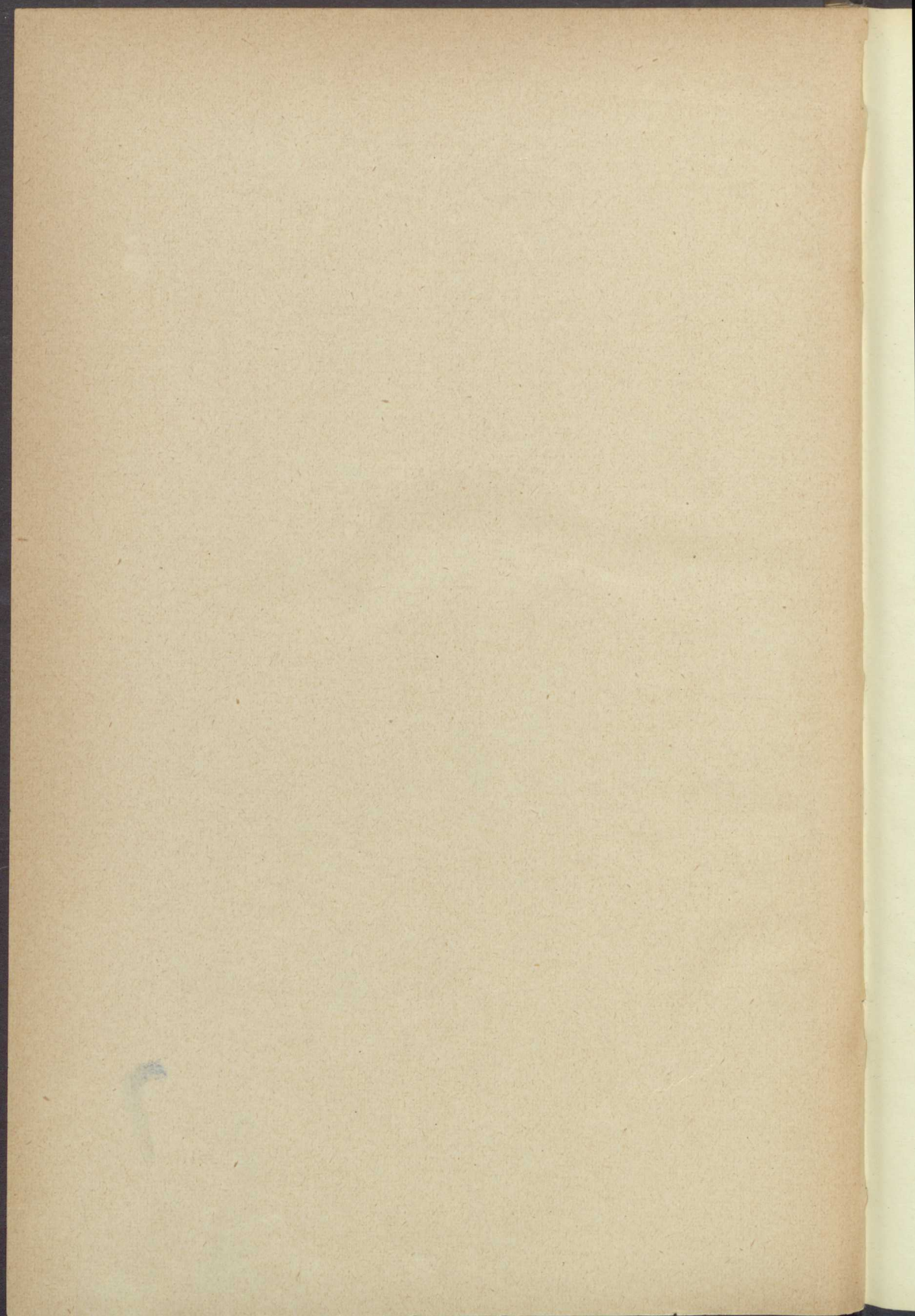
(Megjelent az 1934-ben kiadott Berzeviczy-émlékkönyvben [39—41. l.].)

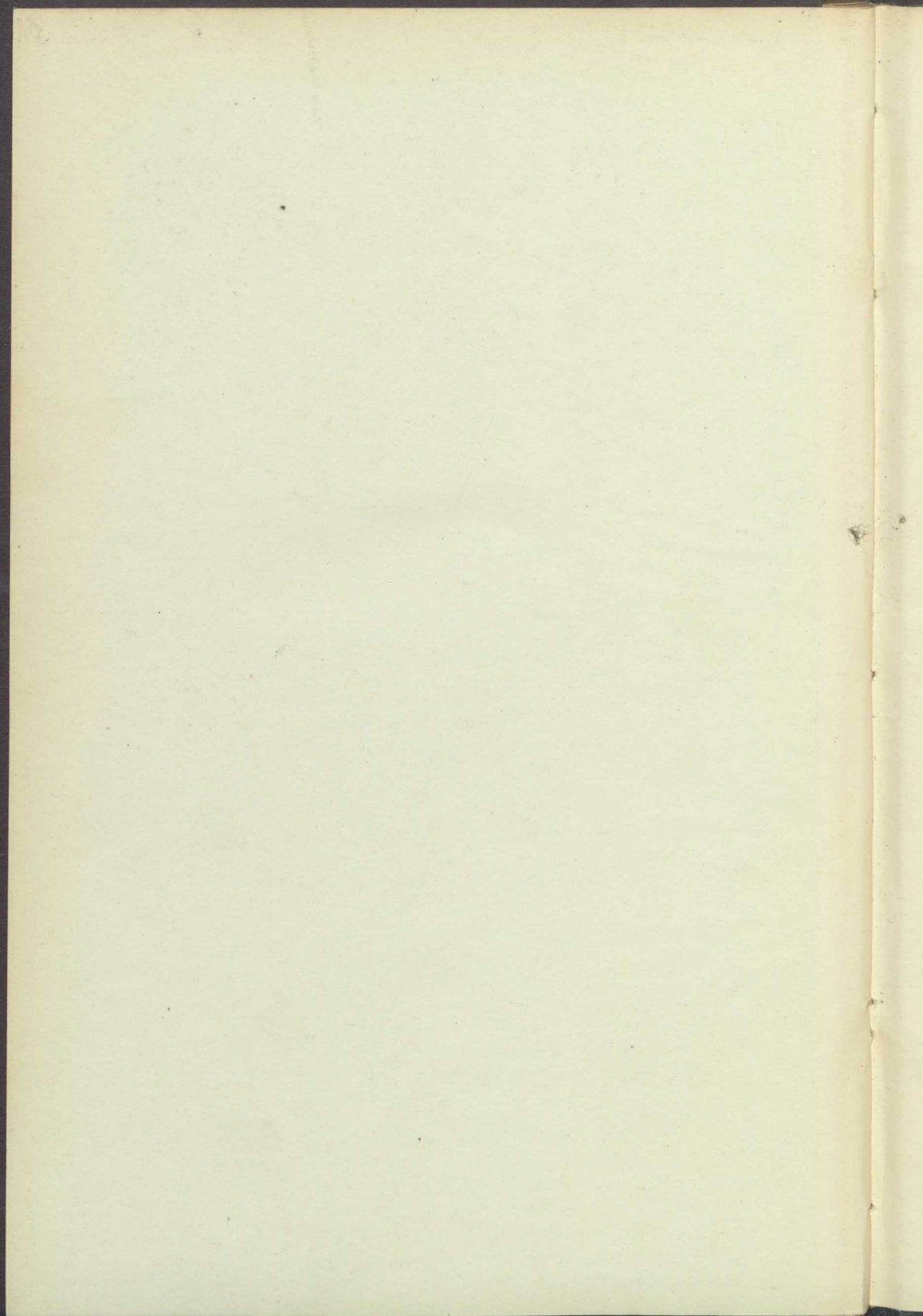

TARTALOM.

	Lap
Előszó	3
A nyelvek egysége	5
Thúry József Magyar-török összehasonlító szótára	9
A mondat zenei hangsúlyáról	17
Vanhimmista unkarinkielisistä Uuden Kalevalan käännöksistä	20
Képzettársulás és jelentésváltozás	23
Zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte	34
Etymologische Streifzüge	41
Kerecset	43
Über den Volksnamen <i>Besenyő</i>	47
Nyelvtörténet, lélektan, társadalmi lélektan	53
Változás és törvény a nyelvtudományban	64
Das tschuwassische Praesens-futurum	74
Osseten-Spuren in Ungarn	78
Életföldrajz és a magyar őshaza	84
Ossètes et lazyges	91
A magyar illabiális á történetéhez	96
Slavo-turcica	104
Magyar nyelvészet	110
Observations sur le consonantisme des mots d'emprunt turks en hongrois	113
Geschichte der ungarischen <i>a</i> -Laute	118
Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen	124
Nyelvtudomány és nyelvtanítás	141
Nyelv és lélek	146
Über die ungarischen reflexiven Verben	149
A <i>ság-ség</i> képző eredete	153

144267

